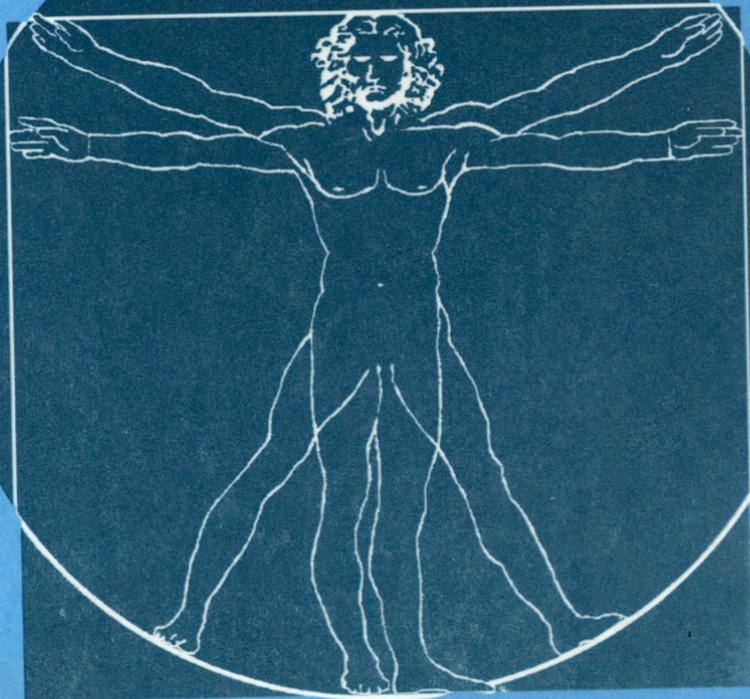

13
К. 25

Иброҳим Каримов

МАЪНАВИЯТ,
ФАЛСАФА ВА ҲАЁТ

"Фан"

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ИБРОҲИМ КАРИМОВ

**МАЪНАВИЯТ, ФАЛСАФА
ВА ҲАЁТ**

(Нашр этилган мақолалар тўплами)

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2001

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:
М. САНДОВА
ТАҚРИЗЧИЛАР:

фалсафа фанлари доктори, профессор **Эркин УМАРОВ**,
фалсафа фанлари номзоди, доцент **Исмоилжон ҲАКИМОВ**.

Мазкур тўпламга муаллифнинг Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан кейин ёзган ҳамда республика газета, журналларида, шунингдек ўқув қўлланмаларида чоп этилган бирқатор мақолалари киритилган. Ушбу китоб фалсафа ва диншуносликнинг баъзибир муҳим муаммоларини ҳамда маънавийни илмий ва миллий негизда ривожлантириш нақадар долзарб эканлигини англашга ёрдам беради, албатта.

Тўплам олий ўқув юртлири, лицей ва коллежларнинг профессор-муаллимлари, шунингдек, докторантлар, аспирантлар, мустақил изланувчилар, талабалар ва кенг китобхонларга мўлжалланган. Ундан «Миллий истиқлол ғояси ва мафқураси» дарсларида ҳам фойдаланиши мумкин.

Қаримов Иброҳим, фалсафа фанлари доктори,
профессор.

Маънавият, фалсафа ва ҳаёт.

К 0301010000 — 3 — 477
М 355(04) — 2001

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2001 йил.—214 б.

ISBN 5-648-02717-6

МУҚАДДИМА

Ушбу тўғламда Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйгандан кейин ёзилган ҳамда республика газета ва журналларида, нашриётларида чоп этилган илмий ва илмий-оммабоп мақолалар, асарлар жамланди. Мақолалар тадрижий (хронологик) тарзда жойланди. Бунда китобхонлар кундалик ҳаётдаги долзарб масалаларга муаллифнинг муносабатини англаб олиш имкониятига эга бўладилар. Айни чоғда амалий ҳаёт тақозоси билан тадқиқотчининг фикрлари ҳам ривожланиб, сайқал топиб боришини англайдилар.

Мустақиллик йилларида фалсафа фани ва диншунослик масалаларига янгича методологик ёндашув туфайли, ижтимоий ва индивидуал онгда барқарор бўлиб қолган турғун фикрларга барҳам бериш зарурати пайдо бўлди. Ушбу зарурат натижасида фалсафа фани ва диншунослик курси бўйича чоп этилган қўлланмаларга киритилган мақолаларнинг айримларини ушбу тўғламда беришни лозим топдик. Диншуносликка оид «Марказий Осиё халқлари тарихида дин» доцентлар Н. Колемова ва А. Зайнитдинова, «Маънавий маданият ривожини тадқиқотида турган ўрни» доцент Ш. Шоабдурахимова, «Имонли одамлар иттифоқи муаммоси ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи» профессор А. Абдусамедовлар билан ҳамкорликда ёзилган мақолалар шулар жумласидандир. (Диншунослик асослари. Т., «Ўзбекистон» нашр., 1995 й.).

Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш манфаатлари жамиятимизда маънавий ҳаётнинг соғлом изга тушиб олишини тақозо этмоқда. Бунинг учун эса тарихий хотирага эга, миллий, диний ва умумбашарий қадриятларни илмий идрок эта оладиган ҳамда кенг қамровли (фалсафий) тафаккур тарзи шаклланган барқамол, соғлом шахс — комил инсонларга ижтимоий эҳтиёж тобора ошиб бормоқда. Президент И. А. Каримов мустақиллик йилларида маънавият соҳасида бошлаган «Улуғ ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтириш» вазни-

фасини қўймоқда. 2000 йил «Соғлом авлод йили», 2001 йил «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилиниши аслида маънавий гўзал, ахлоқий пок комил (юксак камолот чўққиси учун курашадиган, фаол) инсонлар шахсини шакллантириш даври бошланиши деб тушунмоқ, буни умумхалқ эзгу ҳаракатига айлантириб юбориш йўлидаги дастлабки дадил қадам деб англамоқ даркор. Бинобарин, ушбу тарихий вазифани бажаришда файласуфларнинг фикрлари, хулосалари, назарий қоидалари ва концепцияларининг ҳам ўзига хос ўрни ва роли борлиги шубҳасиздир.

Мазкур китобга жаъмлланган битиклар талабалар, аспирантлар, докторантлар ва умуман маънавий маданиятни миллий заминда ривожлантириш, миллий ғоя ва истиқлол мафкурасини шакллантириш йўлида фидойилик қилаётган мутахассислар учун фойдали бир қўлланма, диний қадриятларни илмий-фалсафий идрок этиш учун эса йўлланма бўлиши мумкин.

Муаллиф.

ЖУШҚИН ҚАЛБ САДОСИ

Бозор иқтисоди муносабатларида комил инсон шахсини шакллантириш учун кенг ва қулай шароит бўлмоғи лозим. Бунинг учун эса миллий негизда шаклланган ва ривожлантирилган маънавиятни қарор топтириш назарда тутилмоқда. Сув ва ҳаводек зарур бўлган маънавиятни умумий гаплар билан эмас, балки амалий ишлар билан юксалтириш мумкин. Президент И. Қаримов айтганидек: «Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади — имон-эътиқоди бутун, иродаси бақувват, эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо меъроси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс — комил инсонни тарбиялашдан иборат»¹.

Бу жуда улкан ижтимоий вазифани бажариш ишига ҳар бир соҳа мутахассиси ўз улушини қўшиш учун астойдил ижодий меҳнат қилиши, фидойилик кўрсатиши зарур бўлиб турибди. Фалсафа фанлари доктори, профессор И. Қаримовнинг республикамиз мустақиллиги йилларида маънавиятимиз миллий ва илмий негизда ривожланиши учун қилаётган ишларига ана шу нуқтан назардан ёндашиш маъқул бўлади. Унинг барча асарлари, илмий ва илмий-оммабоп мақолаларининг тўпلام ҳолида нашрга тайёрлангани маънавият соҳасида Президент И. Қаримов изчил қўйиб келаётган вазифаларни бажаришга қаратилган амалий жавоб, десак хато бўлмас.

Тўпламга кирган мақолаларни синчиклаб ўқиган киши жўшқин қалбнинг жанговор садосига қулоқ бермай қолмайди. Муаллиф маънавиятнинг таркибий қисми бўлган диншунослик ва фалсафа соҳасида қалам тебратар экан, айнан шу илмлар хазинасининг ижтимоий тараққиёт ва инсон камолатига хизмат қиладиган дара-

¹ Президент Ислам Қаримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси // «Тошкент оқшоми», 2000 йил, 24 январ соҳи.

жада бўлиши учун ўз мулоҳазаларини билдиради, таклифлар киритади. Бу ҳолат Ўзбекистонда ижтимоий фикрлар маънавиятни қарор топтириш томон йўналиш олишига катта ҳиссадир. Фактларга мурожаат этайлик.

«Маданиятимизнинг муҳим белгиси» мақоласида муаллиф қабристонларни тоза тутиш, марҳумлар руҳини шод этишга қаратилган урф-одатларнинг катта тарбиявий аҳамияти борлигига эътиборни қаратиб, қабристонларни бутунлай шаҳардан ташқарига чиқариб юбориш миллий маънавий маданиятимизга хилоф эканини исботлайди. Марҳумлар руҳи-покларига ҳурмат тиреклар иззати эканини таъкидлайди.

«Зардуштийлик ҳақида ҳақиқат»да ўша пайтгача бу динга бўлган ноилмий муносабатларга тўхталиб, зардуштийликнинг ватани Амударё ва Сирдарё оралиғи — Мовароуннаҳр экани, у кўп худодлик ва оташпарастлик дини эмас, балки ваҳдоният (якка худочилик)га асосланган энг биринчи жаҳон дини бўлганини, далиллар билан кўрсатади. Бу дин буддавийлик, христианлик, ислом ва бошқа динларга зўр таъсир этиб, умумбашарий маънавий маданият юксалишига улкан ҳисса қўшганини айтади.

«Диншунослик фанининг янги концепцияси ҳақида»ги маъруза тезисида Олий ва Ўрта махсус ўқув юртини битирувчи кадрлар динлар ҳақида муайян билимга эга бўлмасалар, Ўзбекистонда ислом ақидапарастлиги учун йўл очилиб қолишини огоҳлантирган эди. «Фикримизча, — дейди муаллиф, — диндорлик ўз ҳолича инсон камолоти, жамият тараққиёти, унинг покланиши учун хизмат қилади. Аммо баъзилар олиб бораётган динпарастлик ташвиқот-тарғиботи илмий-техника тараққиётини диний эътиқод андозасига солиш, умуминсоний қадриятларга эмас, балки ислом қадриятларига асосланган жамиятнинг шакллантиришини назарда тутаяди. У фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм)га йўл қўймай, ўз-ўзидан диний мутаассибликка айланадиги, унинг дастлабки «мевалари»ни Тожикистон халқлари татиб кўрдилар».

Муаллиф 1993 йилда баён этган бу фикрнинг кейинги асарларида янада чуқурлаштиради. Масалан, «Динлар тарихини билиш — тарихий зарурат» деб номланган ва республикадаги кўзга кўринган олимлар ҳам имзолаган асарида бундай дейилади: «Республикамизда маънавий

ҳаёт истиқболини белгилаб олиш кўп жиҳатдан дин, диний ташкилотларга муносабат билан боғлиқ бўлиб турибди». Диннинг Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий муҳитни поклашдаги ўзига хос ўрнини таъкидлаган ҳолда, гарчи ислом муаассиблик томонга оғиб кетса, индивидуал ва ижтимоий онгини хиралаштириб, илм-фан равнақига ўзига хос гоаявий тўсиқ бўлиб қолиши мумкинлигига эътиборни қаратади. Бундай бўлмаслиги учун мактаб ва олий ўқув юртини битирувчи ёшлар динларининг жамиятда тарихан тутган ўрни ва ролига илмий муносабатни шакллантириш ижтимоий ва зарурат экани таъкидланади. Олим нафақат газета-журнал мақолалари ва нашрий асарлари орқали, балки республика миқёсида ва эътиборли раҳбарлар раҳбирида ўтган йилги ишларда ҳам динлар, жумладан, ислом муаассиблик, ақидапарастлик томон оғиб кетмаслигининг олдини олиб қолиш учун зарур чоралар кўришга чақиргани ва ўз таклифларини киритгани маълум. И. Қаримовнинг фикрича, дин гўё тиниқ ва тошқин азм дарё, у илмий издан борса, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит чинакам инсоний тус олади, акс ҳолда дин тошқин дарё янглиғ ҳамма ёқини вайрон қилиши, инсон қалбини тошбағирга айлантириши мумкин. Шундай бўлмаслиги учун кадрларимиз дин тарихи, унинг илмий-техника инқилоби (ИТИ) кетаётган жамиятлардаги ҳақиқий ўрнини англаб олишлари, динга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишлари шартдир. Афеуски, олимнинг бу даъватлари, хавф-хатарнинг олдини олиб қолишга қаратилган огоҳлантиришлари қўмга сингиб кетган сувдек беқирбат қолди. Натижа нима бўлгани кўпчиликка аён. Ушба 1999 йил 16 февралда Тошкентда диний экстремистлар томонидан қилинган тажоввузкорликдан кейинроқ И. Қаримов «Динни сиёсийлаштириш ёвузликдир» сарлавҳаси остида таҳлилий мақола билан чиқди. Ушбу мақолада зиёлиларни, айниқса бошқарув тизимидаги кадрларни исломга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишга, чин моҳиятини ёшларга тушунтиришга даъват этди. «Агар эътибор берсак, — дейилади ана шу мақолада, — ваҳҳобийлик, «хизби таҳрири исломия» ва бошқа диний-экстремистлик ташкилотларга уюшган кишилар асосан ёшлардир. Улар диний билим ва ислом фалсафасини одатий онг даражасида ўзлаштириб олган, биннобарин, унинг туб моҳиятидан беҳабар кимсалар-

дир»¹. Исломни ўрганиш, унинг тинчликсеварлик, инсонпарварлик ғояларидан ижтимоий тараққиёт ва инсон камолоти йўлида фойдаланиш тўғрисидаги фикрларини «Зиёлилик маъсулияти» мақоласида янада кенгроқ ифодалайди. Шундагина ислом фундаментализми ва экстремизми жамиятимизда ялғиз отини учури имкон қолмаслигига қатъий ишонган файласуф нафақат дин аҳллари, айни чоғда зиёлиларимизни, айниқса ўқитувчиларни ислом тарихи ва фалсафасини ўрганишга чақиради.

И. Қаримов собиқ иттифоқ таркибига кирган 15 республика ичида биринчи бўлиб имон муаммоси бўйича докторлик диссертациясини ёқлаган олимдир. Тўғри, унгача бу муаммога бағишланган номзодлик диссертациялари бор эди. Ана шу диссертациялар ҳамда бу муаммога доир бошқа китоб ва рисоалардаги фикрларни умумлаштириш, улардаги бирёқлама ёндашувларни илмий танқид этди. Бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, у ислом ва христиан илоҳийётчиларининг бу масалага доир фикрларини таҳлил этиб, имон инсон онгининг нодир ҳодисаси, унинг руҳий ҳолати, оламни билши, инсон ўз-ўзини англаш воситаси эканлигини исботлаган. Олим ўз концепцияси доирасида ёзган қатор асарларида Ўзбекистонда маънавиятни қарор топтириш, миллатлараро ва эътиқодлараро тотувликни вужудга келтиришда имон муаммосига илмий-фалсафий ёндашув даркорлигини исботлайди. «Маънавият имондан бошланади» (камна билан илмий мулоқот), «Нажот — имонда», «Имонли одамлар иттифоқи ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи» асарлари бунга мисолдир.

Мустақиллик йилларида марксча-ленинча фалсафа деб аталган фалсафага илмий муносабат муҳим ижтимоий ҳодиса бўлиб қолди. Ушбу фалсафий оқимнинг жаҳон бўйича бирқатор мамлакатлар халқлари онгида, руҳий оламида қадр топиши ва XX асрнинг охириларида қадрсизланганининг туб сабабларини И. Қаримов таҳлил этади. XIX асрнинг ўрталарида Ғарбий Оврўпа мамлакатларида юз берган иқтисодий бўҳрон, христиан динининг халқ оммаси онгида маълум даражада қадрсизлангани оқибатида марксча фалсафа шаклланиши, у

¹ Қаримов И. «Динни сиёсийлаштириш ёвузликдир». //«Маърифат» газетаси, 1999 йил, 27 феврал сони.

христианликдаги халоскорнинг келишига ишонч руҳида тарбияланган халқларда адолатли жамият бўлишига қандайдир ишончни юзага келтиргани натижасида марксизм муайян даврда қадр топди. Олим марксизмнинг қадр топишида унда динлардаги оммага таъсир эטיшининг барча элементлари сақланганига эътиборни қаратади. Ленин бошлиқ рус большевиклари марксизмни амалий дунёвий мутаассиблик динига айлантириб, тарихда мисли кўрилмаган террорчиликка асосланган қудратли империяни вужудга келтиришига муваффақ бўлишганини И. Қаримов далиллайди. У бундай дейди: «Ленин бошлиқ рус большевиклари амалга ошироқчи бўлган катта ҳудудлардаги ижтимоий синов (социал эксперимент)ни ИТИ туфайли инсоният осмонида пайдо бўлган «қора булут» тобора қуюқлашиб бориши, демак, маънавий инқироз янада чуқурлашиб, одамзода вахшиёна хирс-туйғулар ривожланиб боришига йўл очди»¹. Олимнинг ушбу фикри ҳам диққатга сазовардир: «Марксизм ва маркеча фалсафа аслида сиёсат тепасида турган бир гуруҳ чаласавод ва халқдан ажралган кишиларнинг ўз нодонликларини оқлаш воситасига айланиб қолган эди».²

Ўзбекистон мустақиллиги ва уни мустаҳкамлаш манфаатлари фалсафа, унинг жамият тараққиёти ва инсон камолатидаги ўрни ва мақомига илмий муносабатни вужудга келтиришни тақозо этмоқда. Шу муносабат билан «фалсафани янгилаш», «миллий фалсафа яратини» шиорлари остида фалсафани фан сифатида тан олмай, уни тарихий илдиларидан махрум этиш майллари кучайди. И. Қаримов шу муносабат билан нашр этилган асарлари ва эълон қилинган мақолаларида бу майл (тенденция) Ўзбекистонда ижтимоий фикрларни ноилмий томонга буриб юбориши мумкинлигини кўрқмасдан, дадил айта олди. Олимнинг фикрича, фалсафани фан сифатидан тан олиш, Ўзбекистонда шаклланиши назарда тутилаётган ушбу фанга янгича методологик ёндашув албатта зарур. Янгича методологияга асосланган фалсафа фани синфийлик (партиявийлик) ва мафкуравий ёндашувлардан батамом ҳалос бўлиши шарт. Сўнгра, у

¹ Қаримов И. Маркеча фалсафа: унинг қадр топиш ва қадрсизланиш сабаблари. /«Фалсафадан ваъз матилари» («Ўқув-усулбий қўлланма»). Т., 1995 й., 91-бет.

² Қаримов И. Маркеча фалсафа: унинг қадр топиши ва қадрсизланиши. Т., 1995 й., 93-94-бетлар.

ғарбпарастлик ва шарқпарастлик майлларидан ҳам ҳоли бўлиши даркор. Янгича методологияга асосланган фалсафа фанининг предмети ва унда баён этилиши назарда тутилган мавзулар кенг илмий жамоатчилик виштирокида, чинакам баҳс-мунозара муҳитида аниқлаб олиниши албатта зарур. Бусиз республикамизда ижтимоий-сиёсий фикрлар боши берк кўчага кириб қолиши хавфи бэр. II. Қаримовнинг ушбу тўпلامга кирган «Донишмандлик фани», «Илмий баҳс — ижтимоий зарурат», «Фалсафа ва тараққиёт» асарларини ўқиган китобхон мана шу умумий илмий, умумбашарий аҳамиятга моллик фикрлар билан оғино бўлиши мумкин. Бу китобга кирган илмий, илмий оммабоб асарлар файласуф олим мустақиллик йилларида республика ҳаётида содир бўлган энг муҳим ижтимоий ҳодисаларга ўз вақтида ва сезгирлик билан муносабат билдириб, Конституцион бурчини аъло даражада бажарётганидан далолат беради. Орқаваротдан отилаётган асосиз тошлар, маломатларга қарамай олим ўз халқи, Ватани, виждони олдида поклигини чуқур англаган ҳолда, илмий-ижодий ишларини давом эттирмоқда. Файласуф олимнинг ушбу китобга кирган барча асарлари республикамиздаги эътиборли газета-журналларда чоп этилган, ўқув қўлланмаларида нашрдан чиқиб, апробация (илмий синовдан) ўтган. Шуниси қувончлики, бу тўпلامга кирган мақолаларга нисбатан илмий жамоатчилик томонидан деярли салбий фикр баён этилган эмас.

Умуман, II. Қаримовнинг баъзи асарларини тўплам ҳолида нашр этилиши республикамиз маънавий равишга қўшилган ўзига хос ҳисса бўлади, деб ҳисоблаймиз. Бу китобдан нафақат Олий ўқув юртлари профессор-муаллимлари, талабалари, аспирант ва докторантлари, шу билан бирга маънавиятнинг қарор топтиришга дахлдор бўлган давлат ва нодавлат ташкилотларида ишлаётган масъул кадрлар ҳам ўз амалий фаолиятларида фойдаланишлари мумкин.

Э. Умаров,

Ўзбекистон Миллий университети,
«Этика ва эстетика» кафедрасининг
мудир, фалсафа фанлари доктори,
профессор.

МАДАНИЯТИМИЗНИНГ МУҲИМ БЕЛГИСИ

Мустақил Ўзбекистон Республикасини мустақил давлат сифатида қарор топтириш учун дастлабки қийин, аммо жасоратли қадамлар қўйиляётган ҳозирги даврда битта масалага ойдинлик киритиб олишимиз керак: ўзбеклар халқми ёки уруф-қабилла шаклидаги қурама-ларми? Борди-ю, у халқ бўлса, яна унинг устига давлатли миллат бўлиш даъвоси билан чиқаётган бўлса, унда бу халқ (миллат)нинг ўзига хос, бетакрор маданияти, анъанага айланган урф-одатлари ва маросимлари бўлиши шарт. Ана шуларни эъзозлаш, ардоқлаш орқали у халқ ягона бирлик сифатида барқарор бўлади. Агар у уруф-қабилла тарзидаги қурама бўлса, унда ўзбеклар турли босқинчи-келгиндилар маданиятига кўр-кўрона эргашадиган, ўша маданиятлар асири бўлиб янашга қўнқадиган ва бундан ор-номус қилмайдиган галалардан иборат бўлиб қолади. Ҳожиякбар Расуловнинг «Ўзбекистон овози» рўзномасида чоп этилган «Тириклар бурчи» муаммоли мақоласига мен шу нуқтан назардан ёндошим келади.

Шунинг биланки, ўзбекларнинг авлод-аждодлари жаҳондаги энг қадимий халқлар қаторига кирилади. Унинг ўзига хос давлатчилиги ҳам бўлган. Мана шу ҳақиқатни ҳар бир киши билиши, қалбдан ҳис этиши ниҳоятда долзарб масала бўлиб турибди. Зеро, ўзлигини билган, англаган одамларгина мустақил жумҳуриятнинг мустақил давлатига эга бўлишга қобилиятлидирлар. Ҳожиякбар ака «ҳар даҳанинг, маҳалланинг ўз қабристонини бўлган» деб хўб ва ҳақ гапни айтган. Бу, Урта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг маданият белгиларидан бири. Нега? Утмиш авлодларимизнинг пок руҳлари ёшлар қалбидан муносиб ўрин олсагина, авлодлар тизимида узилиш бўлмаслигини, ёш авлод руҳи пок бўлишини халқимиз азалдан билган. Ўзбеклар, бошқа маданиятли халқлар каби, ёшларни тарбиялашга ниҳоятда катта эътибор берганлар; ҳар бир имкониятдан шу улуг мақсад йўлида фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Мозорларнинг истиқомат жойларига яқин бўлганлиги ана шу

мулоҳазалар билан белгиланади. Эртами-кечми одамлар пировардида борадиган масканларини ҳар кун кўриб турганлар, ёшларга кўрсатганлар.

Умуман Ўзбекистондаги дафн ва хотира билан боғлиқ анъанавий урф-одатлар исломгача бўлган диний тасаввурлар билан боғланиб кетади. Ҳозирги ўзбекларнинг кўпчилиги ўз ота-боболари дунё халқлари орасида биринчи бўлиб китобий динга эга бўлганликларини билмайди. Ватани асосан Ўрта Осиё бўлган зардуштийлик кейинчалик будда, христиан, ислом каби динларнинг шаклланишида, расм-русумларнинг барпо бўлишида тарихан катта роль ўйнагани билан фахрланса арзийди. Мен ўша қадимий динни тиклаш керак, демоқчи эмасман. Бу ерда гап шундай динни яратган халқнинг тарихан маданияти ҳам ардоқли бўлганлигига эътиборни қаратмоқчиман, ҳолос. Зардуштийлик дини ҳукмрон бўлган даврларда аждодларимиз марҳумларни махсус даҳмаларда қуришиб, кейин суякларинигина кичик бир сопол идишга жойлаб дафн этганлар. Шунинг учун бўлса керак, бундай мазорлар катта ерни эгалламаган.

Истиқомат жойига яқин бўлган мазорларни тоза тутиш қулай бўлган. Йилнинг муайян кунларида бориб, чироқ ёқиб, ёғлиқ чалпак билан бўғирсоқ пишириб, исчиқариб марҳумларни хотирлаш жуда қадимий одатлар қаторига киради. Ўша ниҳоятда қийинчилик пайтларида ёғлиқ чалпак билан бўғирсоқ пиширилишини қутиб турган болалар унинг нима учун тайёрланганини сўрашган, ота-оналари билан мазорларга бориб, ўз аждодларини мунтазам равишда зиёрат этишган, уларнинг руҳига содиқ бўлиб қолмиш учун бир умрга қасамёд этишган. Марҳумларга, улар сукут сақлаб ётган мазорларга иззат-икром шу тариқа сингдириб борилган.

Ўтганларнинг яхши феъл-атворлари онла даврасида гапирилиб, қариндош-уруғларнинг яхши, ибратли ишлари кексалар томонидан рағбатлантирилиб, «сени тарбиялаган ота-онангга раҳмат!» дейилган. Ҳалол-поқ, меҳнаткаш одамнинг фарзанди эканини англаган одам оч-яланғоч қолганида ҳам бировнинг мулкига, ҳақиқага кўз олайтирмаган, ўғирлик, қаллоблик ўз авлодини, ўз халқини ҳақорат қилиш маъносиде тушунилган. Охириги борадиган манзили ернинг қаъри эканини кўзи билан кўриб, қалби билан сезиб турган одам шу яккаю ягона оламда ўзидан авлодларга, халқига фақат яхши ном

қолдириш ҳис-туйғуси билан яшаган, шунга интилган ва албатта эришган.

Бироқ, ўтмишни жуда илоҳийлаштириб юбориш ҳам керак эмас. Ўша кезларда ҳам битта-яримта ўғри, қаллоб ва каззоб одамлар учраган. Лекин истиқомат жойларида жамоатчилик шундай маънавий-ахлоқий муҳит юзага келтирганки, ундай одамларнинг яшаши қийин бўлган. Ўғри, қаллоб одамларнинг фарзандларига қиз бериш ёки улардан қиз олиш ҳақорат ҳисобланган. Ундай одамларнинг таъзияларига ҳам одамлар минг хил андиша билан боришган. Бу ҳолатларни кўрган ёшлар ўз ҳаёт йўналишларини тўғри, инсоний тарзда белгилашга интилганлар. Шунинг учун бўлса керак, чоризм бу ерларни босиб олгунига қадар, ўзбек хонадонларида, бозорларида қулфга эҳтиёж кам бўлган. Дўкондорлар каттагина мулк бўлган ўз дўкони олдига биронта таёқчани кўндаланг қўйиб, бемалол кетаверганлар. Бу аломат эса, дўконнинг эгаси ҳозир йўқ, деган маънони англаган ва ҳеч ким унга яқинлашмаган.

Муҳтарам Ҳ. Расуловнинг қуйиниб гапиришига қараганда, ижрочи ташкилотларимиз шаҳардан 30—40 километр узоқликдаги 100 гектар ерда қабристон очишга ирода этишибди. Албатта, бу таклиф аввало биронта одамнинг калласида шаклланган, кейин қарор тусини олган. Ўша одамнинг тафаккур қилиш усули ўзбекона бўлганда, унинг устига ўз халқи тарихи ва маданиятидан озма-оз хабардор бўлганида, бундай таклиф киритишдан номус қилган бўларди.

Мустақиллик масъулияти халқимиздан фидойи бўлишни талаб этмоқда. Фидойилик муайян бир ижтимоий вазифага ўзни бағишлаш, демакки, муайян маҳрумликларга онгли равишда рози бўлиш, бундан завқланишдир. Анъанавий маданиятимиз, ҳайрли урф-одатларимизни тиклашга бутун халқ бир ёқадан бош чиқариб, белни маҳкам боғласа, унинг уддасидан албатта чиқади ва дунё халқлари ўртасида ўз муносиб ўрнига эга бўлиб қолади. Агар халқимиз онги, қалбидан бу ҳақиқат ўрин олса, ўйлайманки, ўшанда фидойилик ва жавонмардлик ҳаракати бошланиб кетади.

Яна шунга айтиш жонзки, халқимизда маълум муддат ўтгач, қабрдаги суякларни бир четга суриб қўйиб, унинг ўрнига қариндошларининг жасадини қўйиш русуми бўлган. Ҳозир қабрлар устига қўйилаётган мраммар ёдгорликлар (албатта Оврўпо маданияти таъсирида)

бунга моневълик қилмоқда. Лекин қадимий одатлар тикланса, бундай одат орийатли ҳисобланмайди. Ахир нега тирикликда бирга яшаган, алоҳида туришни тасаввур ҳам қилмаган одамлар ўлганларидан кейин ёнма-ён ётгани мумкин эмас? Битта қабр устидаги бир неча қариндош-уруғларнинг номи бўлса, уларни бир йўла зиёрат қилиши, улар ҳақида ёшларга гапириб бериши осонлашадими-ку...

«Ўзбекистон овози» газетаси,
1992 йил 14 январь сони.

ЗАРДУШТИЙЛИК ҲАҚИДА ҲАҚИҚАТ

* Зардушт (ёки Зардўст) қачон яшаган?

* Якка худодликка асосланган биринчи дин.

* Зардушт мурдани куйдиришни қатъий қоралаб, унинг суягини остадонга солиб дафн этишни жорий қилган.

* Остадонлар асосан Ўрта Осиёда кўп топилган.

* Баъзи олимлар Зардуштийликни кўпхудодлик (ёки ккки худодлик — дуализм) дини, дейди

* Зардуштдан қолган диний китоб бизгача етиб келмаган.

* Ясаларнинг «Гоҳ»нда Зардушт орқали хабар берилган баёнотлар ўз ифодасини топган.

* Марказий Осиё халқлари ҳам китобий халқлар сирасига киралди.

МУСТАҚИЛЛИК аввало мустақил фикрловчи, муайян вазиятда масъулиятни бўйнига олиб, мустақил қарорлар қабул қила оладиган кишиларга ҳар доим муҳтождир. Бунинг учун ҳозирги ва келажак авлод мустақил фикрлай оладиган одамлар шу диёрларда ҳам бўлганини, уларнинг саъй-ҳаракати билан жаҳон маданий тараққиёти ривожланганини аниқ ва равшан билишлари лозим. Бу ўринда гапнинг нишабини жаҳон халқлари орасида яккахудодликка асосланган биринчи китобий дин берган улуғ ватандошимиз Зардушт Спитома фаолиятига, у асос солган зардуштийлик динига ва унинг тарихий тақдирига бурмоқчиман.

Зардушт (баъзи луғатларда Зардўст деб ҳам юритилди) милoddан анча аввал яшаб ўтган, шу ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудида фаолият кўрсатган илоҳиётчи, файласуф, шоир ва табиётшунос олим бўлган. Унинг уч

Ўғил ва бир қизи бўлганлиги маълум. Зардушт 40 ёшларга етганда илгариги кўпхудочилиқ диний тасаввурларига ҳамда табиат ҳодисаларига, жумладан, оловга сўнгиниш эътиқодларига қарши чиқиб, яккахудочиликка асосланган биринчи китобий дин — «Авесто»ни яратган ва Зардуштийлик динининг пайғамбари сифатида эътироф этилган тарихий шахсдир¹.

Зардуштийлик ҳақидаги нисбатан қашшоқ илмий адабиётларда бир-бирини инкор этувчи фикрлар ҳукм суриб келмоқда. Улардан энг муҳимлари зардуштийлик дини вужудга келган маскан қаерда, деган фикр бўлса, иккинчиси, у яккахудолик дини бўлганми ёки кўпхудоликми, деган масаладир.

Баъзи олимлар зардуштийликнинг ватани қадимги Мидия давлати деса, бошқалари у Эронда шаклланган, деган фикрни билдиришади. Тарих фанлари доктори Э. Берзин зардуштийлик ҳақида ибратли фикрларни илгариги сурган ҳолда Зардуштни Эрон донишманди ва зардуштийлик эса «Олд шарқнинг Шимоли-шарқий чеккасида пайдо бўлди», дейди. (Э. Берзин. Зардуштийлик таълимоти нима? Тошкент, 1990, 114-бет.). «Зардуштийлик дини, — дейди у бошқа ўринда, — Ҳинд-Эрон қабиласи динидан ўсиб чиққан». Муаллиф зардуштийликни форсийлик билан, Зардушт асос солган яккахудоликни оташпарастлик билан аралаштириб юборади. Ҳатто оташпарастлик дини ибодатхоналари расмларини бериб, уни зардуштийлик намозгоҳлари сифатида тақдим этади. Бошқа муаллифлар каби Берзин ҳам оврупапарастлик майлларига берилиб, жилла бўлмаса, бу ерда яшаган орийларни Европадан келиб қолган ва гўё шуларнинг таъсирида бу дин вужудга келган, демоқчи ҳам бўлади. У бундай ёзади: «Шарқий Европадан келганлар ўзларини орий, ўз мамлакатларини эса Орнон деб атайдилар. («Эрон номи ҳам шундан келиб чиққан»). (Ўша китоб, 115-бет.). Уларнинг цивилизацияси (маданий ҳаёти)га ҳужум қилган кўчманчиларни греклар скифлар, ахмоний форслари саклар деб, шарқий Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги ўтроқ аҳолини эса турлар деб аташарди, деган ғализ гапларни айтади. Гўё тур, яъни турклар шарқий европаликлар келтирган цивилизацияга

¹ Қаранг: Авеста. Душанбе: «Адиб», 1990 й., 6—7-бет.; Ҳомиджон Ҳомидий. Зардушт — Заратустра. // Шохнома»нинг шухрати. «Ўзбекистон» и., 1991. 88-бет.

хужум қилган кўчманчилар, маданиятдан беҳабар кишилар сифатида намоён бўлади.

Кўпгина олимлар, жумладан В. В. Струве, В. В. Тревер, С. Т. Толстов, Н. Прохоров ва бошқалар Урта ва Марказий Осиё зардуштийлик ватани, деб исботлаганлар. А. О. Маковельский ҳам асосан, шу фикрларга, қўшилади. Тарихий ҳақиқатларни сийқалаштириш ёки уни тескари қилиб кўрсатиш нуқтан назарларидан узоқ турган бу олимларнинг ҳолис фикрлари илмий далилларга асослангандир. Чунончи, зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да яккаю ягона худо — Охурамазда яратган 16 мамлакатнинг номи келтирилади. Уларнинг иккитаси афсонавий бўлса, қолган тўққизтаси Марказий Осиёдаги вилоят ва шаҳарлардир. Қолган 5 таси Ҳиндистон, Озарбойжон, Арманистон ҳудудларига тўғри келади. Масалан, Сўғдиёна (Гава), Марғиёна (Марв), Балх (Бақтрия), Нисоя (Марв ва Бақтрия оралиғи), Ҳирот, Кобул, Тус (Хуросон), Гургон (Урганч), Варана (Туркменистон ва Эрон чегаралари ўрталиғи) тилга олинади. Китобда ер думалоқ шаклда яратилган бўлиб, унинг атрофи океанлар билан ўралгани, юқоридаги мамлакатларда, Охурамазда эзгулик қонунларини Зардушт орқали ваҳий қилганлиги ҳақида фикр билдирилади. Имонсиз одамлар яшайдиган мамлакатлар сифатида Парфиёна подшолигининг маркази Нисоя ва Мидиянинг энг катта шаҳри Рага тилга олинади. Форс тадқиқотчиси Кападианинг фикрича, Зардуштнинг илоҳий фаолияти Виштаспа подшоҳлигининг пойтахти Балх шаҳри билан боғлиқ бўлиб, у подшоҳлар паноҳида Зардушт Бақтрия пайғамбарига айланганлигига эътиборни қаратади. Зардуштийлик илгариги кўпхудолик динида расм бўлиб қолган мурдаларни оловда куйдириб, кулини дафн этишни қатъий қоралагандан сўнг, марҳум суякларини махсус остадон (оссуар)ларга солиб кўмиш одатлари жорий этилган. Тадқиқотчи Ю. А. Рапопорт бундай остадонлар асосан Урта Осиё ерлари остидан топилаётгани, Эрон ҳудудида эса битта-яримта учираётганини айтади. Демак, зардуштийлик ватани Марказий Осиё бўлган, дейиш тарихий ҳақиқатга тўғри келади.

ЗАРДУШТИЙЛИК номи билан аталадиган дин уч асосий оқим (йўналиш)дан иборат эканлигини таъкидлаш жоиз. Шунинг учун бу динни кўпхудолик (ёки икки худолик — дуализм), ёхуд яккахудолик билан кўп-

худолик қоринмасидан иборат, деб ҳисоблайдилар¹. Гап шундаки, Зардушт яратган илоҳий китоб бизгача етиб келмаган. У ҳақда тарихий манбалар қолган, холос. Зардушт яшаган даврда Марказий Осиёда кўчманчиликка асосланган турмуш тарзи инқирозга учраши, ўтроқлик турмуши қарор топиши, суғориладиган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, ҳунармандчилик кенг тараққий қилиши, янги шаҳарлар, обод қишлоқлар бунёд бўлиши, ўтроқлик турмуши ҳар жиҳатдан афзал кўриниши билан характерланади. Шундай турмуш тарзини барқарор қилиш ва одамлар, халқларга бениҳоя кулфатлар келтираётган ҳамда кўпинча босқинчилик тусини олган кучманчиликка қарши курашни кучайтириш ҳаёт эҳтиёжи бўлиб бораётган эди. Бошқа донишмандлар ҳам бу эҳтиёжни сезгандир, аммо Зардуштгина инқироздан қутилиш, халқлар, қабиаларни бирлаштириб, фаровонликка эришишнинг бирдан-бир йўли — яккахудолик — ваҳдониятга ўтиш, деб билди ва бутун онгли ҳаётини шу муқаддас ишга бағишлаб, яккахудолик учун олиб борилган уруш (жиҳод)да ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Зардуштнинг диний ислоҳоти бўш жойда юзага келган эмас. Ғарбий Оврўпа ва рус тадқиқотчиларининг фикрича, милодгача бўлган 2—3 мингинчи йилларда Марказий Осиёда орий деб аталган қабиалар яшаган. А. П. Примакнинг айтишича, орийлар кўчманчи чорвадорлар бўлишган. Уларда ёзма адабиёт бўлмаган, аммо ҳайратомуз оғзаки ижод ўзига хос ашула, гимнлар, ўғитнасиҳат шаклидаги қўшиқлар авлоддан-авлодга ўтиб борган. Умуман, Шарқда қадимдан инсон ички оламини мунаввар этиш, ният билан амал муштараклигига жиддий аҳамият бериш диний ва фалсафий фикрларнинг марказида турган (А. П. Примак. «Резервы человеческой психики». Инсон руҳий оламининг имкониятлари. М., 1987, 24-бетга қаранг).

Т. А. Попович эса мана бунга эътиборни қаратади: «Европада ҳозирги даврда истиқомат қилаётган барча халқлар Ҳиндикуш тоғлари атрофида яшаган ва орий деб аталган тармоқдан ажралиб, бизга ноаниқ кўринган жуда қадим замонларда Осиёдан келиб қолишгандир» (Т. А. Попович. «О языческой вере наших предков»; «Как задумал князь Владимир креститься». Санкт-

¹ Қаранг: А. О. Маковельский. Авеста. Баку, изд. АН АзССР, 1960, 95-бет..

Петербург, 1872, 3-бетга қаранг). Аглиядаги Оксфорд дорилфунунининг профессори Макс Мюллер Помир ат-рофида яшаган орий қабилаларининг бир қисми бундан 3—5 минг йил муқаддам Ҳиндистонга, бир қисми Европа ва Эронга кўчиб кетишган, улар албатта ўзлари билан бирга шу ердаги қадимий осори-атиқалар (мифология)ни ҳам олиб кетишган, дейди. Демак, Европа ва Ҳиндистонга ҳамда Яқин ва Урта Шарққа тарқалган кўпхудолик асослари аввало Марказий Осиёда вужудга келган, шу билан бирга Зардушт асос солган якка-худолик дини учун ҳам манба бўлиб хизмат қилган, дейиш мумкин.

Зардуштийликнинг муқаддас китоблар тўплами «Авесто» Искандар асос солган ҳокимият тугагач, эра-миздан авалги 250 йилларда аршоҳийлар салтанати даврида яна тиклана бошлаган ва у янги матнлар билан тўлдирилган. Сомонийлар ҳокимияти даврида (милоднинг III—VII асрлари) бу иш ниҳоясига етказилган. «Авесто»нинг учта китоби қадимги тилда ва биттаси паҳлавий тилида тикланган. Унинг биринчи китоби «Вадовдот», яъни девларга қарши қонуи, деб аталади. «Ясна» ва «Виснарад»ни қўшган ҳолда у «Вадовдот — Сад» номи билан ҳам юритилган. «Вадовдот»ни покланиш қонуи — қондалари мажмуаси дейиш мумкин. «Авесто»нинг иккинчи китоби «Ясна» бўлиб, Зардушт Гоҳ (овоз)лари унинг асосий мазмунини ташкил этади. У 72 «Ҳот» — башоратдан иборат бўлиб, биринчи башоратда табиат ва ҳалолликлар ҳукмдори, ҳамма нарсани биладиган ва ҳамма нарсага қодир Охурамазданинг ваҳийлари ҳақлигига имон келтиришга доир дуолар бор. 19-башоратда олам юзага келмасдан олдин мавжуд бўлган худо шаънига шукроналар айтилади.

Имон калмасин, покланиш (ювиниш гигиенаси), ёвузликни қарғаётган пайтда танани қандай маромда тутишлик, шайтон-иблисларни ҳайдашга қаратилган ҳаракатлар, гуноҳдан ҳориж бўлиш, кечирим сўрашга доир дуолар мавжуд. Гуноҳдан хориж бўлиш, имонни сақлаб қолиш учун мана бундай дуо ўқиш тавсия этилади: «Эй, оламнинг ҳукмдори Охурамазда! Мен барча гуноҳларимга иқрорман, уларни такрорламаслик учун сенга сўз берман; ҳар қандай ёмон ният (фикр)лардан, ҳар қандай ёмон сўзлардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман; мен фикрлаган ва гапирган ёки қилмоқчи бўлган ва қила бошлаган ва қилган ҳамма ноҳўя ишларимдан

воз кечаман; ниятларим, сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан буён ишончингни оқтайман; қилган гуноҳларимни кенг қарамнинг ила кечиргил, танам ва жонимни у дунё-ю бу дунёда мунаввар этгил, эй парвардигорим!». Ясналарнинг 7 га бобида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини тонган. Зардушт Охурамаздадан ўз ахлоқий қонун-қондаларини маълум этишни сўрайди. Охурамазда бутун мавжудликнинг икки ибидоси — эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилади. Бир-бирига қарама-қарши бу бошланғич кучлар ҳар доим биргалликда мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англатади. Жаҳаннам Охурамазда ваҳийсида «ҳаётнинг энг ёмон онлари», «осмон эса руҳнинг энг юксак ҳолати» сифатида тавдланади. Оламдаги ёвузлик ва нотакомлик нарса, ҳодисалар ва уларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш эса истиқболдаги иш бўлиб, имонли кишилар бу жараёнда энг катта фаоллик кўрсатишга даъват этиладилар. Улар Охурамазда юборган қонунлар, тартиботлар, уғит-насиҳатларга амал қилсалар, эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади.

Олам қарама-қаршиликлар кураши асосига қурилган: жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат, тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда ўз ифодасини топади. Диний соҳа эса эзгуликни қарор топтириш руҳи руҳи ёвузлик руҳи ўртасидаги курашга асосланади. Охурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Ахриман унга қарши курашиб, одамларни ёмон ишларга бошлайверади. 30-башоратда айтилишинча, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда оралиқ йўл йўқ, бинобарин, ҳар бир одам бу жараённинг у ёки бу томонда иштирок этишга мажбур. Шунинг учун диндорликда имон-эътиқод баркамоллик нишонаси сифатида муҳим ўрин тутади, у одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини беради. Имон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради. Ёвуз рухлар — дев, пари, иблис ва бошқалар гуноҳлар, адашчилар, ёлгонлар, касалликлар тимсоли сифатида тасвирланиб, Охурамазда одамларни улардан сакланишга даъват этади. Яснанинг 14-башоратида худо «Мен эзгу фикр (ният)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёқтираман. Мен маздаёсин қонунларига асосланган тар-

тиботларни улуғлайман», дейди. Демак, зардуштийлик имони уч таянчга асосланади: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлигидан иборат. Охурамазда одамларни «ўз истакларида холис бўлиб, бир-бирлари билан муроа қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразғўйлик, ҳасадғўйлик, қолондимоғлик, шуҳратпарастлик, қонунсиз ишлардан ўзларини тийиб юриш учун интилишга қақиради. «Берган сўзнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш» — имонлилик аломатларидир. Имонли одам ўғирлик ва талончиликдан, бегоналарнинг молу дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилиш, яъни имонга хилоф ишлардан ўзини сақлай биладиган комил инсондир. «Таналарингизга инсбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг», яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади, дейди Охурамазда.

«Авесто»нинг муқаддас китобларида қадимий фалсафадаги борлиқнинг асослари — тупроқ, сув, ҳаво, олов муқаддаслаштирилади. Тупроқ, сув, ҳавони бўлғаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳлар қаторига қўшилади. Ҳатто марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб қўймасликлари учун уларнинг мурдаларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган. Охурамазда «ерга яхши, соғлом уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йўқ», дейди. Худои таолонинг бу айтганига амал қилиш, 10 минг марта ибодат этиш ёки юзлаб жониворни қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Экин экиш ердаги ёвузликларга барҳам бериш, демакдир. «Олам гўзаллиги деҳқондан, деҳқончиликдан, — дейилади башоратларда, — кимки ерга уруғ қадабди, у одамийликка имон келтиради, ягона шу йўлгина ҳақиқат бўлиб, қолгани саробдир». Яна бир башоратда бундай дейилади: «Буғдой ўстирила бошласа, девларни тер босади, соврилган буғдой тайёр бўлса, девлар заифлашиб қолади. Ун тайёр бўлгач, девлар нолаю фиғон чекишади... Девларни мағлуб этиш учун хонадонда ҳамиша унли овқат бўлиши лозим. Бу овқатни одам егандан сўнг, девлар жуда қизишиб кетишади ва қоча бошлашади».

Охурамазда қонунларида қўриқ ва бўз ерларни ҳайдаш ва ерни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савоб иш ҳисобланган. Ундан кейинги савоб озиқ-овқат тайёрлаш, уй ҳайвонлари ва чорвани кўпайтиришдир.

Зардушт худо номидан ҳукмдорларга қарата бундай дейди: «Ёмон овқатланган халқ па яхши, кучли ишловчиларга ва на соғлом, бақувват болаларга эга бўлади... Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади. Агар нон мўл-кўл бўлса, муқаддас сўзлар ҳам яхши қабул қилинади». Юзаки қараганда жуда содда кўринган бу ўғитларда нечоғлиқ катта фалсафий фикр борлиги, у гўё абадий ҳақиқатдек янграб турадиган бир ақида эканлиги маълум бўлади.

Зардуштийликнинг босиқ, мусиқа билан уйғунлашиб кетган доно ўғитлари Она-заминга, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва Ватанга, халққа улуғ муҳаббат руҳи билан шу тариқа қоришиб кетади. Зардуштийликнинг барча маросимлари, жумладан, Наврўз, Мехржон байрамлари тантаналарида бу руҳ айниқса улкан қудрат билан намоён бўлади. Бойичеканинг чиқиши, лолақизғалдоқнинг очилиши, бодомнинг гуллаши, умуман баҳор билан бирга табиатнинг гўзаллашиб бориши — эзгулик руҳининг тантанаси бўлиб, уларнинг ҳар бири катта шодиёналарга сабаб бўлган. Одамлар табиатнинг бу гўзалликларини муқаддас билиб, халқ байрамлари ва сайллари тимсолида бунни чинакам эзгулик тантанасига айлантиришга интилганлар.

Ясанинг 29-башорат 5-ҳикмати ва 50-башорат 8-ҳикматида ибодатдан сўнг, икки қафтни олдинга ёзиб кўтарган ҳолда худон таолодан ўз талабларини илтижо қилиш расм-русуми ҳақида гап боради. Башоратларда ер, осмон, уммон, бошланиши йўқ ёруғлиқ соҳаси ва жаннат ҳақида фикрлар мавжуд. Унда космография, материалогия, хронометрия, назарий фалсафа нишонлари учрайди.

Башоратлардаги Одам Ато ҳақидаги фикрлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ийим номи билан биринчи одам ва унинг фаолияти ҳақида гап боради. Чунончи, у Охурамазда иродасига мувофиқ, одамларни, ҳайвон ва қушларни парваришлайди, ер юзиде қизил шуълали оловни кўпайтиради ва шу тариқа 900 йил яшайди. Охурамазда унга олтин найза билан олтин қамчи ҳадя этади. Ер одамлар яшаши учун торлик қилиб қолганда, Ийим найзани ерга суқиб, худодан уни кенгайтиришини илтижо қилади ва бунга эришади. Охурамазда Одам Атога музлик даври келаётганидан дарак бериб, бу офатнинг олдини олиш кераклигини айтади. Ийим махсус уй қуриб, ҳамма ҳайвон ва ўсимликларнинг энг яхши зоти

ва навидан бир жуфтдан сақлайди, натижада дунёда тирлик табиатни офатлардан сақлаб қолади.

Бироқ Пйим ўз ишларига ортиқча баҳо бериб, мауруланиб кетади ва худо томонидан тақиқланган неъмат — қорамол гўштидан тановул қилиб қўяди. Оқибатда худонинг қаҳрига учрайди, натижада одамзот абадийликдан маҳрум бўлиб қолади. Одамзот ҳаётининг бу биринчи босқичидан сўнг, иккинчи давр бошланади. Бу давр Зардушт фаолияти ва унинг диний ислоҳоти билан боғлиқ бўлиб, дин ва имон учун беомон курашлар билан характерланади. 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардушт фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади, ёвузлик кучлари тиссоли бўлган дев — Аҳриман енгилади. Учинчи даврда қиёмат-қойим бошланади ва ўликлар тирилиб, худо ҳузурига ўз қилмишлари хақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган ва ҳисоб-китоб қилиб борган худон таолони алдашнинг иложи қолмайдди. Зардуштийлик эътиқодича, одам ўлгандан сўнг унинг жони уч кун давомида ганада туради, тўртинчи кунда ўз маҳрами — гўзал қиз қиёфасидаги фаришта йўлбошчилигида нариги дунёдаги «Чинвот» деган кўприкдан ўтиши керак. Эзгу ишлар қилган одамлар учун бу кўприк кенгайган ҳолда туради, улар ундан бемалол ўтиб, жонлари абадий роҳат-фароғатга кетади ва охирадда, ўликлар тириладиган кунда ўз таналарига киришни кутиб ётадилар. Ёвуз ишлар билан шуғулланганлар учун «Чинвот» қилдай тораяди ва улар жаҳаннам азобларига маҳкум бўладилар.

«АВЕСТО»нинг учинчи китоби «Виспарт» деб номланган. Унда оламни ёки ҳамма нарсаи билниш, эгаллашга доир панд-насихатлар ўрин олган. У ибодат нб-мозлари йиғиндиси бўлиб, 25 қисмдан иборат. Охириги китоб «Бундахаш» қадимий Эрон тили — паҳлавий тилида ёзилган.

Ёшлар ва Ясналар 3 қатламдан иборат; биринчиси, халқ эносларининг Зардуштгача бўлган қўшиқлари (шеърлари), иккинчиси Зардушт Гоҳ (овоз)лари ва, учинчиси, Зардушт урушида ҳалок бўлгандан деярли бир аср кейин китоб ҳолига келтирилган ва «Кичик «Авесто»» номи билан юритиладиган қисмидир. Демак, «Авесто»нинг илк ва кичик (кейинги) қисмларидан унинг асосий қисми — Зардушт Гоҳларини фарқлаш лозим. Зардушт Гоҳларни қўпхудоликни, ўтга ва табиат стихияли кучла-

рига сиғинишни қоралаб, яккахудоликка эътиқод қиллини талаб этади. Ҳозиргача бўлган илмий адабиётлардаги фикрлар кўпроқ «Кичик Овесто»га асосланиб билдирилган. Бунда яккахудолик ғоялари кўпхудолик эътиқодлари билан қоришиб кетгани учун тадқиқотчилар зардуштийликни кўпхудолик ёки иккихудолик дини сифатида талқин этадилар. Бундай кишилар яккахудоликка асосланган зардуштийликнинг йўналишларидан бири — кўпхудолик бўлган маздаийлик билан аралаштириш оқибатидир.

Зардуштгача ҳам Охура, Митра, Мазда ва бошқа худолар ҳақида фикрлар бўлган. Аммо у худолар одамлардек ҳаёт кечирган бўлсалар, Зардушт талқинида Охурамазда Олий ибтидо бўлиб, унинг на хотини ва на болалари бор. У ҳамма мавжудотларни яратувчи ва бошқарувчи сифатида эзгуликни барқарор қилувчи, одамлар қалбини мунаввар этувчи Олий руҳ сифатида نامоён бўлади.

Зардушт асос солган яккахудолик дини Эронда ахамонийлар ҳокимият тепасига келиб, улар Урта Осиё ерларини босиб олгач, заволга учрайди. Тўғри, Эрон шоҳлари — ўз империяларини барқарор қилишда зардуштийлик динининг ўрни ва ролига тўғри баҳо берадилар. Бироқ бу диндаги ўртаҳол деҳқончилик, муътадил, камтарона ҳаётдан иборат турмуш тарзини илоҳийлаштириб, қулдорчилик муносабатларини қоралаш уларга ёқмайди. Шунинг учун Эрон шоҳлари зардуштийликни Зардуштгача бўлган ва Яқин Шарқда ҳам кенг торқалган кўпхудолик ғоялари билан аралаштирадилар. Зардушт ўрнига ўзларини худо ваҳийларини одамларга етказиб турувчи пайғамбар сифатида қўядилар.

«Кичик Авесто»да Охурамазда оламни яратувчи ва тартиб ўрнатувчиликдан кўра кўпроқ қабилавий худоларни бошқарувчи бош худога айланиб қолади. Ахамонийлар Грецияни босиб олиш учун олиб борган урушлари (бунда Марказий Осиёдаги турк жангчилари катта роль ўйнагани учун Александр Македонский кейинроқ улардан ўз қасосини олади) ҳамда грекларнинг Эрон ва Туронни ишғол этиши оқибатида Охурамазда қадимги Грециядаги Бош худо — Зевс, Зардушт эса Афлотун (Платон) сифатида талқин этила бошлаганига тадқиқотчилар эътиборни қаратадилар. Ахамонийлар зардуштийликни ўз эътиқодларига бўйсундирган бўлса-

лар, Александр Македонский бу динни бутунлай йўқ қилиш учун унга оид китобларни ёндириб юборади.

Зардуштийликнинг Марказий Осиёда вужудга келгани, унинг жаҳон маданий ҳаёти (цивилизацияси)га кўрсатган таъсирини инкор этиш қийин. Бу дин ҳақидаги маълумотларга эга бўлишимизда аввало инглиз Дж. Бургер, сўнгра француз тадқиқотчиси А. Дюпперондан миннатдор бўлишимиз лозим. 1755 йилда Дюпперон Ҳиндистонга илмий сафар қилиб, у ердаги зардуштий (мазданий)лар орасида уч йил яшади, уларнинг ибодатлари, урф-одатлари билан яқиндан танишди ва «Авесто»ни француз тилига таржима қилди.

«Авесто» Ғарбий Европа, Эрон ва Ҳинд тиллари орқали бизга етиб келгани учун ундаги номлар ва терминлар, афтидан, аслига тўғри келмайди. Кўпгина осоратчиқалар, исмлар, жойларнинг номлари ҳиндча тусда ёки ҳинди-европа тилларига хос шакл олган. Ундаги туркона жиҳатлар кам қолган. Шунинг назарда тутиб баъзи сўзларни туркча талаффузга солиш, айрим ибораларни ҳозирги замон одамлари тушуна олиши учун диний терминларда ифодаланиш жонз деб ҳисобладик. Масалан, Зардушт Гат (Овоз)лари «Гоҳ» деб берилди, «Спитаме» ибораси «Сепитома» сифатида берилди ва ҳоказо.

Ўзбекистондаги фан, жумладан, фалсафа муайян эътиқодларнинг асири ҳолида шаклланди, мафкура ва сиеъстинг ортидан борадиган ва ҳукмдорларнинг югурдаги хизматини ўтайдиган бўлиб қолди. Мабодо фанимиз бу қусурдан ҳоли бўлса ва Ўзбекистон Фанлар академиясидаги мутасадди ўртоқлар миллий мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий ғоя ва миллий мафкурони шакллантиришда катта аҳамият касб этиши мумкин бўлган зардуштийликни ўрганли бўйича маҳсус илмий-тадқиқот институти барпо қилишни ўйлаб кўрсалар, айни муддао бўлур эди.

Ҳар бир соҳада биринчи иш, биринчи қадам, биринчи кашфиёт бағоят қадрланиб, инсоният бу қадамни бошлаб берган кишиларни миннатдорчилик туйғулари билан доимо эслаб туришни ўз бурчи ҳисоблаган. Шу маънода жаҳон динлари кейинги 2,5—3 минг йил давомида қанчалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одатлари, расм-русумлари нечоғлик хилма-хил тус олган бўлмасин, улар барибир Зардушт асос солган яккахудолик эътиқодларнинг вориси ҳисобланиши ке-

рак. Улуғ ватандошимиз Зардушт Сепитоманинг тарихда, маънавий маданият тараққиётида ўйнаган буюк ролини тиклаш орқали ўз миллий қадриятларимизни ҳам тиклаган бўламиз. Марказий осёнликлар, жумладан ўзбеклар ҳам адабиёт харитасида Хитой, Ҳиндистон, Греция, Эрон, Арабистон, Европа халқлари орқасидан кўр-кўрона эргашиб юрадиган халқ бўлмагани, улар муस्ताқил фикрлаш қобилиятига эга эканлиги жаҳон афкор оmmasига аён бўлиб қолади.

Бизнинг кунларимизда энг кичик халқлар, элатлар ҳам жаҳон ҳамжамиятлари орасида ўз ўринларини топиш учун ўтмишларини тиклашга интиломоқдалар. Баъзи кўп сонли ва қудратли миллатлар эса бошқа халқлар маданияти ва қадриятларини ҳатто ўзлариники қилиб кўрсатишгача бориб етмоқдалар ва кўпинча бунга муваффақ бўлмоқдалар. Аммо туркий халқларнинг бундай қалбаки ишлар билан шуғулланишлари учун ҳожат йўқ. Улар тарихнинг ичкарисига кириб боришдан ҳайиқмасалар, босқинчи-келгиндиларининг қадриятлари доирасидан чиқиб олишга ақллари етиб қолса — бас, бой ва ибратомуз тарихимиз тикланадики, шунда ўзбекнинг ҳам кўзи очилиб, истиқлол сари интилишда қудратли кучга эга бўлиб қолади, бу эса унинг миллат сифатида ўз миллий манфаатларини тўла-тўқисанглаш, натижада вилоятнарастлик, уругнарастлик иллатларидан ҳоли бўлиши учун гоёвий кафолат бўлади.

**«Мулоқот» журнали, 1992 йил,
11/12-сон, 24—29-бетлар.**

ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ЯНГИ КОНЦЕПЦИЯСИ ҲАҚИДА

1. «Диншунослик асослари» курси олий ва ўрта махсус ўқув юр்தларида ўқитилиши заруратдир. Ўзбекистонда демократик давлат қуриш, ижтимоий адолатга асосланган фуқаролик жамиятини қарор топтириш 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияда амалий вазифа этиб қўйилди. Бу ҳолат янги давлат, янги жамиятнинг маънавий асослари дин ёки фан, илоҳиёт ёки фалсафа бўлиши керакми, деган саволга аниқ-разшан жавоб беришни талаб этади. Конституциянинг умумий руҳидан келиб чиқадиган бўлсақ, мустақил ўзбек давлати диний эмас, балки дунёвий бўлади, жамият эса инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги БМТ Декларацияси асосида ривожланади. Инсон эрки ва ҳуқуқининг ажралмас қисми эса виждон эркинлиги масаласидир. Агар бу эркинлик қарор топмас экан, инсон ҳуқуқлари поймол бўлиши турган гап. Бинобарин, «Диншунослик асослари» виждон эркинлиги тўғрисидаги конституцион Қонун навбатдаги баёнот бўлиб қолмаслиги учун кафолат бўлиши мумкин.

2. Одамзот пайдо бўлгандан бошлаб 5,5 миллион йил давомида дин нима эканини билмаган, нутққа эга бўлгач ҳам, ўн минг йиллар давомида диний тасаввурларсиз яшаган. Ана шу узоқ тарихий давр ва унинг хусусиятлари ҳақида илмий ҳақиқатни ёшларга албатта айтиш зарур. Бунда дин фақат ижтимоий, тарихий ва этник ҳодиса сифатидагина эмас, аввало маънавий эҳтиёж сифатида вужудга келганини таъкидлаш мақбул.

3. Курс дастури ва дарсликда «диндорлик», «динпарастлик», «диний мутаассиблик» атамаларига илмий муносабат ўз ифодасини топиши лозим. Фикримизча, диндорлик, ўз ҳолича инсон камолоти, жамият тараққиёти, унинг поклигини учун хизмат қилади. Аммо баъзи диний кимсалар ва уламолар изчиллик билан олиб бораётган динпарастлик ташвиқот-тарғиботи фан-техника тараққиётини диний эътиқод андозасига солиш, умуминсоний қадриятларга эмас, балки ислом қадриятларига асосланган жамиятни шакллантиришни назарда тутати.

У фикрлар хилма-хиллаги (плюрализм)га йўл қўймай, ўз-ўзидан диний мутаассибликка айланадики, унинг дастлабки «мевалари»ни Тожикистон халқи татиб кўрди.

4. Зардуштийлик дини Мовароуннаҳрда шаклланган, Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарққа тарқалган якка-худочилиқ — Охурамазда — Аллоҳга сифинишга асосланган биринчи жаҳон дини бўлиб, буддизмнинг махаяна оқими, иуданизм, христианлик, ислом учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилган. Бинобарин, зардуштийлик дини тарихи, унинг политеизм, монотеизм, дуализм (маздаийлик) оқимлари ҳақида тўла маълумот бериб, тарихий адолатни тиклаш лозим.

5. Муайян дунёқараш атрофида шаклланадиган ва инсоннинг муайян маънавий-руҳий ҳолати ва бундан келиб чиқадиган муносабатидан иборат имон масаласига илмий ёндошув зарур. Файласуфлар дин билан имонни аралаштириш гайринормий эканлини исботлаганлар. Имоннинг икки тури борлиги далилланган: аниқ нарсалар, улар орасидаги алоқадорликлар тўғрисидаги бошқаларнинг ва ўз фикри ҳақиқатлигига ишонч ҳис-туйғусидан иборат имон. Бу руҳий ва унинг асосида вужудга келадиган муносабатлар мавжуд нарсалар, реал воқеликларга қаратилган бўлиб, мазкур реалистик имон воситаси ила ҳар бир одам оламдаги нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар ўртасидаги сабабли боғланишларни англаб олади. Ушбу реалистик имон истак-ишонч, тахмин-ишонч ва ихлос (эътиқод)-ишонч шаклларида намоён бўлади.

Одамнинг инсонга айланиши учун имоннинг бу тури етарли эмас. У ўз ижтимоий моҳиятини намоён эта олиши, ўз генидаги зоологик инстинктларни енгиб, маънавий-ахлоқий жиҳатдан жамиятланган одам — инсонга айланиши учун яна таянч-ишончга таваккал қилишдан иборат имоннинг олий босқичига руҳан муҳтождир. Имоннинг бу тури диний ақидалар (панд-насиҳатлар) атрофида ҳам, илмий-фалсафий ҳақиқатлар, ҳайрли анъаналар, маънавий маданиятнинг бошқа йўналишлари таъсирида ҳам шаклланиши мумкин. Имоннинг мазкур тури 4 психологик даражада намоён бўлади: мунофиқлик имони, оддий имон, эътиқодга айланган имон ва «олий ҳақиқат» билан ўйғунлашиб кетган имон.

6. Жамиятни мусулмонлар, христианлар, ҳурфикрликлар ва бошқаларга бўлиб юбориш хавфи бўлиб, у инвервардда ўзаро душманлик ҳолатини қарор топтириб

қўяди. Шунинг учун бугунги тарихий шароит диний ва илмий имон эгаларининг ўзаро иттифоқ тузиб, маънавий-ахлоқий бўҳронни қарор топтиришга интилаётган кучлар — имон-эътиқодсиз одамларга қарши кураш асосида имонли инсонлар жамиятини барқарор этиш заруратлигини ёш авлодга тушунтириш керак.

7. Дастурда дин, фалсафа, жумладан тасаввуф (суфийлик)га илмий муносабат белгиланиши лозим. Нақшбандийлик тариқатининг Марказий Осиё халқлари маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўйнаган ролини ёшлар тушунишлари лозим.

**Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув
юртларида социал-гуманитар фан-
ларни ўқитиш муаммолари. 1-китоб.
Тошкент, 1993, 264—266-бетлар.**

ДИНЛАР ТАРИХИНИ БИЛИШ — ТАРИХИЙ ЗАРУРАТ¹

Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қуриш, ижтимоий адолатга асосланган фуқаролик жамиятини қарор топтириш Конституциямизда амалий вазифа сифатида белгилаб қўйилган. Ушбу Асосий Қонунда Бирлашган Миллатлар Гашкилотининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияси руҳи етакчи эканлиги диққатга сазовордир.

Инсон ҳуқуқи ва эркининг ажралмас қисмларидан бири виждон эркинлигидир. Конституциямизнинг 3-моддасида шундай қонда бор: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди». Конституциянинг бошқа моддаларида диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган, мактаб ишлари давлат назоратида эканлиги алоҳида таъкидланган. Ўзбекистон Республикасининг виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги 1991 йил 14 июндаги Қонунда бир дин ёки диний эътиқод учун иккинчи бир дин ёки эътиқодга нисбатан бирон-бир даражада имтиёз ёки чеклаш белгилашга йўл қўйилмайди, дейилган. Мазкур Қонунга мувофиқ, давлат ўқув юртлирида диний таълим берилмайди.

Собиқ СССРда инсон ҳуқуқи ва эрки ҳар қадамда топталган эди. Чунончи, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунлар қадам-бақадам бузиб келинди. Устига-устак, бу қонунга хилоф равишда атеистик эътиқод давлат муҳофазасига олиниб, мутлақлаштирилди. Атеизм фан сифатида динлар ва ҳурфикрлилик тарихини ўргангани, шу асосда динларнинг жамият тараққиёти ва инсон камолотида тутган ўрни, маккага холисона баҳо бериши, унинг инсон маънавиятида эзгулик руҳини барқарор қилиш, одоб-ахлоқлиликни қадрлаш, маърифатни улуғлашга доир дастурларига

¹ Матн қўлёзмаси ўша пайтда фалсафа фанлари номзоди бўлган И. Қаримов томонидан тайёрланган ва бошқа муаллифлар — УзФА муҳбир аъзоси Ҳ. Пўлатов, ф. ф. д. А. Абдусамедов ва И. Жабборов ҳамда ф. ф. и. С. Қурбоновлар имзолари билан бирга чоп этилган.

инкорни инкор қонунига амал қилган ҳолда муносабат-
да бўлиши лозим эди.

Собиқ КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси-
нинг талаби ва тазйиқи билан атеизм илмдан кўра кўп-
роқ сиёсий тус олди, унинг халққа қарши ўтказиб кел-
ган сиёсатининг югурдагига айланди. Шунга кўра, Со-
вет даврида қарор тонган атеизми илмий эмас, сиёсий
атеизм дейиш, унга шу нуқтан назардан баҳо бериш,
муносабат бидариш жонз.

Совет даврида подон сиёсатчилар динни ёмонотликқа
чиқариб, ундаги умуминсоний қадриятларини ва шунга
асосланган муносабатларини ҳам улоқтириб ташлаш-
ди. Бу тарихий хатолик эндиликда ҳурфикрлик йўна-
лишларидан бири бўлган атеизмга нисбатан қўлланил-
моқда. Уни бутунлай рад этиш орқали ўша сиёсий ате-
изм доирасида олиб борилган ва илмий аҳамиятини
йўқотмаган тадқиқотлар ҳам бугунги кунга келиб улоқ-
тирилмоқда.

Мустақил Ўзбекистон — дастлабки одимларини таш-
лаётган ёш давлат. У қайси йўлдан бориши мумкин,
деган саволга Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов
«Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» рисо-
ласида равшан жавоб бериб, жумладан, шундай фикр-
ларини илгари сурган: «Халқнинг маънавий руҳини мус-
таҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистонда давлат ва
жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай
қимматбахо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон
халқимиз қалбида бутун инсониятнинг улкан оиласида
ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодлигини севиш
туйғуси билан биргаликда етилган. Маънавият инсонга
она сут, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга
сингади. «Маънавият инсонга хаводек, сундек зарур».
«Маънавият — тақдирнинг эҳсоли эмас». «Олдин одам-
ларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғри-
сида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак».
«Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлат-
нинг куч-қудратидир». «У йўқ жойда ҳеч қандай бахт-
саодат бўлмайди».

Ўзбекистонда маънавий ҳаётнинг асосини фан ёки
дин, фалсафа ёки илоҳиёт ташкил этадилми, деган муам-
мо бугунги кунда ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга
молик. Бу муаммони тўғри ҳал этиш Ўзбекистоннинг
келгуси тараққиёти учун фавқуллодда муҳимдир. Ўзбекис-
тон Конституциясининг умумий руҳига қараганда дунё-

вий давлат ва граждaнлик жамияти маънавиятининг асоси илмий фалсафа бўлиб қолиши керак. Динга эса жамиятининг маънавий-ахлоқий жиҳатдан покланишининг бир воситаси сифатида қараш тўғри бўлади. Ана шу мулоҳазаларга биноан, «Диншунослик асослари» фақат сифатида шаклланиб, барча турдаги мактаб ва олий ўқув юрғларида ўқитилиши тарихий зарурат бўлиб турибди. Шундай қилинганда, биринчидан, виждон эркинлиги тўғрисидаги Конституцион Қонун амалга ошириш учун кафолат юзага келади, иккинчидан, бир диннинг бошқа дин, бир этниқод эгаларининг бошқа этниқод эгаларига нисбатан имтиёзли бўлишининг олди олинади, учинчидан, дин маънавий маданияда ўзига муносиб ўрин эгаллайди, тўртинчидан, бирон-бир диннинг сиёсийлашмай, софлиги сақланади, бешинчидан, ёшларнинг диндорликни диний мутаассибликдан фарқлашга ақллари стадики, бунда ўз-ўзидан диний партиялар тузиш беҳуда, зарарли иш эканлиги аён бўлади.

«Диншунослик асослари», айрим кишилар айтганларидек, «Илмий атеизм»нинг (у илмий эмас, сиёсий атеизм бўлганини яна бир бор эслатиб ўтамиз) давоми, вориси бўлмайди. Уни сифат жиҳатдан фарқ қиладиган, яъни чинакам илмий асосга эга бўлган фанга айлантириш назарда тутилади. Динга фақат тарихий, ижтимоий ва этник ҳодиса сифатидагина эмас, балки аввало маънавий ҳодиса сифатида қаралиб, у одамнинг жамиятлашган одамга айланиши эҳтиёждан келиб чиққанлигига эътибор бериладигани, бу янги концепцияда ўзига хос муносабат шаклланади: илм-фан, фалсафа одамнинг инсонга айланишининг маънавий-руҳий омили бўлган имон (муайян олий ибтидо ёки олий ижтимоий мақсадга ишонч ва унга садоқатли бўлишга қаратилган ақлий ва ҳиссий қасам) масаласини ҳал этмас экан, динга ишонч асосда одамзод ўз ички оламини унинг воситаси ила поклашга, ҳавоий нафсини жиловлаб боришга интилаверади.

«Диншунослик асослари» курси бўйича тайёрланган ва ҳозир бир қатор олий билимгоҳларда амал қилаётган дастурдаги айрим муҳим жиҳатлар сақлаб қолинади. Айни чоғда янги дастур асосда тайёрланадиган дарсликда ўша мавзулар мазмунда Шарқ фалсафасига хос жиҳатлар устуворлик қилиши назарда тутилади. Бу фан дастури илмий-тарихий жиҳатдан тўғри йўналиш олишига, унга кўпгина янги мавзулар қўшишга

эътибор берилади. Жумладан, амалдаги дастурларда Марказий Осиёда вужудга келган ҳамда Будда, Христиан ва Ислom динларининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатган зардуштийлик дини, унинг кўпхудо-чилик, яккахудочилик, маздайлик оқимлари ҳақида талабалар янги маълумотлар оладилар. Ислom ва унинг тарихий-тадрижий ривожни ўрганилаётганда, ундаги муҳим оқимлар, уларнинг муайян тарихий шаронтдаги мавқенга етарли аҳамият берилади. Янги дастурда тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқатининг Марказий Осиё халқлари ҳаёти, ижтимоий сиёсий қарашларидаги аҳамиятини кўрсатиш назарда тутилади. Айниқса, 1917 йилги Октябрь тўнтаришидан 1991 йилгача бўлган тарихни ҳар томонлама илмий таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга. У кимгадир ёқин-ёқмаслигидан қатъий назар, барибир, халқнинг машаққатли ҳаёти, азиятли меҳнати тарихидир. Президент И. Каримов айтганидек, уни идеаллаштириш ҳам, бутунлай инкор этиш ҳам мумкин эмас. Бу гаплар «Илмий атеизм» номи билан аталган ва яқин бир аср давомида жаҳон халқлари эътиборини ўзига тортган қарашларга ҳам тааллуқлидир.

Айрим сиёсатчилар яқин-яқингача атеизм шиорлари остида ўз жаҳолатпарастликларини зўравонлик билан таркиб топтиришга интилдилар. Урни келганда шуни ҳам эътироф этиш жоизки, биз — ушбу мақола муаллифлари ҳам, Ўзбекистондаги бошқа зиёлилар қатори, сиёсат тепасида турган корчалонлар тазйиқи остида муайян даврда сиёсий атеизмни қарор топтириш орқали гўё социализм ғояларини барқарор қилишга интиланмиз. Бу аччиқ ҳақиқатдан тегиншли хулоса чиқариш фурсати келгани учун тақдирга шукроналар айтишни бурчимиз, деб ҳисоблаймиз.

Бугунги ёшлар атеизм билан худосизликнинг фарқи-га боришлари лозим. Бу тарихни билиш янги ҳатоликларнинг олдини олишга имкон беради, деб ўйлаймиз. Демак, бу кўрсаткич «Собиқ СССРда гарк б топган сиёсий атеизмнинг салбий оқибатлари» деган алоҳида мавзу киритилиши керак. «Диншўнослик асослари» дастури кампида 24 соатли ваъз, 8 соатлик семинар-маълумотни ўз ичига олса, юқорида айтилган фикрлар булажак мутахассислар назарий онгининг шаклланиши ва, бинобарин, дин масаласида ҳозир кенг тарқайётган эътиборни одамлар эътиборини ҳақиқий муаммолар билан чалғи-

тишга қаратилган олди-қочди гаплардан ҳоли бўлишига имкон яратилади.

Диндорлик ўз ҳолича одам қалбини мунаввар этишга, унда меҳр-оқибат, саховат, саҳийлик, эзгулик ҳисларини ривожлантиришга хизмат қилади. Аммо мадраса кўрмаган айрим чаламулалар исломнинг обрўсини тўкишдан ташқари, дин ва унинг тарихи тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмаган одамларда динпарастлик ҳис-туйғуларини ривожлантиришга, аста-секин диний мутаассибликни қарор топтиришга сабабчи бўладилар. Диний мутаассиблик эса одамларнинг қайси динга мансублигига қараб муносабат билдиришга, демакки, Конституциямизнинг муҳим қондаларини барбод этишга олиб келади. Диний мутаассиблик аслида динни муайян сиёсат ва сиёсатчилар қўлида югурдак қилиб қўяди, уни халққа зуғум ўтказиш воситасига айлантиради. Етук шарқ мутафаккирлари бунга қарши курашганлар. Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Форобий, Умар Ҳайём, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Навоий, Машраб каби алломалар фаоллигида динни сиёсийлаштиришга, мафкуралаштиришга қарши майлларни, диндан шахсий манфаатлар йўлида фойдаланувчиларга қарши ғояларни учратиш мумкин.

Уқув дастурини обдон ўйлаб тузиш муҳим. Бу курсдан сабоқ берувчилар ҳар томонлама маълумотли, фақат дин тарихини эмас, балки диний адабиётларни ҳам таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлишлари, араб алифбосини ва араб тилини билишлари лозим. Афсуски, бундай кишилар республикамизда жуда кам. Шунинг учун кадрлар тайёрларини муҳим масъулиятли вазифалардандир. ТошДДА диншунослик бўйича алоҳида факультет очиш, заруратга қараб бошқа йирик олий билимгоҳларда ҳам диншунос мутахассслар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга имкон яратиш лозим.

Кўришиб турибдики, «Диншунослик асослари»нинг янги дастури аввалгисидан анча фарқ қилади. Унинг асосида динга, унинг келиб чиқишига, жамият тараққиёти ва инсон камолотидаги тарихий мавқега, жамият маънавий-ахлоқий муҳитини поклашдаги ўзига хос ўрнига илмий баҳо берилади.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»
ҳафтаномаси, 1993 йил 14 май сони.

ҲАЁТ-МАМОТ МАСАЛАСИ

Аслини олганда мафқуранинг илмий-фалсафий жиҳатдан асосланган атамасини топиш, унинг ғоявий-назарий асосларини аниқ-равшан тасаввур этиш Ўзбекистонимиз истиқболи ва истиқлоли учун ҳаёт-мамот масалисидир, десак асло муболаға бўлмас. Республика-миз Президенти И. А. Қаримов мафқура муаммосини ҳал этишни Ўзбекистон илмий, сиёсий ва жамоат арбоблари олдига кескин қилиб қўйди.

Совет империяси қулагач, унинг энг негизли аркони бўлган мафқурага (аслида уни большевистик мафқура дейиш тўғри бўлади) шундай таъна тошлари отилиб, ижтимоий онгда унга нисбатан шаклланган нафрат ҳис-лари таъсирида умуман давлат мафқураси керак эмас, деган нуқтаи назарлар «илмий асосланмоқда». Ҳис-туйғу устивор бўлган жойда ақл-идроққа ўрин қолмаслиги маълум. Шунинг учун С. Жўраев ва А. Таксоновларнинг мафқурасиз мафқура яратиш тўғрисидаги «концепциялари» ҳам кенг муҳокамага муҳтож, деб ҳисоблаймиз.

Мафқурасиз (деидеологизация) мафқурани вужудга келтириш тарафдорлари ўз концепцияларига терс равишда давлат мафқурасиз яшай олмаслигини тан оладилар. Демак, давлатимизда мафқурасиз мафқура тарафдорлари бор экан, унинг сиёсати бўлади ва бу сиёсатни халқ оммаси онги ва қалбидан жой олдириш воситаси сифатида унинг мафқураси ҳам бўлади, деяётган олимлар ўртасида эркин ва қизгин баҳс учун вазият келтирилса, анжуман ўз олдида турган муҳим масалалардан бирини ҳал этган бўлади.

Ижтимоий онгда совет даври воқелигига ялли салбий муносабатни шакллантириш оқибатларини жиддий ўйлаб қўриш керак. 1917 йилгача бўлган тарихимизга лаънат тошлари отиш маънавиятимизга жиддий путур етказгани аён. Бу тарихий хотира барча учун дарс бўлиши лозим. Зеро, ўша ўтган 70 йилни фақат хатолардан иборат этиб кўрсатини ота-боболаримиз, онахону момохонларимизнинг азиятли меҳнатлари эвазига яратилган

моддий ва маънавий бейликларни ёш авлод хотирасидан ўчириш ўтганларнинг пок руҳларини қақшатиш бўлмасмикан...

Совет даври фақат Россия тарихи бўлибгина қолмай, Ўзбекистон тарихи ҳамдир. Шунинг учун ўша даврга илмий муносабат белгилаш шаклланидиган мафкурамиз таъсирчанлигини оширади, албатта. Бизнинг назаримизда собиқ СССРда шаклланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни асло социализм деб бўлмайди, уни давлат монополистик капитализми деб аташ, шунга мувофиқ муносабат белгилаш илмийроқ бўлур эди. Сўнгра марксизмни ленинизм (большевизм) билан айнавлаштириш ҳам тўғри эмас. Ана шунга ўхшаш назарий масалаларни ҳар тарафлама ҳал этмасдан мафкурани белгилаш амалда унинг умрини қисқа, ижтимоий-сиёсий оқибатларини эса олдиндан айтишни қийинлаштириб қўйиши мумкин.

Иқтисодий тапазулдан чиқишнинг беш тамойилини асослаган Президент И. Қаримов Ўзбекистон истиқлоли ҳақида гап борганда маънавиятга асосий урғуни бериб, маънавият йўқ жойда бахт-саодат йўқ деб, масалани дангал кўндаланг қўймоқда. Давлат монополиясига асосланган мулк ўрнига мулкчиликнинг хилма-хил шаклларини қарор топтириш, шу асосда соғлом рақобатни вужудга келтириш нечоғлик тарихий зарурат бўлмасин, барибир, уни Ўзбекистон истиқлоли учун асосий йўналиш, деб қабул қилмаслик керак. Асосий йўналиш маънавиятни қарор топтириш бўлиб, иқтисодий ислохотлар ана шу ижтимоий мақсадга эришиш воситаси бўлмоғи даркор. Аммо «маънавият» тушунчасига ҳар бир одам, ижтимоий гуруҳ ўз эътиқоди, жамиятдаги ўрни ва ролига қараб мазмун беради ва муносабат белгилайди. Бинобарин, маънавий маданиятнинг қайси йўналиши Ўзбекистон миллий мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ривожланган мамлакатлар қаторидан тезроқ ўрин олишига хизмат қилиши мумкин, деган савол анжуманда ўз жавобини кутиши табиий.

«Янги инсон шахсини шакллантириш» тўғрисидаги эски мавҳум гаплар яна бошқа оҳангларда такрорланяпти. Айни чоғда «Комил инсон шахсини шакллантириш» масаласи, унинг сифатлари ўртага ташланмоқда. Мафкура аввало ҳар бир одам, шахсга ғоявий таъсир кўрсатиш воситаси эканини назарда тутсак, кўзда тутилаётган инсон шахсининг имон-эътиқоди қайси дунё-

қараш (ҳозирги жамиятларда диний ва илмий-фалсафий дунёқараш мавжуд) атрофида шаклланиши керак, деган муаммони ҳал этиш тарихий заруратдир. Илмий анжуман бу муаммони четлаб ўта олмайди, дейишга асос бор. Чунки мафкуранинг йўналишлари кўп, аммо роялвий-пазарий негизи битта бўлиши кераклиги тарихдан маълум.

Шу муносабат билан Туронзаминда тарихан яшаган халқларнинг тафаккур тарзи Гарбий Европа халқлариникидан фарқли равишда оламни, ўз-ўзини англаш кўпроқ диний ва бадий-эстетик заминда бўлиб келганини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Образ (символ)лар орқали, улар воситаси ила оламдаги нарса, ҳодиса, жараёнларни баҳолаш, муносабат белгилаш бизнинг заминларда етакчи бўлган. Бошқача айтганда, халқимизда мантикий тафаккурга инсбатан образли тафаккур юргизиш қобилияти устувор бўлиб келган. Бадий образлар, қисёлашлар орқали диний ва илмий-фалсафий дунёқараш халқ онига сиғдирилиб, имон-этиқодли шахсларни тарбиялаш, шу асосда маънавиятни қарор топтириш етакчи бўлган. Ана шу хусусиятини ҳисобга олмай турли йўналишдаги дастурлар тузиш, илмий таҳминлар қилишнинг самараси камроқ бўлади.

Шу муносабат билан илмий анжуман имон муаммосига алоҳида эътибор берса, нур устига аъло нур бўлур эди.

Албатта илмий анжуман муҳокама қиладиган масалалар кўп. Аммо юқоридаги муаммолар, бизнинг назаримизда, жуда баҳсли ва муҳим бўлгани сабабли ҳамма секцияларда у ёки бу тарзда кенг муҳокама предмети бўлишга арзийди, деб ўйлаймиз.

«Истиқлол» ижтимоий-таҳлилий журнали,
Т., 1994 й., 52—55-бетлар.

МАЪНАВИЯТ ИМОНДАН БОШЛанаДИ

Тошкент Давлат техника университети, «Маданият-шунослик» кафедрасининг муdiri, профессор Э. Умаров ва «Фалсафа» кафедрасининг муdiri, фалсафа фанлари доктори И. Қаримовнинг ҳозирги илмий-тадқиқот ишларининг умумий йўналиши Ўзбекистон Республикаси ва давлатининг мустақиллигини мустаҳкамлашга ҳамда бозор муносабатлари шароитида маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш йўллари, услублари ва имкониятларини аниқлашга қаратилган.

Уларнинг инсон маънавиятининг сарзамини — имон масаласидаги ўзаро мулоқотларини журналхонларимиз эътиборига ҳавола этамиз. Ушбу мулоқот «ГУЛИСТОН» саҳифаларида инсон зотининг иелигини англатадиган имон муаммосига доир қизғин баҳсларга бир дебоча бўлар, деб умид қиламиз.

Э. У.: Иброҳим Каримович, кўп йиллардан буён имон муаммоси устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бордингиз. Шунинг натижаси сифатида сизга фан доктори илмий даражаси берилди. Бу муаммонинг долзарблигини, сизнингча, нима билан изоҳлаш мумкин?

И. К.: Ҳамма даврларда турли йўналишлардаги фалсафий оқимлар, мактаблар сўз, тушунча, уларнинг асл маъноси учун курашиб келганлар. Бинобарин, бу кураш сиёсий курашнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлган. Сўз, тушунча, атама, уларда ўз ифодасини топган мазмун талқинига муносабат айниқса жамият бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтаётган пайтда ниҳоятда жиддий тус олган. Жумладан, «имон» тушунчасининг илмий-фалсафий мазмунини тўғри англаш республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш, шу асосда фуқаролар тотувлигини таъминлаш имкониятини тўғдиради, деб ҳисоблайман. Янгилаётган жамият маънавияти имоний руқияларга чуқур таянса, унинг истиқболи порлоқ бўлади.

Э. У.: «Имон» сўзи оммавий оғда кенг қўлланилади. Бу сўз, айниқса, диний оғда юксак кадрият даражасига кўтарилган бўлиб, «имонли одам» деганда сўзи билан ишн бир, ҳалол-поқ, инсоф-диёнатли, меҳр-оқибатли, муруват ва саховатли одамлар кўз олдимизга келади. Аммо аввало Аллоҳга ишонган, унга қалима келтирган одамгина имонли бўла олади, бинобарин, юқоридаги фазилатлар соҳибларигина имонли бўлиши мумкин, деган фикр кенг тарқалган. Бундай фикрлар руҳонийлар оғидагина эмас, айти чоғда, кўпгина ўзбек зиёлилари оғида ҳам муқим фикрга айланган. Бунда қандайдир ҳақиқат йўқми?

И. К.: Ҳақиқат бор. Аммо у тўла ҳақиқат эмас. Тўла ҳақиқат шуки, «имон» (ўзбекча «ишонч») фақат диний оғга хос эмас, умуман, Ақлли одам оғининг атрибутидир, унинг воситасида одам оламни ва ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Маълумки, одам оламдаги нарсаси-ҳодисаларнинг ҳаммасини билишга қодир эмас, бинобарин, оламга муносабатда бошқаларнинг фикрига

ишонниши ёки шубҳаланиши, ёхуд ишонмаслиги мумкин. Ана шу руҳий ҳолатдан келиб чиқиб, бошқа нарсаларга баҳо беради ва муносабат белгилайди. Унинг хатти-ҳаракати, фаоллиги йўналиши ана шу муносабатларга асосланади. Бу, масаланинг бир томони, ҳолос.

Масаланинг иккинчи томони, янада аниқроғи, муҳим томони шуки, ҳозирги Ақлли одам зоти ибтидоий аждодлардан фарқли равишда нутқ, у орқали мураккаб тафаккур қилиш қобилияти ва кучли хотирага эгадир. Тадқиқотлар шунни кўрсатадики, одамнинг бу зоти таянч-ишончдан иборат имоннинг олий типига ниҳоятда муҳтождир. Имоннинг бу тури эса ё Олий ибтидо ёки Олий ижтимоий мақсадда ўз ифодасини топган эзгу ғоя негизида шаклланиши мумкин. Шундай ғоягина одам зотининг ички маънавий олами («Мени»)ни ташқи олам билан боғлаш имконини туғдириб, у инсон зотиغا мансуб эканини англаб олиши учун зарур маънавий таянч бўлиб қолади. Ана шу эзгу ғоянинг ҳақлигига ишонч, унга фикрий ва ҳиссий садоқат туфайли у оламга, одамларга муносабат белгилаш мезонига эга бўлади. Бу ҳол эса одамнинг инсонга айланишида зарур шарт бўлиб қолади.

Э. У.: Одам инсон эмасми? Сиз бу тушунчаларни алоҳида ажратиб тилга олишингизнинг маъноси нимада?

И. К.: Бу тушунчаларда яқинлик билан бирга жиддий фарқ ҳам бор. Аммо индивидуал, одатий ва оммавий онда уни худди дин ва имон тушунчалари каби айниқлаштирилади, натижада улар ўртасидаги тафовут эътибордан соқит қилинади.

Бир ашула бор: «Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон». Бир қарашда содда фикрдек туюлган ана шу ҳулосаларда чуқур фалсафий мазмун бор. Зеро, ундай фикр дастлаб пайдо бўлган вақтда ҳақиқат бўлгани учун қарор топиб қолган турғун тафаккур услуби рад этади. Одам тирик мавжудотнинг бир тури. Муқаддас диний китобларда ҳам одам махлуқотлар ичида энг азизи ҳисобланади. Демак, мантиқан ҳайвонот оламиндан, табиатдан одам зоти ажратиб олинмайди, унинг таркибий қисмига киритилади. Бироқ одам маймундан тарқалган, деган фикр Ч. Дарвин фикри эмас. У асло одам тўғридан-тўғри маймундан келиб чиққан, деган фикрни айтмаган. Одамсимон, «ўхшаш» деган сўзларни ишлатган. Табиат ўзи янги турларни яратиш қобилия-

тига эга эканини табиётшунослик фанлари исботламоқда...

«Инсон» тушунчасида муайян жамият ва маданият томонидан қабул этилган, аҳолининг асосий кўпчилиги эътироф этган одоб-ахлоқ меъёр (норма)лари, қонун-қондаларига ихтиёрий равишда роя этиб, ўз фаолият йўналишини белгилайдиган одам назарда тутилади. Барча яшаётган Ақлли одамлар одам, ammo уларнинг ҳаммасини ҳам инсон деб бўлмайди. Инсон — ўзини англаган, жамиятда яшаш қобилиятига эга бўлган улур зотдир.

Албатта, одамнинг инсонга айланиб боришида жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маънавий-ахлоқий муҳитнинг мавқеи катта. Бироқ одамнинг инсонга айланишида ташқи таъсирнинг ўзи кифоя қилмаслиги аён бўлмоқда. Имон-этикод масаласининг долзарблиги ҳам шундаки, у одам онгини қарахликдан ҳоли этиб, уйғотади. Унинг жамият, халқ, Ватан ишқи билан яшаш ҳис-туйғуларини ривожлантиришда ички рағбат родини ўйнайди. Имонли одам атроф-теварагидаги ҳодисаларга муносабат белгилаш мезонига эга бўлади. Яъни у нарса-ҳодисаларни ўзи қабул этган имон нуқтаи назаридан баҳолайди, муносабат белгилайди. Муайян фикр, ғояга бўлган ишонч, шубҳа ёки ишончсизлик туфайли шаклланидиган руҳий ҳолат имон орқали ирода билан боғланиб, одамни ҳаракатга келтиради. Бинобарин, имонли одам инсоният, жамият, муайян маданият қадриятларига ҳилоф фикр, ғояларни қабул этмайди, уларнинг ривожланиш йўлларини тўседи. Одам имон учун кураш жараёнида ўзи ҳам комил инсон бўлиб шаклланади. Шунинг учун ҳам имонли одамдан таъмагир, юлғич, ўғри, порохўр, тошбағир, қизғанчиқ инсон чиқмайди. Бу қусурлар олғирлик психологиясидан ҳоли бўлмаган одамлар — имонсизларга хос иллатдир.

Э. У.: Имонли одамда ички гўзаллик эзгу хатти-ҳаракатлар билан боғланиб кетади. Гўзалликни ҳис этиш, уни ҳунукликдан ажрата билиш қобилияти одамзодда бирданига юзага келмаган. «Гўзаллик нима?» деган саволга ҳар бир халқ, миллат донишмандлари минг йиллар давомида ўзларича жавоб қидириб, ажойиб фикрлар қолдирганлар, панд-насихатлар яратганлар. Агар адабиёт ва санъатни олсак, гўзалликни қарор топтириш учун одам хулқ-атворидаги хунукликка наф-

рат билан қараш руҳини қарор топтириш унинг бош мақсадларидан ҳисобланади. Сизнинг гапларингиздан маълум бўляптики, имон-эътиқодли одам — гўзаллик ижодкори, маънавиятни қарор топтирувчи оташни курашчи, жамият манфаатлари йўлида ўзини қурбон қила оладиган инсон экан. Ундаги бундай фазилатлар ҳунуклик тимсоли бўлган имонсизликка қарши кураш жараёнида қарор топиши мумкин экан.

И. К.: Жуда тўғри фикр билдирдингиз. Гўзаллик тушунчаси «имон» тушунчасида ўз ифодасини топган чуқур фалсафий мазмун билан туташган. Имонли одам фидойи бўлгани учун ҳам ҳамisha гўзаллик ошuftасидир, гўзалликни ҳис қилиш қобилиятига эга бўлган одам, албатта, имонли бўлмасдан иложи йўқ. Шунинг учун ҳам демократик ҳуқуқий давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш мустақил Ўзбекистон таррақиётининг бош йўли бўлиб қолган ҳозирги пайтда имон ва гўзаллик тушунчаларига илмий-фалсафий ёндашиш, улзони ёш авлод онги ва қалбига чуқур сингдириш механизмларини яратиш жуда долзарб масала бўлиб турибди, деб ўйлайман.

Э. У.: Жамият тараққиётини илмий таҳлил этишда пировард ижтимоий мақсадни тўғри белгилаш, одамларнинг куч-гайратини ўша мақсад сари йўналтириш ҳар донм катта аҳамият касб этиб келган. Баъзи илмий мақолалар, оммавий ахборот воситалари материалларида бозор муносабатларига ўттиш гўё пировард мақсаддек бўлиб қолаяпти.

И. К.: Собиқ СССР даврида социализм қуриш пировард мақсад деб белгиланди. Илмий асарлар ҳам, матбуот, ахборот йўналиши ҳам ана шундан иборат бўлди. Ҳолбуки пировард мақсад — инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унга эрк ва озодлик бериб, кишиларнинг қобилияти, истеъдоди юзага чиқиши учун шароит яратиш, шу жараёнда чинакам инсоний муносабатлар қарор топадиган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муҳитни вужудга келтиришдан иборат бўлиши керак, деб ўйлайман. Уша даврда маънавиятнинг юз-тубан кетини, хусусан, бошқарув аппаратида имон-эътиқодининг тайини йўқ одамлар кўпайиши иқтисодий ҳаётни издан чиқарганини унутмаслик лозим. Бозор муносабатларига ўтишни пировард мақсад эмас, балки маънавий етук жамиятга эришишнинг бир қудратли воситаси деб би-лиш тўғрироқ бўларди.

Э. У.: Ҳамма динлар, жумладан, ислом ҳам имон масаласига биринчи даражали аҳамият беради, имонли одамларни комил инсонлар, деб таърифлайди. Диний имон билан илмий-фалсафий таққиндаги имон ўртасида қандай яқинлик ва тафовут бор? Ахир барча динлар ҳудуди ишонч орқали одамларни чинакам гўзалликни ҳис этишга, имонли одамларни тарбиялашга даъват этибгина қолмай, балки бунга эришишнинг ўзига хос механизмларини яратган экан, ундан ижодий фойдаланиш мумкин эмасми?

И. К.: Динларда ҳалол-пок, тили билан дили бир, инсоф-диёнатли, саховатли ва муруватли, ҳавоий нафсини тия оладиган, умуман, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган кишилар имонли ҳисобланади. Аммо ҳар бир дин ва унинг намояндалари ўзлари эътиқод қилган диндаги одамларингига имонлилар қаторига қўшадилар. Имонга берилган куйидаги диний таърифга эътибор беринг: «Имон деган тушунча араб тилида ишонч маъносига эга сўз. Имонли киши эса мўмин дейилади. Мўмин демак, имон келтирган, ишонган одам. Демак, Аллоҳнинг борлигига ва унинг сифатларига, пайғамбарларига, илоҳий китобларига, қиёмат кунига, яхшилик ва ёмонлик Аллоҳ субҳонаҳу ва таолонинг ўзиники бўлишига ва динда кўрсатилган, ишонилган лозим бўлган нарсаларнинг мажмуасига ишонини Имон дейилади».

Орамизда динга эмас, инсон ақл-идрокига, унинг яратувчанлик куч-қудратига, илмий қарашларига ишонувчи кишилар ҳам бор-ку?! Хўш, уларнинг инсоний ҳуқуқлари ва қадр-қимматини ҳам назарда тутиш керак эмасми? Ривожланган барча мамлакатлар Конституцияларида виждон эркинлиги тўғрисида қонун бор. Бу қонун инсониятнинг тарихий такомиллашуви учун фоят катта аҳамиятга эга.

Илмий-фалсафий нуқтан назардан «ишонч» атамаси билан «имон» тушунчаси ўртасидаги айниқлик ва тафовутни англаш лозим. Туркиядаги ишонч, инониш сўзлари баъзан диний мазмунда қўлланилса-да, аммо у фалсафий мазмундан кўра кўпроқ ижтимоий-ахлоқий мазмун касб этади. Имон деганда фақат ишонч эмас, балки шу билан бирга ихлос, садоқат каби тушунчалар ҳам ифодаланади. Ҳозирги тарихий даврда ислом орқали кириб келган ҳамда одатий ва оммавий онда кенг қўлланилаётган айрим атамаларнинг мазмувини фалсафий таҳлил этиш фоят муҳимдир.

Одам диний йўл билан ҳам, илмий-маърифий, маданий-анъанавий турмуш тарзи билан ҳам ҳар қандай шароитда ўз сўзини қадрлайдиган, тилию дили бир инсон сифатида ҳалол-пок, инсоф-диёнатли, адолат, маърифат ва ҳақиқат тимсолига айланиши мумкин. Ахир бизнинг оламимизни, жамиятни меъёрида ушлаб туришда бутун дунёдаги ана шундай имонли одамларнинг хизмати озми?

Диний ибодат, урф-одат, маросимларни адо этиб, имонли бўлишга интилиш рағбатлантирарли ҳол. Аммо динни ниқоб қилиб олиб дуони пулга сотиш, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормаслик, тошбағирлик ва ёвузликка ружу қўйишлардан асло кўз юмиб бўлмайди.

Одам фикри ва қалби барқарорлик билан беқарорлик вазиятида мавжуд бўлади. Бу икки ҳолат муайян вазият ва манфаатга қараб бир-бирига ўтиб туради. Инсондаги руҳий ҳолат ўзи ва ўзгалар фикрига, муносабатига қараб тез ўзгариб туради. Шунга мувофиқ хатти-ҳаракат ҳам ўзгаради. Фақат ғоявий таянч — ишончга эга, Олий ҳақиқат билан ўз ички оламини теган боғлаган фикран ва ҳиссан бир бутун, қалби имон шуури ила ёруғ инсонларгина барқарорликка эга бўлади. Унинг фикрлари шахсий ва ижтимоий ҳаётда рўй берадиган ўзгаришларга мутаносиб тарзда ўзгаравермайди.

Э. У.: Динлар-ку ҳудо орқали одамнинг ички оламини ташқи олам билан боғлаш имкониятини туғдирар экан, илм-фан, фалсафа нимани таклиф этади?

И. К.: Барча динлар, диний ташкилотлар, фидоий руҳоний ва илоҳиётчиларнинг тарихий фаолияти туфайли диний дунёқарашни инсон имонига айлантиришнинг ижтимоий тизимлари ва механизмлари вужудга келтирилган. Гарчи қадим даврлардан бошлаб имон-эътиқод масаласи кўп файласуфлар эъгиборида турган бўлса-да, аммо у фикрлар кенг халқ оммаси учқанда турсин, ҳатто илмий доираларга ҳам энди-энди ёйилиб бормоқда. У ҳали ғоя, нуқтаи назар сифатида турибди. Имон ҳодисаси фақат диний онгга эмас, балки, умуман, инсон онгига хос хусусият экани ҳозирча файласуфлар доирасида эътироф этилиши ҳам олдинга ташланган бир қадамдир.

Маълумки, муайян жамият, бир маънавий-руҳий ҳолатдан иккинчисига ўтишда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда

рўй берадиган турли ўзгаришлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ҳозир дунёдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, коммуникация ва алоқа воситалари тараққиёти ер юзи аҳолисининг миллати, ирқи, ижтимоий мақоми, шунингдек, дини ва эътиқодидан қатъий назар, яхлит бир вужуд сифатида намоён бўлишни тақозо этмоқда. Шунга мувофиқ маънавий-руҳий муҳитни соғломлаштириш учун юксак ижтимоий фазилатларга эга инсонларни тарбиялаш муҳим бўлиб турибди. Кўзга кўринган олимларнинг фикрича, бутун дунёда ақл-идрок тантанаси даври келиши керак. Ана шу ғоя Олий ижтимоий мақсад сифатида қабул қилинса, янги маънавий-руҳий ҳолатни ташувчи, янгича тафаккур усули ва янгича ахлоққа эга бўлган имонли одамлар шахси шаклланиши керак. Бундан чиқадиган хулоса шу бўладики, «дин» билан «имон» тушунчаларини айнанлаштиришдек тарихан чекланган фикрларга барҳам бериш, ижтимоий ва миллий онг йўналишини имонли одамларни тарбиялашга бурнб юбориш жоиздир. Бунда диний ташкилотлар билан сиёсий ташкилотлар, руҳонийлар билан фан аҳллари, диндорлар билан инсон ақл-идроки қудратига ишонувчилар ўртасида тарихий ҳамкорликни юзага келтириш фавқулодда катта аҳамият касб этади.

«Гулистон» журнали, 1995 йил,
1-сон, 12—15-бетлар.

НАЖОТ — ИМОНДА

XXI аср бўсағасида инсоният истиқболи олдида икки йўл кўндаланг бўлиб қолди: одам тирик мавжудотларнинг бир тури сифатида ҳайвонот оламига хос қусурлар қабоҳатининг қулига айланишида давом этиб, ўз ҳалокатини тезлаштирадими ёки у инсоний фазилатларини амалда намоён этиб, бутун тирик табиатни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қола оладими?

Баъзи олимлар одам чинакам инсон билан ҳайвон ўртасидаги қандайдир махлуқ десалар, бошқалари одамзотнинг вужудга келиши табиатнинг энг қалтис хатоси, деб ҳисобламақдалар. Барча динларнинг муқаддас китобларида эса одам Худойи таоло яратган ҳамма мавжудотларнинг энг аълоси, оламдаги барча нарсалар унинг учун ато этилган, дейилади.

Ҳозирги замон илмий-фалсафий фикрларнинг бу масаладаги нуқтани назари қандай? Нажот йўли борми?

Ана шу баҳсли саволлар бугун ўз жавобини кутмоқда.

Асримизнинг бошида украин энциклопедист-олими В. И. Вернадский Ер юзиде Ақл соҳаси — ноосфера борлигига жаҳон олимлари эътиборини қаратган эди. Аммо олимнинг хавфнинг олдини олиш тўғрисидаги огоҳлантириши большевистик сиёсатдонларнинггина эмас, балки бошқа мамлакатлардаги сиёсий ташкилотлар, уларнинг арбоблари томонидан амалда қўллаб-қувватланмагани инсониятга қимматга тушгани эндиликда кўпчиликка аён. Жаҳондаги баъзи олимлар Вернадский ғояларини ривожлантириш, уни амалиёт дастурига айлантириш фикрлари билан чиқмоқдалар. Жумладан, рус физиги ва математики академик Н. Моисеев табиئатшунослик фанларининг фалсафа билан алоқасини мустаҳкамлаш асосида инсониятни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолиш учун янги назария яратиш ғояси билан чиқаётгани диққатга сазовор.

Ер қобиғи устки қисмининг эҳтимол тутилган ҳолатидан бири бўлган ноосфера тўғрисидаги таълимотнинг тарихий илдиэлари чуқур. Ҳамма мамлакатлар ва халқларнинг донишмандлари, фозилу фузалолари одамзотни ақл-идрок билан иш кўришга даъват этиб келганлар. Муқаддас диний китобларда ҳам фаолият йўналишини ақл-идрок билан белгилашга даъват кучли. Эндиликда эса Ақл соҳасини илмий, фалсафий тадқиқотларнинг марказига қўйиш зарурат бўлиб қолмоқда, десак хато бўлмас. Зеро, ҳозирги одам зоти фақат жисм (тана) дангина иборат бўлиб қолмай, аини чоғда у муайян маънавий-руҳий ҳолат соҳибни ҳам эканини тушуниш пайти келди. Бироқ одам ва жамиятдаги маънавий-руҳий ҳолат қандайдир сирли, мўъжиза (иррационал) эмас, балки уни ўрганса, илмий-тадқиқот соҳасига қўйса бўладиган реалликдир. Бунинг учун табиئатшунослик, техникашунослик, ижтимоий ва гумаштар фанлар орасида пайдо бўлган чуқур жарликка барҳам бериб, инсоният Ақл-заковатини ва унинг маҳсули бўлган техника ва технология тараққиётини бунёдкорлик, эзгулик томонга буриб юбориш учун ягона инсоншунослик фанини вужудга келтиришни ҳаёт тобора кўпроқ тақозо этаётгандек.

Одамзотнинг Ақл ёрдамида яшани учун курашга ўтганига 5,5 миллион йил вақт бўлди. Бироқ ўтган ўша миллион йиллар давомида у она табнатга бизнинг асрдагидек даҳшатли таъсир кўрсатган эмас. Оврўпача ра-

ционализм, И. Одоевский таъкидлаганидек, ҳақиқат остонаси олдига олиб келди-ю, аммо унинг ичига кириш имкониятини бермади. Бир бутун олам шахсий, гуруҳий, синфий, миллий ва ҳудудий манфаатлар исканжасида қолиб, техника қудрати билан жунбушга келмоқда. Юқоридаги манфаатлар борлиги табиийгина бўлиб қолмай, балки зарурий ҳамдир. Ана шу манфаатлар одам ва унинг уюшмалари (давлат, партия, жамоат ташкилотлари, жамоалар)ни ҳаракатга келтирувчи қудрат, ташаббус ва изланишлар манбаидир ва шу маънода улар асло хавfli эмас. Бу манфаатларни тўғри тушуниш, уларни ҳимоя қилиш учун курашда одам шахси шаклланади. Барча хавfli шундаки, ўша табиий ва зарурий манфаатларни ёр одамлари (неандерталлар) тафаккурига хос шаклда эмас, балки Ақлли одам (*Homo sapiens*)ларга муносиб тарзда, яъни умуминсоний, умумпланетар манфаатларга қарама-қарши қўймаган ҳолда ҳимоя қила билиш лозим. Зеро, муайян қисм муайян бутун бағридагина ўз вазифасини бажариш имкониятига эга бўлади. Бутун ўз доирасига кирган барча қисм ва унсурларнинг яшашини учун бир шаронт экани эътиборга олинса, у тўласича ҳис этилса, янгича тафаккур услубининг қарор топиш йўли сўзсиз танлаб олинади. Жаҳон файласуфларининг кейинги Конгрессида ҳозирги замон тараққиёти шу мутахассислар олдига одамларда янгича тафаккур услубини қарор топтиришни асосий вазифа қилиб қўймоқда, деган хулосага келинди. Одамни, планетамизни бир бутун бўлинмас ҳолатда тасаввур этиш барча манфаатларга умуминсоний манфаатлар кўзгуси орқасидан қарашга одатланишни тақозо этмоқда.

Биосферанинг таркибий қисми бўлган ноосфера (Ақл соҳаси) техника тараққиёти туфайли ўз яратувчисига зўр таъсир ўтказувчи қудратли омилга айланди. Бундай шаронда ноосфера биосферанинг алоҳида ҳолати сифатида намоён бўлади. Мана шу янги тарихий ҳақиқатни англаш, табиатнинг улдуғ неъматини бўлган Ақл соҳасини тўлалигича оқиллона ишлар йўлига буриб юбориш масъулиятини Одамзот ўз зиммасига оладиган пайт келди. Табиат ва жамият, тирик ва нотирик материя кўринишлари, шахс ва жамиятнинг маромли, уйғун тараққий этиш даври келишига комил ишонччи тарбиялаш муҳимдир. Ноосфера биосферанинг шундай ҳолати бўлиши лозимки, бунда Ақл биосфера тараққиётини

одамзот ва унинг келажаги манфаатларига бўриб юбориш имконияти вужудга келсин.

Ҳозирги тарихий шароит ҳаммаининг, биринчи навбатда зиёлилар ва сиёсий арбобларнинг тушунчаларидаги илмий-фалсафий мазмунни англаб олишларини таково этмоқда. Масалан, «одам» ва «инсон» тушунчалари ҳатто баъзи илмий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида деярли бир мазмунда қўлланиб келинмоқда. Бу ҳолнинг давом этиши мафкуравий ва тарбиявий ишларимиз таъсирчанлигига путур етказиши мумкин.

Физиологик жиҳатдан ўхшаши ва онгли мавжудотнинг ҳаммаси «одам» дейилади. Бонқача айтганда, биологик моҳияти ижтимоий моҳиятдан устувор турадиган, муқаддас қадриятларни ўзлаштиришга ҳам улғирмаган, торроқ манфаатлар қобилигида чекланиб қолган кишиларнинг ҳаммаси одам ҳисобланади. Шу маънода ўғри, босмачи (рэкэтчи), таъмагир, порахўр, фоҳиша ва бошқалар ҳам албатта одам. Бироқ уларни инсон қаторига қўшиб бўлмайди.

«Инсон» тушунчасининг фалсафий мазмуни бор Муайян жамият ва маданият томонидан эътироф этилган одоб-ахлоқ маромлари, тартиб-қонда (қонун)ларга ихтиёрий равишда риоя этувчи, мабодо ташқи таъсир остида ёки беихтиёр уларга хилоф ҳатти-ҳаракат қилиб қўйса, виждон азобида қолиб, чуқур изтиробга тушувчи, ўзини-ўзи кечирмовчи олий бир зот инсондир. У маънавий маданият, одоб-ахлоқ ташувчиси, жамият таянчидир. Чунки инсоннинг феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатини, бутун фаолиятини ижтимоий моҳият белгилайди. Биологик моҳият иккинчи даражали бўлиб қолади. Бинобарин, одам биосоциал, инсон социобиологик мавжудоддир, десак балки тўғри бўлар. Инсоннинг ажралмас атрибутини муайян дунёқараш негизида шаклланган имондир.

Бизнинг фикримизча, имон дунёвий ва диний ташкилотлар куч-қайратини бирлаштириш имконини берадиган тушунча бўлиб, у умумбашарий қадриятга айланиш ҳуқуқига эгадир. Фақат бу тушунчада ифодаланган илмий-фалсафий мазмунни англаб олиш, унга асосланиб имонли шахсларни камолга етказиш ижтимоий институтлари ва механизмларини вужудга келтириш жоиз.

Тарихан «имон» ва «дин» тушунчалари айниёлаштирилади. Бунинг сабаби шуки, барча динлар ва диний ташкилотлар Худойи таоло йўли ҳақ эканига ишонувчи, муқаддас китоблардаги барча даъватларга садоқат

кўрсатувчи, ўзи қабул қилган дин йўлида фидойи бўлувчи шахсларни вояга етказишни пировард мақсад қилиб кўяди. Сўзи билан иши (амали) бир, инсоф-диёнатли, саховат-мурувватли, виждонли, ҳалол-пок, ҳавоий нафсини жиловлай биладиган, халқ, Ватан ишқи билан яшайдиган, адолат тимсоли бўлган ва шу каби олижаноб фазилатлар эгалари имонли шахслар ҳисобланиб келинган. Ана шундай шахслар диний жамоатчилик фикри билан рағбатлантирилган. Энг обрўли руҳонийлар ўз хатти-ҳаракатлари, бутун фаолиятлари билан юқоридagi инсоний сифатлар мужассами бўлганлар. Масалан, ҳаж қилиб келганлиги учун эмас, балки покланиш йўлига киргани, бу жиҳатдан одамларга идеал бўлишга жазм этгани учун ҳожилар донмо эъзозда бўлганлар. Шунинг учун ҳам Машраб, қалби Аллоҳ нури билан равшан бўлмаган одам ҳаж қилиши Иброҳим алайҳиссаломдан қолган эски дўконни кўриб келишдан иборат, деган.

Нопок, инсоф-диёнатсиз кишилар имонсизлар қаторига киритилиб, уларга нисбатан жамоатчилик нафратни кўзгатиб келинган. Жумладан, имонсиз одамларнинг қизларини келин, ўғилларини куёв қилишдан ҳазар қилганлар. Уят-номусга асосланган турмуш тарзи ҳар қандай шароитда ҳам «имонсиз» деган номни олишдан ўзини эҳтиёт қилиш ҳис-туйғуларини шакллантирган.

Динлар, жумладан, исломнинг имонли одам шахсини камол топтириш юзасидан тўплаган бой тарихий тажрибаси Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш омилларидан биридир.

Аслида имон диндан келиб чиқади, диндор одамгина имонли бўлади, деб ўйлаш тўғри эмас. Ташқи кўринишдан диндор бўлган одамнинг маънавий олами қашшоқ ёки тубан бўлиши, аксинча, ташқи жиҳатдан муайян динга эътиқод қилмаган ҳолда маданий-маърифий, аъёнавий-турмуш тарзи таъсирида маънавий бой, ахлоқий пок шахс бўлиши мумкин.

Бу шунинг кўрсатадигки, мусулмон, христиан, буддист бўлишга нисбатан имонли бўлиш кийинроқдир. Чунки бирон-бир динга эътиқод қилиш фақат шу жамоа олдидagina масъулият ҳиссини тарбияласа, ақл-идрок тантанаси даври келишига ишонч, эътиқод бутун жаҳон афкер оммаси, инсон зоти олдида масъулиятли қилиб кўяди. Шунинг учун имонли одам оч, яланғоч қолган

чоғда ҳам жамият, Ватанга хиёнат қилмайди, бошқалар ҳақини ейнидан уялади.

Мусулмон, христиан, буддист, иудаист ва ҳоказо динларга эътиқод қўйиб, имон келтирган одамлар кўп. Ҳозирги пайтда диний йўлга кириб, ичкиликдан, ўғриликдан, гиёҳвандликдан, фоҳишаликдан, порохўрликдан ўз ихтиёрлари билан қайтаётган одамлар бор. Ҳамма динларнинг асосий вазифаси инсон қалбини имон нури ила баҳраманд этиб, поклавини учун одамда инсоний туйғуни ҳосил этишидир. Дин, диний ташкилотлар, чин руҳонийларнинг бу борадаги сазй-ҳаракатлари жамиятмизни поклашда бебаҳо аҳамиятга молик. Айни чоғда имон — Ақлли одам онгининг подир ҳодисаси бўлиб, у муайян олий ғоя, идеал заминда шаклландиган маънавий-руҳий ҳолат эканини назарда тутиш лозим. Ақл соҳаси тантанаси даври келишига ишонч руҳининг инсон онги ва қалбидан жой олиши умумбашпирий имон учун ғоявий асос бўлиб қолиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Ҳозир баъзи чет эл олимлари, инсоният техника тараққиёти туфайли боши берк кўчага кириб қолди, энди нажот йўли йўқ, демоқдалар. Бизнинг фикримизча, келажакка ишонч билан қарашга ҳали катта умид бор. Экология софлиги учун умумжаҳон ҳаракатини вужудга келтириш орқали Ақл тантанаси даврига кириши мумкин, деяётган олимлар фикрларида ҳам ҳақиқат мавжуд. Бироқ, жамият маънавий-ахлоқий муҳитини соғломлаштириш мақсади устувор бўлган чоғда, айнан шу доирада экологик ҳалокатнинг олдини олиб қолиш, бошқа улкан муаммоларни ҳам ҳал этиш мумкин.

Бугунги кунда имонли одамлар учун курашда давлат ва сиёсий ташкилотлар, маданият ва маорифнинг барча шахобчалари билан диний ташкилот ва жамоз куч-ғайратини умумбашпирий муаммолар атрофида бирлаштириш имкони туғилди. Тарихнинг бу муборак торттиғидан баҳраманд бўлиб ҳар бир жамият, мамлакатда имонли шахсларни камол топтириш учун кучларни бирлаштириш пайти келди. Зеро, имон туфайли индивид ўз ички олами — «Мени»ни ташқи олам (бутунлик) билан боғлашнинг тарих синовидан ўтган воситасига эга бўлади ҳамда оламни билиш, ўз-ўзини англаб олиш усулига, муайян дунёқараш ва ғояни амалда намоён қилиш имкони туғилади. Шу маънода имон мафкура предмети, тарбиянинг ғоявий негизи бўлиши мумкин.

Ҳадисларда ҳам фақат диний ибодат эмас, балки яхши феъл-атворлар, амалларга эга бўлган кишиларгина имонли ҳисобланишлари айтилади.

Соғлом онла, богча ва мактаб тарбияси, жамоатчилик таъсири, давлатнинг маданий-маърифий тадбирлари ва ижтимоий адолатни ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиши, ижтимоий-иқтисодий, миллий муносабатларини инсонийлаштириш йўлидаги ҳаракатлар ва шу қабилар одамнинг инсонга айланиб боришидаги зарурий омиллардир. Виждонлилик, ватанпарварлик, ҳалқпарварлик, инсонпарварлик каби ғоялар одамда эзгу тўйғуларни уйғотиб, имонлилик фазилатларини юзага келтиради. Айниқса, адабиёт ва санъат асарларидаги ижобий қаҳрамонлар аслида имонли инсонлар тимсоли эканлигини унутиб бўладими! Имоннинг олий тури муайян дунёқараш билан боғлиқ экан, бунда фалсафа ҳамда бошқа ижтимоий ва гуманитар фанлар ўйнайдиган ролни инкор этиш мумкин эмас.

Демак, нажот йўли бор: у қайси йўналишда бўлмасин, одам зоти имон эгаси бўлиб қолса, мушкуллар осонлашajak, муаммолар камроқ бўлажак. Чунки Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, имонсиз одамнинг ҳайвондан фарқи кам бўлади. Фақат муайян дунёқараш негизда шакланган имон эгаларигина чин инсон сифатларини ўзида мужассамлаштира олар экан, дунёқараш ва мафкура масаласини биринчи даражали вазифалар қаторига қўшни лозим. Шу аснода ҳар бир инсон ўзи яшаётган жамиятдаги барча муносабатларни инсонийлаштирадиган, Ақл тантанасини намойиш эта оладиган қудратли яратувчи кучга айланади.

**«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»
газетаси, 1995 йил 17 март сони.**

МАРКСЧА ФАЛСАФА: УНИНГ ҚАДР ТОПИШИ ВА ҚАДРСИЗЛАНИШ САБАБЛАРИ

Собиқ СССР хароблари устида мустақил республикалар вужудга келгач, 1,5 аср мобайнида жаҳон ижтимоий-фалсафий фикрини ўзига жалб этиб, қудратли ижтимоий ҳаракатлар, инқилобий ўзгаришлар вужудга келиши учун асос бўлган марксча фалсафага муносабат жиддий равишда салбий томонга ўзгарди. Марксизмнинг ижтимоий онгда топган қадр ва собиқ СССР, «социалистик лагер» деб аталган мамлакатлар ҳудуд-

ларида яшаётган кўп халқлар назарида бирданига қадри-сизланиш сабабларини илмий-фалсафий таҳлил этиш ниҳоятда зарур. Зеро, ўтмишни яхши билмай, келажак дастурларини тузиш амалда истиқболни заволга учратиш бўлур эди. Совет даврида дунёвий дин ва тоталитаризм мафкурасига айлантирилган марксизм ҳар қандай танқидга эмас, балки илмий-фалсафий таҳлилга ва ҳолисона танқидга муҳтож бўлиб турибди.

Эркинлик, озодлик, тенглик туйғуларини ҳар бир одам қадриятига ва турмуш тарзига айлантириш муаммоси қадим-қадимдан инсониятнинг буюк ақл эгаларини жиддий ўйлашга мажбур этиб келади. Одамларнинг жамият бўлиб яшашлари, бутун дунё халқларида ҳамкорлик, ҳамдўстлик руҳи қарор топиши учун улар турлича ижтимоий андоза (модел)ни таклиф этдилар. Бой ва камбағалга бўлинмайдиган осойишта ҳаёт, демократик тузум ғоясини Шарқда биринчи бўлиб эрадан олдинги VI асрдаёқ ватандошимиз Зардушт илгари сурган эди. Эрамининг VI асрига келиб, Маздак ижтимоий тенглик ҳақида, бой-бадавлат одамларнинг ихтиёрий равишда камбағалларга, етим-есирларга ёрдам бериши кераклиги тўғрисидаги таълимотни ўзинча асослаган бўлди. Шу заминда Марказий Осиёда жавонмардлик ҳаракати юзага келди. Инсофга келмаган бойларнинг бир қисми мулкини зўрлик билан тортиб олиш ҳоллари ҳам юз берди. Форобий жаҳон ҳамжамияти ва давлати барпо қилиш тўғрисидаги ғояларни илгари сурди. Навоий эса адолатли жамият қуриш учун адолатли подшоҳлар, адолатпарвар одамлар кераклиги тўғрисидаги фикрларини исботлашга интилди.

Шарқ фалсафаси ва илғор ижтимоий фикридан озиқ олган Оврўпо фалсафаси янги даврда бу ғояларни рўёбга чиқариш учун аниқ дастурлар яратишга интилди. Оврўпада бозор иқтисоди муносабатларининг дастлабки шакли аёллар, болалар меҳнатини, умуман ишчиларни ҳаддан ташқари эксплуатация қилди. Қашшоқлик, ишсизлик, авж олди. Илгариги қарам муносабатлардан сўнг чинақам Тенглик, Эркинлик ва Озодликка асосланган тузум барно бўлиши тўғрисидаги умумий ишончлар пучга чиқа берди.

Ҳаёлий социалистлар илгари сурган дастурлар бир жиҳатдан Маздак таълимотини эсга туширарди, яъни капиталистлар ихтиёрий равишда коммуналар ташкил этиб, Озодлик, Эркинлик, Тенгликка асосланган жамият-

га замин яратишлари лозим эди. Уларнинг бу қарашлари рўёбга чиқиши қийинлиги маълум бўлгач, XIX асрнинг 30—40 йилларидан коммунистик жамият қуриш тўғрисидаги ғоялар Германия, Франция, Англия каби мамлакатларда кенг ёйила бошлади. Уша даврнинг илгир ҳисобланган зиёвлари коммунистик партия атрофига уюндилар, бу партияларнинг қурултоғи Марк билан Энгельсга партия дастури лойиҳасини тузишни топширди. Улар дастлабки асарларидаёқ коммунистик жамият ғояси ҳаётий зарурат эканини «асослаш»га ҳаракат қилган эдилар. Шунинг учун улар ўз қарашларини 1848 йилда ихчам тарзда «Коммунистик партия манифести»да ифодаладилар. Ана шу пайтдан бошлаб коммунистик жамият ғояси Ғарбий Оврўпода амалий ижтимоий ҳаракатга айлана борди. Коммунистик, социал-демократик партиялар ташкил топиб, улар I Интернационал атрофида уюндилар. Бу ижтимоий ҳаракатларнинг натижаси сифатида Париж Коммунаси — биринчи «ишчилар давлати» барпо бўлди. Қисқа яшаган бу давлат катта умидлар дебочаси бўлиб қолди.

Мулкдор синф вакили бўлган К. Маркс (1818—1883) ўтган асрнинг 40 йилларида шаклланган «ёш гегелчилар» клубига аъзо бўлди. Парижга келгач, Маркс «Адолатпарварлар иттифоқи» деб аталган яширин ташкилотга кириб, коммунистик ҳаракатга қўшилди. Ижтимоий тенглик, Адолат, Биродарлик, Озодлик ғоялар мужассами сифатида «Коммунизм» тушунчаси Франция, Англия, Германия инқилобчиларини бирлаштирувчи омилга айланди. Сармоядор оиланинг фарзанди Ф. Энгельс (1820—1895) ҳам бу ижтимоий ҳаракатга қўшилди ва Маркс билан алоқалар ўрнатди. Гўё бу ғоялар ўша давр Ғарбий Оврўподаги бирқатор ёшлар учун нажот йўли бўлиб кўринди. Чунки сармоя (капитал)нинг дастлабки жамғариш ниҳоятда ваҳшиёна усуллар ва воситалар билан бораётгани сабабли, оддий меҳнат ахлининг иқтисодий аҳволи тобора ёмонлашаётган эди. Маънавий ҳаётда асрий диний қадриятлар қалрсизланиб, одамлар ўртасида маънавий-ахлоқий бўҳрон авжига чиқмоқда эди. Уша давр маънавий-ахлоқий муҳити манзарида кўз олдимишга келтириш учун француз ҳаёлий социалисти Ш. Фурьеннинг қуйидаги фикрлари мағзини чақиб кўриш фойдалидир.

«Ҳар бир киши бошқа кишига ёмонлик тилашдан манфаатдор, ҳамма жойда шахсий манфаат ижтимоий

манфаатдан устун қўйилади. Ҳуқуқшунос ҳамма бадавлат оилаларда ўзаро жанжал ва унда судланиш учун эзгу даъволашиш ҳукмрон бўлишини истайди. Врач ўз ватандошларига яхши иситмалаш ва шабадаланишни раво кўради, зеро одамлар касал бўлмасдан ўлиб кетсалар, у хонавайрон бўлиши мумкин; агар ҳамма жанжаллар ўзаро самимият билан ҳал этилиб қолса, адвокат бошига ҳам худди шу кулфат тушиши мумкин. Ҳарбий одам ўз унвони ошиши учун ўртоқларининг ярми қирлиб кетадиган бир яхши уруш бўлишини хоҳлайди. Рухоний яхши ўлимлар бўлиб туриши ва бу унга минглаб франк келтиришидан манфаатдордир. Ноиб муҳолифларнинг ярмини йўқ қилиб, унинг сайланишини осонлаштирадиган яхши қатағон (репрессия)лар бўлиб туришини истайди. Судья Франция ҳар йили 47500 жиноятчини бериб туришда давом этиш тарафдори, чунки шундай бўлмаса, судьяларга ҳожат қолмайди. Ноң савдогари ноннинг нархини 2 ва 3 баравар оширадиган яхши очарчалиқ бўлиши иштиёқи билан нафас олади; узумфуруш эса бутун узум ҳосилини йўқ қилиб юборадиган яхшигина дўл ёғиши ва жигарни ишдан чиқарадиган яхши совуқ бўлишини истайди, холос. Архитектор, ғишт терувчи ва дурадгор юзлаб уйларни йўқ қилиб юборадиган ва уларнинг касбига харидорларни кўпайтирадиган яхши ўт чиқишини истайди.

Шундай қилиб, цивилизация (маданий ҳаёт) ҳар қисмининг ҳаракати бутунга қарши чиқишдан иборат кулгили механизмнинг гавдаланишидан иборат»¹.

Ишчиларни эксплуатация қилиш (ҳақини кам бериб ишлатиш) илгари қул ва крепостниклар (қарол, чорикор) ларни эксплуатация қилишдан фақат шакл жиҳатидангина фарқ қилишини кўрсатиб, Сен-Симон ворислари бундай дейишган эди:

— Ишчи қул сингари ўз хўжайинининг тўғридан-тўғри мулки эмас, ҳаммаси вақтли бўлган унинг ҳолиники томонлама тузиладиган меҳнат шартномасига боғлиқ. Ахир бу битим ишчи томонидан тузиладиган эркин битимми? Йўқ, зероки бугун яшаб туриши учун ишчи кечаги иш ҳақига умид боғлашга мажбурки, очлик ва ўлим ваҳимаси остида у ўзига тавсия этиладиган битимни қабул қилишдан бошқа иложи йўқ.

¹ Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. М., «Мысль», 1972, стр. 8—9.

Ҳуқуқий жиҳатдан эркин бўлган одамлар моддий ва маънавий жиҳатдан кўз илғамас иллар орқали сармоя эгалари ва давлат чиновниклари қўлига қарам бўлиб қолдилар. Бу ҳол катта-катта қўзғолонларни келтириб чиқарди. Пул, бойликка сиғиниш шу даражада кенг тус олдики, унинг олдида инсон ва унинг қадри-қиммати бир чақа бўлиб қолди. Уша давр ва ундан кейинги пулга сиғинишга асосланган Ғарб ва Шарқ разолатли ҳаёти Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» драмасида сармоядор Рустам тили билан айтилган мана бу монологда ўз ифодасини топган, деб ўйлаймиз:

Базм пул, виждон пул, хотинлар ҳам пул,
Шарнат, қошу кўз, ширин сўз ҳам пул!
Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул,
Ҳаттоки муҳаббат, юраклар ҳам пул,
Билмадим, худонинг ўзи дунёни
Яратса, пулни ҳам ўйлаганиди,
Ўзидан шу пулнинг кучли эканини?
Худонинг ўзи ҳам билганми эди:
Пул бўлса, пул учун тизни чўксалар,
Пул бўлса, пул учун ерни ўпсалар.
Пул бўлса, пул учун одамни сўйиб,
Қондан кўчага сувлар сепсалар...
Айтинг-чи, ким кучли? Худони ё пул?!?!

Одам ўз табиий қудрати, ижтимоий моҳиятини намоён эта олмайдиган жамиятга нисбатан беқиёс нафрат ошиб бораётган бир шароитда марксизм ижтимоий-иқтисодий таълимот ва сиёсий доктрина сифатида майдонга келиши табиий бир ҳол эди. Марксизм Ғарбий Оврўпада ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, сиёсий тузум ва маънавий турмушда содир бўлган чуқур бўҳрон муҳитида шаклланди. У бу разолатга қарши вужудга келаётган кучли ижтимоий-иқтисодий ҳаракатни илмий заминга қўйиш эҳтиёжларини ифодаларди. Бинобарин, у ўша давр муаммоларини ҳал қилишга қаратилган бир фалсафий оқим эди, холос.

Ночорлик, ноаниқлик вазияти, оғир турмуш шароити илғор фикрли, тараққийпарвар кишиларни ўйлантирмай иложи йўқ. Шунинг учун ҳам ҳаётни инсонийлаштиришга қаратилган турли дастурлар юзага кела бошлади. Маркс ҳамма ёвузликлар асосида бегоналашган меҳнат ётади, бунинг сабаби эса, мулкнинг хусусийлиги деб билди. Ўз асарларида, айниқса, «Капитал»да ана шу

нуқтан назарни исботлашга уринди. Маънавий ҳаёт иқтисодий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ижтимоий бойликни адолатли тақсимоги асосида ўзгаришга умид боғлади. Дин ўрнига атеистик дунёқараш ва эътиқод қарор топиши керак, деб ҳисоблади. Жамият тараққиётини сунъий равишда формацияларга бўлиб, инсонлар фаолияти, ҳар бир ҳудуднинг ўзинга хос хусусиятлари асосида тарихан ўзи-ўзидан шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий тузумларни англашда бир томонлама тасаввурлар вужудга келишига асос солди. Унинг фикрича, кейинги формация илгаригисидан тараққий этган бўлиши керак эди. Хусусий мулкчилик ва талончиликка асосланган XIX аср Гарбий Оврўпо воқелиги Маркс назарида охириги нафасини олаётгандек туюлди, «капиталистик жамият» ўрнига ижтимоий мулкка асосланган ва байроғига Тенглик, Адолат, Эрк, Биродарлик ёзиб қўйилган қандайдир умумий (коммуна) жамияти бутун дунёда муқаррар барпо бўлишини «башорат» қилди.

Бундай жамият сармоя эгалари қаршилик кўрсатиши нисбатан суст бўлган жойларда тинч йўл билан, қаршилик кучли бўлган мамлакатларда қуролини қўзғолон ёрдамида давлатни ағдариб барпо этилади, деган нуқтан назарни илгари сурди. Унинг ҳаробалари устида йўқсиллар давлати қурилиши, тараққиёт натижасида у ўлиб, ўз-ўзини бошқарадиган қандайдир носенсий структура вужудга келиши ва ижтимоий адолат ғалаба қозониши керак эди. Ф. Энгельс ва бошқа Гарб интеллобчилари қизғин қўллаб-қувватлаган К. Маркснинг бу социал лойиҳаси юзаки қараганда илмий бўлиб кўринса-да, аммо у моҳият эътибори-ила ҳаёлий социалистлар лойиҳасидан кам фарқ қиларди. Маркс назариясидаги энг эътиборсиз қолган соҳа — инсон табиатидаги мулкка эгалик ҳиссининг яратувчанлик омилини назар-писанд қилмаслик эди.

Агар шарқ файласуфларида тараққиёт мезони маънавий-ахлоқий муҳитнинг поклик даражаси бўлса, Гегелда бу ахлоқий ва эстетик мазмунга эга бўлган шахс эркинлиги эди. Марксда эса тараққиёт мезони ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривож даражасидир. Яъни жамият тараққиёти киши бошига қанча тонна пўлат, чўян, нефть ва бошқалар ишлаб чиқарилгани, неча киловатт электр энергияси яратилгани билан белгиланади. Ишлаб чиқарувчи кучлар таркибига одам ҳам қўшиб юборилиб,

нисон шахси камолоти тарихий тараққиёт эмас, балки унга эришиш воситасига айланиб қолади. Агар тарихий мақсад тараққиёт деб олинса ва одам шахси уни таъминлаш воситаси бўлса, тарихий мақсадга эришиш йўлидаги барча қатағонликлар назарий жиҳатдан оқланади. Одамга нафақат виитча сифатида (Ленни), балки такрор ишчи кучи ишлаб чиқарувчи, ўз-ўзидан кўпаювчи нархи йўқ табиий хомашё деб муносабат белгиланиши лозим бўлади.

Маркснинг фикрича, одамлар ижтимоий тараққиёт қонунларини у айтганидек билиб олишса, гўё тарихни онгли равишда яратишга киришадилар. Демак, тарих Маркес назариясини билиб олишдан бошланиши керак. Унгача бўлган тарих адашувлардан бошқа нарса эмас: умуман Маркесгача бўлган тарихни тарих қаторига қўшмаса ҳам бўлаверади, деган нуқтаи назарлар совет даврида боғча боласидан тортиб, сиёсатни белгилайдиган одамлар онгига ҳам чўяндек қўйиб қўйилган эди. «Чин тарих»ни яратишдан иборат социал эксперимент инсоният бошига қанчадан-қанча кулфатлар солгани эндиликда маълум. Бу ҳол катта бир сабоқ бўлиши лозим.

Маркес маънавий ҳаёт, унда ғояларнинг ролига юксак баҳо берган ҳолда уларни моддий ишлаб чиқаришнинг соясида қолдирган эди. Натижада ИТТ ва ИТИ шаронтида бошланган маънавий инқироз Маркес таълимоти негизида тобора чуқурлашиб борди.

Шундай савол туғилиши табиий: нега Маркес фалсафий таълимоти XIX асрнинг иккинчи ярмидан токи XX аср охиригача бирқатор мамлакатларда қадр топиб, унинг таъсирида тарихда мисли кўрилмаган ишчилар ҳаракатлари юзага келди. Ахир Ғарбий Оврўпо «капитализми» Маркснинг қўшимча қиймат, меҳнат унумдорлиги ва социал муҳофаза тўғрисидаги назарияларидан фойдаланиб, ўз умрини узайтирди-ку! Сармоя эгалари уюшган коммунистик ҳаракатга қарама-қарши ҳарбий-сиёсий ҳаракатни вужудга келтириб, тоталитаризм офатининг олдини олиб қолишиб, ўша Маркес орзу қилган демократик давлат учун асос яратдилар-ку! Бу масалаларга ҳозир турли мамлакатларда турлича жавоблар берилмоқда. Бизнинг фикримизча, марксизм — коммунизмининг ниҳоятда жўшқинлиги (динами) ва таъсирчанлиги сабаби, унда диннинг барча белгилари борлигидадир.

Дарҳақиқат ҳамма динлар охири замон келиши, унда

адолат қарор топиб, гуноҳкорлар жазоланишидан дарак беради. Христианликда (исломнинг шиалик оқимида ҳам) халоскорнинг келишига ишонч, унга ихлос-этиқодни тарбиялаш мавжуд. Фарбда ҳам, Шарқда ҳам тарихан ижтимоий ва миллий онг ана шундай келажакка катта умид билан қараш руҳида шаклланган. (Тўғри, динларда умидсизлик, пессимистик кайфиятни тарбиялайдиган гоёлар ҳам йўқ эмас). Халқ оmmasи онгида қарор топган ана шу диний қарашларга ҳамоҳанг тарзда марксизм қадр топа бошлади. Гўё Бола-худо — Исоҳ-Масиҳ (халоскор) қайта тўғилиб, Ота-худо амрини адо этиш учун раҳнамоликни бошлаб юборди. Ота-худо — Маркс ўз ўрнида қолган ҳолда, Бола-худолар ўзгариб борди: Россияда аввал Ленин, Сталин, кейин Хрушчев, Брежнев, Андропов, Горбачев фаровон турмушдан дарак бериб, гўё одамларни Ота-худо — Маркс йўлидан бошлаб бораётганликларини ҳар лаҳзада эсга солиб турдилар. Хитойда Мао Цзэ-Дун, КХДРда Ким Ир Сен, Кубада Ф. Кастро, Болгарияда Димитров, Чехословакия К. Готвальд, Вьетнамда Хо Ши Мин ва ҳоказолар асрлар давомида диний қадриятлар руҳида тарбияланган халқ онгида янги замон Исоҳ-Масиҳлари ролини бажаргандек бўлдилар. Уларнинг ҳар бир гаплари мутлоқ ҳақиқат сифатида қабул қилиниши лозим эди, зеро улар гўё Ота-худо — Маркс ваҳийларини амалга оширишга юборилган халоскорлар эдилар. Буларнинг гапини икки қилиш ёки салча унга шубҳа билан қараш улуг гуноҳ бўлиб, ғайридинларни жазолаш қанчалик савоб бўлса, янги Исоҳ-Масиҳлар продасига бўйсунмаганларни қатлом қилиш ҳам шунчалик «инсонпарварлик» ҳисобланарди. Шунини айтиш зарурки, «халоскор»лик даъвоси билан чиққан кишиларнинг кўплари лоақал олий маълумотга ҳам эга эмас эдилар.

Шахсга сифинишнинг тарихий илдиэларидан бири — ҳозирги замон одами табиатидир. Бу одам онги шундай хусусиятга эгаки, у қандайдир бир танияч-ишончдан иборат маънавий-руҳий асосга муҳтождир: у ё худоларга ишониши ёки бир олий ижтимоий мақсадга ихлос қўйиши керак. Аке ҳолда қандайдир халоскорнинг келишига ишониши жараёнида ўз ижтимоий моҳиятини намоеи бўла олишига тарихан одатланган. Агар ана шу ҳолатлар бўлмаса, у қандайдир мўъжизаларга, «учар тарелкалар», космос келгиндиларига ишониши орқали ўз-ўзини овутади. Марксизмнинг қадр топиб кенг ёйилишида, ижти-

мой адолатсизлик, тенгенсизлик, зулмга асосланган давлат тузумлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларга қарши Ғарб муҳитида тобора авж олиб борган норозилик ҳамда инсон онги ва руҳий оламида асрлар давомида қарор топган халоскорга ишонч руҳи катта роль ўйнади.

Ғарбий Оврўпо индустриал жамияти эҳтиёжлари ва христиан халоскорлиги муҳитида шаклланган марксизм XIX аср ижтимоий-иқтисодий муаммолари заминида вужудга келиб, коммунистик ва ишчи партиялар, уларнинг раҳбарлари фаолияти натижасида XX аср дунёвий мутаассиблик динига айланиб, қадрини ошириб кетди.

«Ленинизм — ҳозирги даврнинг марксизми» — Сталиннинг бу шиори Совет даврида муқаддас ақидага айланибгина қолмай, айни чоғда социалистик жамият тўғрисидаги Маркс концепциясини ҳам амалда инкор этишга олиб келди. Аввало социалистик инқилоб, унинг амалга ошириш жойи ва вақти тўғрисидаги Маркс таълимотини Ленин инкор этди. Яъни Маркс социалистик инқилоб энг аввал ривожланган капиталистик мамлакатларда бир вақтда ёки бирин-кетин амалга ошириш мумкин, деб ҳисоблаган эди. Марксизмга «ижодий ёндашиш» шиори остида Ленин ёлғиз олинган бир мамлакатда, ҳатто сансаат инқилобига асосланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар расо қарор топмаган Россияда социалистик инқилоб* амалга ошириш мумкинлигинини гўё «асос»лади. Шундай қилиб назарияда у волюнтаризмга йўл очди.

Ленин Маркс ижтимоий назарияси ва социал доктринасининг асл моҳиятини англаб етмади ва айнан ўзи каби назарий онги сиёсийлашган кишилар унинг теварағига жипслашиб, большевиклар партиясини тузишди. Г. Плеханов, Ю. Мартов каби марксистлар шунинг учун ҳам Октябрь давлат тўнтарилишига қарши чиқдилар. Қўзғалқин кўринган назарийчи Каутский эса Совет давлатининг дастлабки Декретлари оммавий қирғинликлардан дарак бераётганига эътиборни қаратди.

Маълумки, Маркс ўзининг таълимоти Россия воқелигига мутлақо тўғри келмаслигини огоҳлантирган эди. 1881 йилда рус инқилобчиси В. Засуличга ёзган мактубида Маркс социалистик инқилоб Ғарбий Оврўпо мам-

* «Социализм» термини оммавий онгда ижтимоий адолатли жамият маъносини англатиши учун барча мафкуравий хийла-найранглар ишга солинарди.

лакатлари билан чекланиши ва у Россия воқелигига мутлақо мувофиқ келмаслигини ва бунинг асл сабабларини кўрсатган эди¹.

Агар билишнинг диалектик услубида ўтмишни инкор қилиш ворисликни сақлашни назарда тутса, Ленин онгли равишда фалсафий билиш услубининг бу қондасига амал қилмади. Керакли миқдор ўзгаришларисиз сифат ўзгариши бўлмаслиги тўғрисидаги қонунга ҳам мунтазам равишда амал қилинмай келинди. Ленин бошлиқ большевиклар диалектика ва диалектик тафаккур ҳақида айюҳаннос солган ҳолда, ушбу услуб билан оламни фалсафий билишнинг асосий мазмунини сийқалаштириб юбордилар.

Маркс умуман хусусий мулкни эмас, балки аввало буржуа хусусий мулкчилигини тугатишни назарда тутган эди. Демак, «социализм»да деҳқон хўжалиқлари, ҳунармандчилик ва майда тижорат сақланишини назарда тутган эди. Шунинг учун ҳам узоқ тарихий даврни ўз ичига олиши мумкин бўлган бу жараёнда буржуа ҳуқуқни сақлашиб қолиши керак, деб ҳисоблаган эди.

Маркс мулкни ижтимоийлаштириш деганда ижара мулки, ҳиссадорлик (акционерлик) мулки, кооператив мулки, қисман хусусий мулк сақлалишини ҳам эътибордан соқит қилмаган. Ленин эса ҳар қандай хусусий мулкни яшин тезлигида (бир авлод умрига ҳам етмайдиган даврда) тугатиш, ягона давлат монополистик мулкни жорий этини талаби билан чиқди. Сталин бу «таълимот»га таяниб, зўравонликни «коммунистик ахлоқ»нинг асосий принципи даражасига кўтарди. Агар Маркс буржуа мулкчилигини ўсиб борадиган (прогрессив) солиқлар воситаси билан чеклаб бориб, аста-секин тугатиш услубини қўллашни таклиф этган бўлса, Ленин буржуа ва помещиклар, сўнгра ўртача ер эгаларидан (уларни муштумзўрлар деб атади) мулкни зўрлик билан тортиб олиш сиёсатини юргизди, бу сиёсатни янада дағал ва тоғ халқига хос қўпол тарзда Сталин давом эттириб, ниҳоясига етказди.

Давлат қурилиши масаласида ҳам Ленин Маркс таълимотини менсимасди. Маркс Париж Коммунаси давлат тузумини маъқуллаб, истиқболда шундай демократик давлат тузилиши мумкин, деб ҳисоблаган эди. Яъни

¹ Каранг: Марксизм: про и контра. Москва, «Республика», 1992. Стр. 142—143.

халқ устидан ҳукмронлик қилишга асосланган давлат халққа хизмат қиладиган маҳкамага, унинг чиновниклари халқнинг қаттиқ назорати остида ишлайдиган ҳодимга айланиши лозим эди. Бунинг учун ялпи умумий сайлов ҳуқуқини жорий этиш ва сайланиб қўйилган шахсларни сайловчилар ўзлари истаган пайтда чақириб олиш ҳуқуқига эга бўлиш; давлат муассасаларида ишлаётган кишиларнинг ойлик маоши ишчиларнинг ўртача ойлик маошидан ортиб кетмаслиги керак эди. Уларга халқ олдигаги юксак масъулият, фидойи хизматдан бошқа имтиёз берилиши тақиқланиши назарда тутилган эди. Шундай қилиб, бошқарни бўйича ҳам, суд, прокуратура, маориф ва бошқа идораларга раҳбар этиб юқоридан тайинланган шахслар эмас, балки халқ эътиборини, ҳурматини қозона олган инсоф-диёнатли кишилар сайлаб қўйилиши лозим эди.

Ленин бошлиқ большевиклар ҳокимиятга ноқонуний, подемократик йўл билан келганликлари етмаганидек, бу қонунсизликни «социалистик ҳуқуқ» даражасига кўтардилар: «пролетариат давлати» ўрнига партия элитаси чексиз ҳукмронлигини жорий этдилар. Бир тўда баднафе одамлар тўдаси ҳокимият тепасига келиб, халқ мулки ва меҳнати маҳсулоғи устидан ўзбошимчалик билан ҳокимлик қилишнинг қарор тоилган, темир-бетонга айланган системасини вужудга келтирдилар. Бу ижтимоий системани «социализм» деб, маъмурий-буйруқбозликка асосланган партия элитаси диктатурасини халқ давлати деб эълон қилдилар: инсоният тарихида мисли кўрилмаган разолат, макр-ҳийлага асосланган совет сайлов системасини энг демократик сайлов системаси, деб жар солдилар.

Миллий есиёат соҳасида Марксда аниқ-равшан концепция йўқ эди. Ленин буюкрусчилик шовинизмини қарор топтириш, янги мустамлакачиликни жорий этишнинг ниҳоятда макрли системаси бўлган ва СССР деб аталган қизил империяни вужудга келтирди. Тили, маданияти, дини бир, анъанавий турмуш тарзи бир-бирига яқин бўлган ягона халқларни ҳам парчалаб юбордилар. «Орани бузиб, давр сур» тамойилига асосланиб ташкил этилган СССРда тарихан кўинича ягона бўлган Марказий Осиё (Турон) халқлари 5 та «суверен» (ёки қўғирчоқ) давлатларга сувбый равишда бўлиб юборилди.

Сталинни Ленинга, Ленинни Марксга қарама-қарши қўйиш ҳам, уларни айниқлаштириш ҳам тўғри бўлмайди.

Сталин Ленин «таълимоти»ни дағал равишда амалга ошириб, собиқ СССРда марказлашган ва партия бюрократиясига таянган давлатни қарор топтириш жарёиғига бошчилик қилди. Ленин эса Маркс таълимотиға таяниб ва уни «ижодий ривожлантириб», Россия империясини барқарор этиш асосида буюн дунёда буюкрусчилик шовинизми қарор топишиға йўл очмоқчи бўлди.

Шу жараёнда Ленин ва у тузган большевиклар партияси, Маркснинг муайян ғояси омма онгига сингач, қудратли моддий кучга айланади, деган башоратини амалда исботладилар. Чунки большевиклар ғояси қанчалик дағал, ғайриилмий бўлмасин, ана шу сифати билан чаласавод Россия аҳолиси эътиборига сазовор бўлди. Уша Октябрь тўнтариши ва ундан кейинги «инкилобий» ишларни амалга ошириш шунинг учун мумкин бўлдики, оч, ярим оч, ҳасадгўй одамлар «доҳийлар» раҳнамолиғида ҳар қандай ёвузликни амалга оширишга шай бўлиб турадилар. Ана шунда бундан 2,5 минг йил муқаддам ўтган ватандошимиз Зардуштнинг «Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади» деган башорати беихтиёр ёдга тушади. Дарвоқе очлар ва ярим очларни бошқариш, уларға таяниб ёвуз сиёсий мақсадларни рўёбга чиқариш осон бўлиши собиқ СССР мисолида яққол намоён бўлди.

Одамға, шунингдек, тарихий шахслар фаолиятиға баҳо берганда, улар билдирган фикр, изҳор этган ниятларини қараб эмас, балки бу фикр, ниятларнинг амалий оқибатларини қараб муносабат белгиланади. Зеро, сиёсий, партиявий маишаатлар баъзан реал воқеликни бузиб кўрсатишни талаб қилади. Бу эса илмий дунёқараш мезонларини эидир. Шу боисдан ҳам Ленин фалсафий қарашлари илмийликдан узоқлашди, у марксча фалсафа доирасидаги бир мазҳабий оқим бўлиб қолди. Ленин бошлиқ большевиклар амалга оширмоқчи бўлган катта ҳудудлардаги ижтимоий сивов (социал эксперимент) ИТИ туфайли инсоният осмонида пайдо бўлган «қора булутлар» тобора қуюқлашгани, демак, маънавий инқироз янада чуқурлашиб, одамзодда ваҳшиёна ҳиретуйғулар ривожланиб боришиға йўл очди. Аммо битта тарихий ҳақиқат инсоният учун буюк дарс бўлмоғи лозим: оддий меҳнат аҳли — тарих ижодкори бўлган халқни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий жиҳатдан бир қолиниға солиб бошқариш мумкин эмас экан. Умуман Ақл соҳиби бўлган ҳазрати инсон «доҳийлар» бошқа-

рувигга эмас, балки муайян ва аниқ олий ижтимоий мақсадлар сари йўналтиришга муҳтож эканлиги аён бўлди.

Шунинг албатта эътироф этиш керакки, 74 йиллик Совет даври нуқул хатоликлардан иборат бўлмади. Назарияда йўл қўйилган жиддий хатоликлар ва унга асосланган сиёсат заминда шаклланган ва умуман олганда пировардида инсон қобилияти ва истеъдодини чеклашга олиб келган большевистик сиёсатни танқид қилиш ҳаётний муҳим. Аммо ўша даврда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, айниқса илмий-техника тараққиётида қўлга киритилган, инкор этиш қийин бўлган муваффақиятлар заҳматкаш, фидойи аждодларимизнинг пешона тери маҳсулидир. Янги катта шаҳарлар қурилди. Каналлар қазилди, фан-техника салоҳиёти бўйича, масалан, қисқа тарихий муддатда Ўзбекистон ривожланган мамлакатлар даражасига етиб олди. Ленинизм (большевизм) туфайли яна шу нарса маълум бўлдики, муайян шароитда юксак ижтимоий мақсаддан иборат муқаддас руҳ инсон қалбидан жой олгач, одамзод мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатиш, фидойилик намуналарини намоён эта олиш қобилиятига эга экан. Шу муқаддас руҳ туфайли тарихда биринчи марта турли миллатлар ҳамкор, ҳамнафас, дўст бўлиб яшашлари мумкинлиги ҳам исбот бўлди.

Собиқ СССРдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларга баҳо бериб, муносабат белгилаётганда жуда катта маҳрумликлар эвазига тўпланган бу тарихий тажрибани назар-писанд қилмаслик янги большевизмга йўл очган бўлур эди. Ленинизм албатта марксизм заминда пайдо бўлди. Аммо ижтимоий ҳодисаларга муносабат белгилашда у илмийликдан узоқлашиб, марксизмни дунёвий динга айлантирди. Шу асосда аввало собиқ Россия империяси ҳудудида «социализм» шиорлари остида давлат монополиясига асосланган мулкчилик шакли бошқариш усули сифатида маъмурий-буйруқбозликка асосланган тоталитар давлат тузуми қарор топди. Ленинизм байроғи остида сунъий равишда вужудга келган жаҳондаги «социалистик лагер» мамлакатлари ҳалқлари назарида социализм (коммунизм) ғоялари тобора қадрсизланиб борди.

«Социализм»нинг совет модели инқирозга учрагани аниқ-равшан бўлгач, мафкурани янгилаш тўғрисида фикрлар пайдо бўлди. Бундай фикрлар билан чиққан

назарийтчилар ҳам, бу ғояга мафтун бўлган сиёсатчилар ҳам янгиланадиган мафкура қайси назарий таълимотга асосланиши керак, деган саволга жавоб беришга ожизлик қилдилар. Бундай вазиятда «партизанча қилич билан бош олиш» тамойилига амал қилиб, марксизмга аввал керадиган зиёд таъна тошларини отдилар, сўнгра бу таълимот умуман йўқ, деган нуқтан назарни қарор тоштиришга уринмоқдалар. Манқурт даражасига гушиб қолган одамлар ана шундай фикрларга ишониб, марксизми чала ўлик ҳолида ҳеч бир дафн маросимсиз кўмишга шай бўлиб турибдилар.

Бироқ, марксизмнинг ашаддий муҳолифлари ҳам, унинг янги душманлари ҳам ижтимоий тараққиёт мезонига муносабатда Маркс нуқтан назарларида мустаҳкам турибдилар. Улар амалда моддий ишлаб чиқариш бирламчи бўлиб, бошқа устқурмавий муносабатлар шу негизда вужудга келишига қаттиқ ишонган ҳолда сиёсат белгиламоқдалар. Қўшимча қиймат тўғрисидаги иқтисодий қонунга таяниб иш кўриш кўлгина мамлактлар иқтисодий ривожланиши учун асос бўлиб қолмоқда. Меҳнат аҳлини, халқ оммасини ижтимоий муҳофиза қилиш асосида жамиятда барқарорлик бўлиши тўғрисидаги Маркс назариялари «постиндустриал» жамиятлар учун дастуруламал бўлиб қолганига анча йиллар бўлди. Маркс ижтимоий ишлаб чиқариш тақдири ундан ташқарида, яъни бўш вақтдан қай даражада фойдаланишга боғлиқ, деган таълимотига амал қилинаётган мамлактларда иқтисодий тараққиёт ҳам, маънавий ҳаёт ҳам тез ривожланмоқда. Масалан, меҳнат ресурслари ниҳоятда кам бўлган Японияда бўш вақтдан фойдаланиш давлат сиёсати ва жамият қадрияти даражасига кўтарилгани учун ривожланиш даражаси Фарб давлатларида ҳам тез суръатлар билан бормоқда.

Давлат тузилишининг демократик асослари тўғрисидаги Маркс концепциясига Фарб сиёсий арбоблари асосан амал қилиб келмоқдалар. Яъни очиқ, ошқора, ҳар қандай ҳийла-найранг, фирромлик, макрдан холи бўлган чинакам демократик сайловлар жорий этиш ва халққа ўзи сайлаган кишиларни истаган пайтда чақириб олиш ҳуқуқини бериш тўғрисидаги Маркс ғоялари тараққиётнинг бир омили, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бюрократияга барҳам бериш воситаси бўлишини ақли расо кишилар инкор эта олмасалар керак. Сўнгра, Маркснинг давлат маҳкамаларида ишлаётган кишилар-

га ўз халқига фидойиларча хизмат қилишдан бошқа имтиёз берилмаслиги тўғрисидаги назарий қондаси ҳам эътиборга сазовордир. Маркснинг муайян иқтисодий алоқаларни инсонийлаштириш ва умумбашарий қадриятлар заминида пировардида жаҳонда ягона иқтисодий алоқалар барпо бўлиши қонуниятли жараён эканлиги тўғрисидаги ғояларини ҳам инкор этиш мумкин. Аммо ИТИ шариоатида шундай ягона иқтисодий ва маънавий-маърифий ҳамжамият аста-секин қарор топаётганидан кўз юмиб бўлмайди. Ўз миллий заминларига эга бўлган шундай ҳамжамиятни вужудга келтирмай туриб, ҳозирги умумбашарий (глобал) муаммоларни ҳал этиш мумкин эмаслигига жаҳон афкор оммаси тобора ишонч ҳосил қилмоқда.

Собиқ СССР мавжудлигида қайси бир соҳага назар ташламайлик, (меҳнатми, мулкми, мафкурами, демократиями, давлат тузилишими, бўш вақтми, коллективчиликми, индивидуалликми, миллийлик ва байналмилалликми) — барчасида Маркс назарияси рус радикалиزمи анъаналарига мос равишда ҳаётга жорий этилганини кўриш мумкин. Марксизм ва марксча фалсафа аслида сиёсат тепасида турган бир гуруҳ чаласавод ва халқдан ажралган кишиларнинг ўз нодонликларини оқлаш воқитига айланиб қолган эди.

Совет даврида марксизмни бир жинсли металлдан ҳосил бўлган пўлатдек яхлит таълимот, деб келинди. Аслида эса марксча фалсафага илмий нуқтан назардан муносабат белгиласак, у бир жинсли эмас, балки турли жинсли гетероген (сатанг, бева хотинлардек) таълимот экани маълум бўлади. Унда қадимги грек-юнон фалсафасидан тортиб, христиан башоратчилигию зардуштнинг оламдаги қарама-қаршиликлар курашининг пировард оқибати ҳақидаги таълимоти (яъни эзгулик ёвузлик устидан албатта ғалаба қозониши), сўфийларнинг Аллоҳга муҳаббат ҳисларини ривожлантириш йўли билан ҳақиқатга етиш тўғрисидаги жазавали амалиёти қоришиб кетгани маълум бўлади. Демак, марксизм ҳам, марксча фалсафа ҳам инсоният тарихи жараёнида вужудга келган турли таълимотларнинг вориси ва омухтаси сифатида шаклланган. Улардан озик олиб, одамзодни чинакам инсонлардек яшаш йўлларида бирини кўрсатмоқчи бўлган таълимотлардан биридир.

Марксча фалсафага илмий муносабат белгилани учун у қайси тарихий шароитда ва қандай ижтимоий-миллий

заминда шаклланганига ҳам жиддий эътибор берган маъқул. Маълумки, Ғарбий Оврўпада юз берган саноат инқилоби анъанавий турмуш тарзи ва маданиятига аста-секин путур етказиб, у мамлакатларда техникага ихлос ва сиғинишдан иборат цивилизация шаклланишига олиб келди. Большевиклар илмий-техника тараққиёти даври талабларини асосида материялни, моддий ҳаётни санам даражасига кўтариб, анъанавий турмуш тарзига қарши салб юриши бошлаб юбордилар. Аммо шунини таъкидлаш ўринлики, большевиклар ва уларнинг гуманитарлари қанчалик ҳаракат қилмасинлар, Ўзбекистонда анъанавий турмуш тарзини техникага сиғиниш даражасига етказиб олмадилар. Чунки ислом ва нақшбандийлик таъсирида шакланган миллий кадриятлар техника худоси, пул пайғамбари бўлган цивилизациянинг бағамом қарор топишига имкон бермади. Жисмоний меҳнатга муҳаббат, ихлос, шарм-ҳаё, иззат-иқром, қариларга ҳурмат, ёшларга иззат, меҳру оқибат ҳислари бу жойда бутунлай тугаб кетмади.

Агар техноген маданияти иқтисодий тараққиётга яшин тезлигида эришиш даъвоси билан чиқса, анъанавий маданият бунга аста-секинлик билан, маънавий-ахлоқий муҳитга путур етказмаган ҳолда мушарраф бўлишни тақозо этади. Ғарбий Оврўпога тарихан кўр-кўрона эргашиб келишга одатланган рус корчалоқлари Октябрь тўнтариши орқали марксизмни байроқ қилиб, техноген жамиятини тезда шакллантиришга уриндилар. Бунинг иложи бўлмагач, «хушдан кетказиб даволаш» шiori билан чиқдилар ва бозор муносабатларига дарҳол ўтиб олмоқчи бўлдилар. Уларнинг назарига гўё марксизм-ленинизм асосида шакланган тоталитар сиёсий тузум бунга тўсиқ бўлиб қолган эди. Аммо марксизм инкор этилгандан сўнг Россияда ҳам, бошқа бир қатор республикаларда ҳам тоталитаризм сақланиб қолаверди. Демак, тоталитаризм фақат марксизм заминда эмас, бошқа заминда ҳам яшаш имкониятига эга эканлиги аён бўлиб қолди.

Инсоният учун ижтимоий адолат, тенглик, фаровонлик, дўстлик абадий ва умумий кадриятлардир. У шунга интилаверади. Шу жараёнда бошқа фалсафий қарашлар, таълимотлар қатори марксча фалсафа ҳам фалсафа тарихидаги бир оқим бўлиб қолади. Зеро, XIX аср Ғарбий Оврўпа техноген жамияти ва христиан башоратчилигини муҳитида шакланган марксизм ва марксча фалсафа-

нинг туб қондаларини амалиёт рад этган бўлса-да, аммо ундаги умумбашарий жиҳатлари бўлган ва тараққиётга хизмат қиладиган ғоялар қадрини тушириш мумкин эмас. Демак, у бошқа фалсафий оқимлар сингари яшаш ҳуқуқига эга, деб ўйлаймиз.

«Фалсафадан ваъз матнлари».
Т., 1995, 83—95-бетлар.

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ-ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ

Маълумки, жамият тараққиёти ва инсон камолотида фалсафанинг ўрни ва роли бениҳоядир. Бинобарин, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш манфаатлари кишиларда илмий-фалсафий тафаккурни қарор топтиришни тақозо этмоқда.

Бу вазифанинг мураккаблиги шундаки, 70 йилдан ортиқ давр фалсафада марксизм танҳо ҳукмронлигини таъминлашга қаратилди. Натижада бошқа фалсафий қарашлар ўрганилмасдан, уларга таъна тошлари отиб келинди. Бунинг устига марксистик фалсафанинг асосий назарий қондалари юқори партия арбобларининг сиёсий мақсадларига бўйсундирилди. Шарқ фалсафасига белсиз қараш майллари вужудга келтирилди.

Ўзбек халқи, Ўзбекистонда яшаётган ва унга ихлос қўйган барча халқ вакиллари учун 1991 йил 31 август алоҳида қадриятли кун бўлиб қолади: бу кун Ўзбекистон давлати ўз мустақиллигини эълон қилиб, собиқ СССР — «Қизил империя» таркибидан чиқди. Албатта қон тўкилмасдан қўлга киритилган мустақилликнинг ахамиятини ҳамма ҳам етарли даражада тушуниб қарши олди, дея олмаймиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, 135 йил бадаллида «оқ» ва «қизил империя» мустамлакаси бўлиб яшagan ўзбек халқининг ватанпарвар, фидойи фарзандлари бу асоратга барҳам бериш ниятида гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона қаршилик кўрсатиб келганлар. 1887—1898 йилларда Фарғона, Самарқанд, Сирдарёда мустамлакачилар маҳкамаларига қарши 658 марта ҳужум бўлган. 1890—1917 йилларда Чор ҳукумати идораларига қарши Фарғона, Самарқанд, Ҳазарбўйи, Сирдарё, Еттисув вилоятларида 4922 марта ҳужумлар бўлиб ўтган. 1898 йилда Дукчи эшон бошчилигида Андижонда чор ҳукуматига қарши катта кўзғолон ташкил этилган. 1916 йилда Чор

ҳукуматининг маҳаллий аҳолидан мардикор олиш сиёсатига қарши Марғилон, Жиззах ва бошқа жойларда қўзғолоңлар бўлиб, чор амалдорлари ва уларнинг маҳаллий гумашталари тошбўрон қилиб ўлдирилган.

1917 йил октябрда рус большевиклари Туркистонда ҳокимиятни ғайриқонуний равишда босиб олишгач, маҳаллий аҳоли вакиллари маркази Қўқон шаҳри бўлган Туркистон мухтор шўролар ҳукуматини тузди. Бироқ босқинчилар 1918 йил 11—19 февралда бу ёни республика тарафдорларига қарши уруш очди. Чала қуролланган халқ 8 кун бадалида яхши қуролланган қизиллар ва арман дашноқлари ҳужумини қайтариб турди. Кучлар нотенг бўлгани, мухторият тарафдорлари бошқа вилоятларда фаол қўллаб-қувватланмагани сабабли мағлубиятга учрадилар. Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган бу беомон жангда ўн мингдан зиёд ватандошимиз ҳалок бўлди.

1918—1924 йилларда ўзбек халқининг ватанпарвар фарзандлари қўлларига қурол олиб, мулкни батамом давлат ихтиёрига олишга, маданиятни ялписига руслаштиришга интилаётган Совет тузумига қарши жанг қилдилар. Ленини бошлиқ рус большевиклари олиб борган «орани бузиб — ҳукм сур» сиёсати туфайли ватанпарвар кучлар бирлаша олмади. Натижада ўзбек халқи бўйнига мустамлакачилик сиртмоғи яна тушди.

Қизил империя шароитида халқимизнинг илғор вакиллари мустақиллик учун курашни давом эттирдилар. 30, 40 ва 50 йиллар қурбонлари, сургунларда сарсонсаргадон бўлган юртдошларимиз мустақиллигимиз учун маънавий негиз яратиб кетдилар. 80-йилларда бошланган қатағонлар халқимиз руҳини тушириб юбора олмади.

Демак, Ўзбекистонда гўё қон тўкилмасдан мустақиллик қўлга киргандек туюлса-да, халқимиз бир асрдан зиёд бу ниятлар йўлида мардона курашиб, мустамлакачилар билан олишиб келгани юқоридаги далиллардан маълум бўлади. Шу ёруғ кунларга етиб келгунга қадар аждодларимизнинг муборак қонлари дарё бўлиб оққанини, кўп ватандошларимиз сургунларда қурбон бўлгандларини, қувғин ва қамситишларини бошдан кечирганларини эсдан чиқармаслик керак.

Ўзбекистонда мустақилликни мустаҳкамлаш бир мулк шаклини бошқа бир мулк шакли билан алмаштириш жараёни бошланиб кетган вақтга тўғри келди. Собиқ СССР доирасидаги иқтисодий алоқаларнинг узилиши, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳали шакл-

ланмагани, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий соҳаларда маъмурий-буйруқбозлик жиҳатларининг мавжудлиги, айниқса, Совет даврида ва унинг мафқураси тайзиқи остида хусусий мулкчиликка нисбатан кишиларда қарор топган салбий руҳий-психологик муносабат, боқимандалик кайфияти, демократия шароитида яшаш малакасига эга бўлмаган, аслида манқуртга айлантирилган халқ оммасининг сиёсий лоқайдлиги, бошқарув идоралари кадрлари юқоридан бўладиган амр-фармонга ўрганиб қолганлиги Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ниҳоятда оғир, мураккаб вазиятда боришига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов ўзининг бир қанча асарлари, маъруза ва нутқларида бозор муносабатларига ўтишнинг илмий ва амалий жиҳатларини баён қилиб берди. Уларда Президент иқтисодий бўҳрондан тезроқ чиқиб кетишнинг беш тамойилни асослади. Бунга кўра, иқтисод сиёсатдан устувор туради. Ўзбекистон «хўшдан кеткизиб даволаш» деб аталмиш Россия танлаган йўлдан бормай, бозор муносабатларига аста-секин, босқичма-босқич ўтади. Давлат бош ислоҳотчи ролини ўйнайди. Кам таъминланган аҳоли кучли ижтимоий муҳофазага олинади. Инкорни инкор қонунига амал қилиб, янгини барпо қилмагунча хўжалик юритишда эски услубларга ҳам таянади. Бу, мулкчиликнинг барча шаклари — давлат, давлат-аралаш, акционерлик (ҳиссадорлик), ижара, кооператив, коммунал, хусусий мулклар ўртасидаги рақобат маҳсулот миқдорини ошириш, сифатини тубдан яхшилашга олиб келиши керак. Республика иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашда замонавий фан ва техника, технология керак. Бунинг учун бозор муносабатлари шароитида ишлай оладиган малакали кадрлар тайёрлашга асосий эътибор қаратилмоқда.

Иқтисодий мустақилликка эга бўлиш республика мустақиллигини мустаҳкамлашнинг бош мезонидир. Шунинг учун ҳам ўтган йилларда бу соҳада жиддий қадамлар қўйилди. Молиявий тизимимиз мустақил йўлга ўтгани, ўз банкимиз ва миллий пулимизга эга бўлиб қолганимиз ана шун қўйилган қадамлар ичида нурвиқоридир, десак хато бўлмас.

Мустақилликнинг иқтисодий асосларини вужудга келтириш мураккаблиги, аввало планли хўжалик юритишдан эркин бозор муносабатларига ижтимоий ларзаларсиз ўтиб олиш мушкулликлари билан изоҳланади.

Хусусий мулкчиликни вужудга келтириш иқтисодий плюрализмни тақозо этмоқда. Бу эса иқтисод ривожланишининг ички рағбатларини вужудга келтиради: мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, хилма-хил шаклдаги мулкчилик жараёнида соғлом рақобат шаклланади. Бунинг учун ана шундай мулкни самарали бошқара оладиган, мустақил фикр эгаси бўлган тadbиркорларга катга эҳтиёж пайдо бўлмоқда. Шундагина демократик давлатнинг иқтисодий негизлари вужудга келади.

Иқтисодий мустақилликни таъминлаш йўллари дан яна бири чет эл сармояси (капитали)ни жалб этишга қўлай шароит яратишдир. Чет эл корхоналари билан аралаш корхоналар очиб илғор техника ва технологияни амалда жорий этиш имконини беради. Ишлаб чиқариш структурасини тубдан ўзгартириш учун аграр структурадан саноат структурасига ўтиш муҳимдир. Бунинг учун: биринчидан, яратилгани мумкин бўла туриб четдан келтириляётган мол (товар)ларни шу ернинг ўзидан ишлаб чиқариш; иккинчидан, экспортга, халқаро бозорга, бинобари, валюта тонишга мўлжалланган маҳсулотларни кўйлаб ишлаб чиқариш; учинчидан, фан-техника ютуқларини ўзидан мужассамлаштирган, фанталаб маҳсулотларни хорижликлар ёрдамида ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиши маъқулдир.

Давлат тузиллиши, янги иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш соҳасида ҳам талай ишлар қилинди. Мулк, ер, хусусийлаштириш, банк тизими, тadbиркорлик, фермерлик, чет эл инвестицияси, миллий валюта — ақча тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Соғлом бозор муносабатларини вужудга келтириш учун рақобат бўлиши керак. Республика раҳбарияти шунга асосий эътиборни қаратмоқда: ўзининг миллий-давлат манфаатлари устувор бўлган ҳолда барча хорижий давлатлар билан ўзара манфаатли битимлар тузмоқда. Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида дунёдаги 125 дан ортиқ давлат тан олди, уларнинг 84 таси дипломатик муносабатлар ўрнатди. Ўзбекистон Оврўпа тараққиёти ва қайта тиклаш банкига, Бирлашган Миллатлар ташкилотига аъзо бўлди. Хельсинки шартномасига имзо чекди. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги БМТ Декларациясини қабул қилди. Умуман республикамизнинг халқаро обрў-эътибори ошиб, мустақилликни мустаҳкамлаш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон ҳозир Туркия, Эрон, Покистон ташкил этган иқти-

содий ҳамкорликка аъзодир. Туркия, Хитой, Корея Республикаси, Россия, Оврупадаги Англия, Олмония, Франция, Голландия, Польша ва бошқа давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ҳақида битимлар тузган.

Фуқаро (граждан)лар ва миллатлар ўртасидаги тишчилик, тотувлик сиёсий барқарорлик учун кафолатдир. Шунинг учун чет элликлар Ўзбекистон билан ҳайиқмасдан ўзаро битимлар тузмоқда, унинг келажаги буюклигига ишовч билан қарашмоқда. Айни чоғда жамиятни маънавий-ахлоқий жиҳатдан соғломлаштирмай туриб, бу мақсадларга эришиб бўлмаслигига эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон шароитида маънавият сув билан ҳаводек кераклигини айтиб, ҳалоллик ва фидойиликни қарор топтирмай, имон бутунлигини таъминламай туриб ислохотларни муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди, деб уқтирмоқда юртбошимиз.

Тарихий-миллий заминда қарор топниши назарда тутилган маънавиятнинг асосий йўналиши имон-этиқодли комил инсон шахсини шакллантиришга қаратилмоғи лозим. Бу соҳадаги янги авлод учун устувор жиҳатлар илмий-фалсафий дунёқараш соҳибни бўлиши, умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашиб кетадиган миллий қадриятларни англаб олиши, ўз миллатининг тарихи ва маънавий меросини эъзозлаб ўрганиш ва ривожлантириши, жавонмардлик ва фидойилик хислатларини ўзида мужассамлаштириши, халқ, жамият ва Ватан манфаатлари йўлида жонини ҳам аямаслик фазилатларига эга бўлишдан иборатдир.

Ўзбекистон муस्ताқил ривожланиш йўлига кириши бир қатор муаммоларни юзага келтирмоқда. Маънавий маданиятда Шарқона жиҳатларни қарор топтириши ижтимоий фанлар, жумладан, фалсафа зиммасига алоҳида масъулият юкламоқда.

Совет тузуми қўлагач, баъзи подон сиёсатчилар ва технократлар ижтимоий фанларга нисбатан салбий муносабатларни вужудга келтиришга уриндилар ва қисман бунга эришдилар. Бунга сабаб Совет даврида ижтимоий фанлар сиёсатчилар маддоҳига айлантилган эди. Партиавийлик, синфийлик деб аталган мезонлар тарих ва реал ҳақиқатга ҳолисона баҳо бериши имконини теклаб қўйган эди. Даҳшатли қўрқитиши сиёсати олимлар орасида қулсифатлилик ва итоткорлик кайфиятини кучайтирди.

Ижтимоий фанларга нисбатан салбий, адолатсиз муносабатларни қарор топтиришга иштиловчиларга зарба бериш миллий мустақилликни мустақамлашнинг омили бўлган маънавиятни қарор топтиришга имкон беради. Маънавиятсиз жамиятда имонсиз одамлар кўпайиб, у ваҳший одамлар галаси — оломонга айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий муаммоларини аввало равшан тасаввур этиш, сўнгра зудлик билан уларни қадам-бақадам ҳал этишга киришиш маъқул. Булардан бири Ўзбекистонда фалсафа фани олдида турган муаммолардир.

Маълумки, ҳозиргача фалсафани ўқитиш Москвада чоп этилган, асосан марксча-ленинча материаллистик фалсафа методологияси доирасида ёзилган дарсликлар негизида бўлмоқда. Оврўпапарастлик руҳида ёзилган ўша дарсликларда Шарқ, жумладан Осие мутафаккирларининг фалсафий қарашлари атайин четлаб ўтилган. Ҳатто ҳозир олийгоҳларда фойдаланилаётган қўлланмаларда ҳам бу масалага етарлича аҳамият берилмаган. Ҳолбуки, фалсафа умуминсоний қадрият сифатида Форобий, Беруний, Умар Ҳайём, Фирдавсий, Бедил, Ат-Тусий, Навоий, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Ал-Ғаззолий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Қиндий, Ибн Бажжа, Ал-Розий, Аҳмад Донниш каби алломалар фалсафий қарашларисиз кемтик бўлиб қолиши турган гап. Зеро, уларнинг асарларида фалсафанинг деярли барча мавзулари бўйича фикрларни учратиш мумкин. Дунёқараш эса тўлалик ва мукамалликни тақозо этади. Буюк алломаларимиз фалсафий фикрларини ўрганиш ёш авлод дунёқарашини тўла шаклланишига ҳисса қўшиш билан бирга уларда миллий ифтихор ва ватанпарварлик, ўз халқи тарихига ҳурмат ва ихлос ҳис-туйғуларини ҳам ривожлантиради. Бундан ташқари, совет даврида ўтмиш билан келажак орасида узилиб қолган ворисликни тиклайди.

Фалсафада фаннинг методологиясига ҳам янгича мазмун бериш ҳаёт талаби бўлиб турибди. Муросасиз синфий кураш тўғрисидаги марксча назария негизида шаклланган партиявийлик тамойили фалсафани асоссиз равишда икки қарама-қарши томонга ажратиб юборди. Материализм йўли тўғри, ҳаққоний; идеализм йўли нотўғри, чалкаш, зарарли деб зўр бериб ишонтирилди. Дунёни изоҳлашда ҳар икки оқим тарафдорларнинг ўз йўллари, тафаккур тарзлари бўлишига қара-

май, уларни бутунлай бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Гўё ҳамма тараққийпарвар, инсонпарвар гоялар, хатти-ҳаракатлар материалистлар фаолияти натижаси, нотўғри фикрлар, нуқтан-назарлар идеалистлар кирдикори деган фикрлар ижтимоий фанлар учун методологик асос бўлиб қолди. Сўнгра, оламни фалсафий идрок этишининг диалектик ва метафизик услуб (метод)ларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам инсоннинг билиш салоҳиятига путур етказди. Диалектик ва тарихий материализмни ягона фалсафий таълимот, илмий тафаккурнинг энг олий чўққиси сифатида талқин қилиш, материалистик ва идеалистик қарашларни, метафизик ва диалектик метод тарафдорларини бир-биридан бутунлай ажратиб ташлаш, улар ўртасида баланд дотор барпо этиш совет даврида йўл қўйилган ниҳоятда катта хато бўлди.

Демак, Ўзбекистон тараққиётининг маънавий-ахлоқий исгизларини яратиш, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш (плюрализм) сиёсатини изчил амалга ошириш ижтимоий фанлар, аввало фалсафа фанлари назарий асослари ва методологияси қайта кўриб чиқилишини тақозо этмоқда. Фалсафа фанлари ижтимоий функцияларини ўзгартириб, моҳият жиҳатидан уни инсонга, инсоннинг имон-эътиқодини шакллантириш, уни юксак ахлоқли шахс сифатида камол топтиришга қаратиш лозим. Инсонни жамият тараққиётининг олий қадрияти сифатида эъзозлаш ва шунга яраша муносабатда бўлиш, мустақил фикрлай оладиган ижодкор кишига эҳтиром, ҳурмат кўрсата билиш малакасини ҳосил этиш фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолиши керак.

Тарих ўзбек халқига биринчи марта миллат бўлиб уюшиш, бирлашиш ва ўз мустақил давлатини барпо этиш имкониятини берди. Бироқ бу ўзбек халқи ўз давлатчилигини энди бошлапти, деган маънони англатмайди. Бу ёш давлат эрадан олдинги ва кейинги даврларда Турон заминида шаклланган барча давлатлар, жумладан Амир Темур асос солган ва бутун дунёга машҳур бўлган турк салтанатининг ҳам қонуний вориси эканини назарда тутиш лозим. Ўз тарихий-миллий заминларига эга бўлган бу ёш давлат мустақиллигини тўласича қарор топтиришга ёрдам берадиган омиллари англаши, уларнинг ҳаракат йўлини очиши зарур. Мустақилликни мустаҳкамлаш омиллари орасида аввало ёш давлатнинг ўзига хос ва тарихий-миллий заминга таянган мафкура-

сини яратишдек мураккаб вазифа турибди. Мафкура-нинг дунёқараш асослари (фалсафаси), ғоявий асоси, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ахлоқий негизлари, яқин ва узоққа мўлжалланган вазифа-лари, ижтимоий таянчи, ширга айлангани мумкин бўл-ган муҳим ғояларини аниқлаб олиш даркор. Мафкурада назарда тутилган ижтимоий мақсадлар ўринлиликка кенг халқ оmmasида ишонч руҳини барқарор қилиб бо-ришга имкон туғдирадиган ижтимоий муассасалар ва во-ситаларини яратиш керак бўлади. Чунки олий ижтимоий мақсад ғоялари жамият аъзоларининг таянч-ишончи (имони)га айлансагина, у моддий куч сифатида май-донга чиқади.

Ҳозир республика газета-журналлари, радио ва теле-видениеси орқали ҳамда турли йилгиликларда мафкура ҳақида жиддий фикрлар баён этиляпти. Мана 2 йил бўлганики, бу баҳс-мунозаралар натижаси сифатида бў-лажак мафкуранинг кўпчилик эътироф этган номи аниқ-ланмаётир. «Ўзбекистоннинг мустақил миллий мафку-раси», «Миллий мафкура», «Истиқлол мафкураси», «Миллий истиқлол маънавият мафкураси», «Ўзбекистон бозор иқтисодиётининг мафкураси», «Ишонпарварлик мафкураси», «Байналмилаллик мафкураси», «Ривожла-ниш ва тараққиёт мафкураси» ва бошқа яна ўнлаб ном-лар билан мафкурани аташга даъватлар бор. Муаллиф-лар мафкуранинг ғоявий негизига нисбатан унинг иж-тимоий-сиёсий йўналишига асосий эътиборни қаратаёт-ганликлари учун шундай хилма-хил номлар юзага кел-моқда.

СССР тарихи фақат Россия тарихи бўлибгина қол-май, айни чоғда унга «ихтиёрий» (мажбурий) равишда уюшган собиқ Иттифоқчи республикалар тарихи ҳам-дир. Ақидапараст руҳонийлар таъсирида ўша тарихни атайлаб ялпи қоралаш ҳозир расм (мода) бўлиб қол-ди. Бу ўзига хос сиёсий дастур бўлиб, шу орқали маф-курада ворисликни узиб, ўзига ўрин ажратиб олишга қаратилган ижтимоий ҳаракат эди. Ақидапарастлар То-жикистонда ўз ниятларига эришиш учун ўрниб кўрди-лар. Бундай кучлар Ўзбекистонда аввало мафкурасиз-лик ғояларини кенг тарғиб этган эдилар. Аммо Н. А. Кар-имов бошлиқ Ўзбекистон раҳбарияти бу ёвуз ниятларни лайқаб қўлиб, зудлик билан унинг олдини олиб қолди-лар. Президентимизнинг ташаббуси билан миллий мус-тақилликни мустаҳкамлаш, истиқлолга олиб борадиган

миллий ва умуминсоний қадриятлар мужассаами бўладиган мафкура яратилиши аниқ қилиб кун тартибига қўйилди.

Агар собиқ СССР тарихига назар солсак, у Совет давлати иқтисодий ва маънавий салоҳиятини оширган, зўравонликка асосланган сиёсий тузумни мустаҳкамлашга имкон берган унинг мафкураси эди. Коммунистик келажакка имон келтириб, жонини фидо қилиб ишлаган ота-боболаримиз, момоларимиз пешона терлари билан бунёд бўлган завод, фабрикалар, янги шаҳар, посёлкалар, фан ва техника, маънавият ва маърифатдаги ютуқлар ўша мафкура меваси ва айни чоғда уни халқ оmmasи орасида таъсирини оширишнинг воситаси ҳам бўлганини эътироф этиш гуноҳ эмас. Қачонки, собиқ СССР мафкураси ҳақлигига халқ оmmasида аввало шубҳа пайдо бўлиб, сўнгга тўла ишонч йўқолгач (бунда Болтиқбўйи республикалари халқ депутатлари ва демократик қадриятлар учун курашган рус зиёлиларининг таъсири катта бўлди), у тузумни на 5 миллионли қуролланган ҳарбий куч ва на макр-ҳийлалар билан ҳалокатдан сақлашнинг иложи бўлди. Демак, мафкура масаласи муайян давлатнинг ҳаёт-мамот масаласи экан, бу ҳақиқатни инкор этиб бўлмайди.

Давлат бор экан, унинг муайян миллий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, маърифий манфаатлар ифодаси бўлган ички ва ташқи сиёсати ҳам бўлади. Бу сиёсат тўғри, инсоний, халқчил эканини исботлаш орқали халқ оmmasини олдиндан мулжалланган мақсадларини рўёбга чиқариш учун сафарбар этадиган ғоя керак. Давлат мафкураси партиялар, ижтимоий ҳаракатлар мафкурасидан шу билан фарқ қилиши лозимки, унда умуммиллий манфаат устувор бўлиши зарур. Партиялар мафкураси давлат мафкурасига яқин ёки унга тере бўлиши мумкин. Мабодо давлат сиёсатида умуммиллий қадриятлар устувор бўлиб, у умумбашарий манфаатлар руҳи билан ҳам суғорилган бўлса, муҳолифат (оппозиция) кучларидан асло қўрқмаслик, улар билан дадил, кенг баҳс-мунозаралар олиб бориш механизминини ишга солиш орқали оmmasининг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини кескин ошириш мумкин.

Мафкура ижтимоий-тарихий ҳолис бўлиб, у муайян ижтимоий гуруҳ, синф, миллат манфаатлари асосида шаклланиб, муайян давлат, ижтимоий-иқтисодий тузум базисини ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлаш ва ҳимоя қи-

лишга қаратилган сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, эстетик, диний ғоялар, тасаввур ва қарашлар тизимидир. Яна булар оммада ишонч руҳини қарор топтириш воситасидан иборат. У тарихий ўтмиш, мавжуд ҳаёт шароити ва истиқболда назарда тутилаётган ижтимоий мақсадларга муносабатни белгилаш, шу мақсадлар сари ҳар бир одам, ижтимоий кучлар, умуман халқ оммаси ишончи, ихлосини ошириб бориш орқали уларнинг иродасини бирлаштирини, қурашга сафарбар этишининг қудратли воситасидир. Бинобарин, муайян мафкура барқарорлигига имкон берадиган ижтимоий-сиёсий муассаса ва воситалар мажмуасини вужудга келтириш ва уларни ишга солиш муҳимдир.

Янги мафкуранинг бир қатор назарий негизлари Президент И. А. Каримовнинг рисолалари, нутқлари ва маърузаларида, шунингдек мустақил Ўзбекистон Конституциясида ўз ифодасини топган. Унга таяниб туриб, олимлар, мутахассислар даставвал янги мафкуранинг кўпчилик эътироф этган, чинакам тараққиётга хизмат қила оладиган ва халқ оммаси эътиборини ўзига жалб этишда жозибали кучга эга бўладиган номини топишлари, сўнгра шунга таяниб туриб, унинг тамойилларини ишлаб чиқишлари долзарб муаммо бўлиб турибди.

Албатта демократик ҳуқуқий давлат қуриш, фуқаролик (гражданлик) жамиятини шакллантириш, ижтимоий адолатни қарор топтириш асосида миллий истиқлолга эришни эзгу мақсаддир. Буни мафкуранинг негизига қўйиб, халқ оммаси куч-ғайратини бирлаштириш мумкин. Мафкурада миллий манфаатлар умумбашарий манфаатлар билан уйғунлашиб кетадиган ғоя бўлса, унинг умри боқий, таъсир доираси ва аҳамияти кучли бўлади. Тарихий-миллий заминларимизга асосланиб, мафкурамиз номини ақл-идроққа таянган эзгулик мафкураси деб атасак маъқул бўларди. Эзгуликни қарор топтириш тўғрисидаги диний-фалсафий таълимот ватандошимиз Зардушт Сепитома ижоди ва фаолияти билан боғланиб кетган. Бу ғоя ҳамма халқларнинг илмий, фалсафий, диний, сиёсий, ахлоқий қарашларида ўзига хос ўрни олиб келади. Сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, миллий, ахлоқий, диний, фалсафий қарашларда Ақл-идроқ тантанаси даврини яқинлаштириш ўстувор бўлиш кераклигини олимлар асослаётган ҳозирги пайтда эзгуликни қарор топтириш янги маъно касб этмоқда. У олий ижтимоий эзгу мақсад сифатида

инсонларда янгича имон-эътиқоднинг ғоявий асоси бўлиб қолиши мумкин. Миллий ва умумбаширий қадриятларни ўзида мужассам эта оладиган ана шундай имонли одамлар бир ҳудудда ва бутун дунёда эзгуликни қарор топтириб, ҳар қандай иқтисодий бўҳрон, адолатсизлик, ҳуқуқсизлик, маънавий қашшоқликка барҳам берувчи қудратли кучга айланишлари мумкин. Имон муаммосига илмий-фалсафий ёндашиш ҳар бир ҳудуддаги ижтимоий, сиёсий ва диний кучлар иродасини бир-бирига туташтириб, ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштиришга уларни сафарбар этиши муқаррардир. Шундай қилиб, Ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштиришга ўз ҳаётини бағишлаб, ҳамма соҳада эзгуликни қарор топтирадиган комил инсон шахсини шакллантириш янги мафкуранинг олий ижтимоий мақсади бўлиб қоламоғи даркор. Ҳар қандай иқтисодий, сиёсий бўҳронлар, экологик фалокатлардан чиқиб кетишнинг калити жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш экан, бу маънавиятни ташувчи, қарор топтирувчи куч комил инсон шахсидир. Имон-эътиқодли одамгина комил инсон бўла олади. Ундай шахс ҳалоллик ва фидойиллик рамзига айланиб, чиннакам ваганпарвар, халқпарвар, миллатпарвар ва айни чоғда байналмилалчи шахсга айланади.

1992 йил 8 декабрда XII чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилинган жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжат Ўзбекистон мустақил ривожланиши, истиқлол сари дадил одим ташлашининг ҳуқуқий-назарий асосини вужудга келтириб, амалий фаолият йўлини ёритди. 6 га бўлим ва XXIV бодан иборат бу Асосий қонунда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, давлат суверенитети ғояларига ҳуқуқ содиқлик, ҳозирги ва келажак авлод олдидаги юксак масъулият ҳисси, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибаси, демократия ва ижтимоий адолатга садоқат, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қондалари устунлигини таъминлаш, республика аҳолисига муносиб ҳаёт кечиришни таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий давлат барпо этиш, граждандар тинчлиги, осойишталиги ва миллий тотувлигини қарор топтириш назарда тутилган.

Шу қондаларга таяниб туриб, Давлат қонунларига граждандарнинг ҳурмати ва ихлосини ошириш, ҳуқуқ ва бурч муштарақлигини англашларига эришиши маф-

куранинг асосий йўналиши бўлиб қолиши мумкин. Демократия муайян давлат граждандари ўз ҳуқуқлари, давлат, жамият, жамса олдидagi бурчларини тўла англаган жойдагина қадр-қимматли бўлади. Тартиб, илтизом мустаҳкам бўлган, бунинг учун курашувчи фидойилари ҳам мавжуд бўлган жамиятдагина чинакам ҳуқуқий давлат барпо бўлиши мумкин. Ёш авлод, жумладан, талабалар шу ҳақиқатларни англаб олиб, ўз фаолияти йўналишида шуларга асослансагина Ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштиришга ҳисса қўшган бўладилар. Шу жараёнда ўзларида имон руҳини сингдириб бориб комил инсонга айланиш имкониятига эга бўладилар. Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва бурчларини англаш орқали ҳар бир киши ўз қалбини эзгулик, ноқлик руҳи билан мунававар этади. Руҳи пок одам нопок ишлар (порахўрлик, таъмағирлик, ўғирлик, тошбағирлик, босқинчилик, қотиллик, фəҳишəлик каби иллатлар)дан ҳазар қилади. Унда имон-эътиқод барқарор бўлиб, хатти-ҳаракати, фаолияти инсоф, диёнат, сарҳоват, мурувват, сажийлик, инсонпарварлик каби фазилатлар билан ўйғунланиб кетади.

«Фалсафадан ваъз матнлари», Т., 1995, 119—129 бег.

ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ ВА МИЛЛИЙ ЎЗЛИГИНИ АНГЛАШ ДИАЛЕКТИКАСИ

Онг фаоллиги кўнқиррали тушунча. Одамнинг эҳтиёжи, манфаати ва мақсадлари билан унинг фаоллиги намоён бўлади. Одам онги моҳият эътибори ила ўз ҳолича фаол, аммо унинг хусусияти, даражалари ва йўналишида фарқ бўлади. Бу одам фаол ёки фаол эмас (пассив) деганда, ана шу фикрлар қайси нуқтан назардан билдириляётганига эътибор берилиши зарур. Масалан, жамият тараққиётига хизмат қиляётган одамлар, ижтимоий кучлар онгдаги фаолликнинг фарқига бориш лозим.

Одам онгининг ижодий фаоллиги даражаси муайян ижтимоий муҳитдаги унинг амалий ҳаракатлари, бу ҳаракатларнинг ижтимоий аҳамияти, яъни ижтимоий омиллар билан белгиланади. Аввало одамнинг олами билан фаолиятининг жадаллигига қараб, унинг он и, ижодий характерига қараб баҳо берамиз. Билан жараёнида амалга оширяётган хилма-хил шакллар ҳамда одамзод ҳал қиляётган ва шакллантиряётган билан муаммоларининг миқдорига қараб ҳукм чиқарамиз.

Инсон онги ижодий хусусиятини аниқлаш мезони куйидагилар: а) онгининг муайян ижтимоий йўналиши; б) воқеликни англаб олиш даражаси; в) мустақил фикрлаш қобилиятининг ҳолати.

Одам онг воситаси-ла туғилишдан бошлаб ўзини қуршаб турган муҳит доирасида оламни билишга интилади. Унинг онги воқеликни қандай йўналиш олишида муҳим роль ўйнайди. Муайян жамият аъзоларининг индивидуал, кундалик, назарий онги ривож даражаси ўша жамиятдаги ижтимоий муҳит, сиёсий вазиятга ўз таъсирини кўрсатади. Одамзод табиий ва ижтимоий муҳит доирасида фикр юритади, мақсад белгилайди, фаолиятини маълум йўналишга сафарбар этади. Бироқ ташқи муҳит уни қаноатлантирмайди. Шунинг учун муҳитни ўзгартириш учун муайян қонуниятларга суяниб, ҳаракат қилади. Онгининг фаоллиги шундаки, у объектив қонуниларни билиб олади ва ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Воқеликдаги қайси нарса, ҳодиса, жараён ҳамда одамзод тўплаган билимларининг қайси соҳаси билиш фаолиятининг объекти (соҳаси) бўлишига қараб, онг муайян ижтимоий йўналиш олади. Мана шу ҳолат одам яшаган давр ва ижтимоий муҳитдаги тасаввурлар, ғоявий қарашлар, баҳолашлар, муносабат белгиланлар мажмуаси сифатида дунёқарашнинг муайян типининг онгининг ижтимоий йўналиш олиши учун асос бўлади. Шу дунёқараш, дунёни англаш, ҳис этишга таяниб туриб, индивид воқеликни англаб олишга, ўз муносабатини билдиришга интилади. Умуман ҳамма одамда бундай интилиш бўлса-да, аммо ҳар бир киши генетик дастури асосида қобилият, истеъдоди, заковати (таланти) га қараб унинг даражаси, хусусияти ҳар хил бўлиши мумкин. Муайян даврдаги ижтимоий муҳит доирасида ўзича фикр юритиш барчага хос. Бироқ онгдаги фаоллик даражасига қараб, ҳар бир одамда мустақил фикрлаш, ўзи ва ўзгалар фаолияти ҳақида муайян қарорларга келиш турлича бўлади.

Мустақил фикрлаш, муайян масъулиятни ўз зиммасига олиб, бетақдор қарорларга келиб ва уни амалга ошириш учун мустаҳкам иродага эга бўлиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Чуқур билим, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига қизиқиб қараш ва жамият ҳаётида фаол иштирок этиш одам онгининг ижодий хусусиятини ривожлантиради. Заруратни англаш, уни ҳал этиш учун ўзича муҳокама юритиш индивид қобилиятларини ана

шу мақсад сари сафарбар этишга хизмат қилади. Бу онгли фаолият бўлади. Заруратни тўғри идрок қилиш инсон шахси шаклланиши учун фавқуллодда аҳамиятлидир. Агар у фақат тор шахсий манфаатлар доирасида тушуниладиган бўлса, шахс ўз қобилиятларини нотўғри, ноинсоний фаолиятларга сарфлаб, ижтимоий тараққиётга, умуман инсоният жамияти манфаатларига хилоф ишлар қилиши мумкин. Зарурат, эҳтиёж, манфаат ҳар доим ижтимоий моҳиятга эга. Бинобарин, онгда у тўғри инъикос этилиши учун одам ўтмиш аجدодлар тўплаган бой мерос— илм-фан, маданият, анъаналар, қадриятлардан баҳраманд бўлмоғи даркор.

Индивид эҳтиёжларини қондириш имконини берадиган «қаршида» турган соҳа фаолият учун баҳона бўлади. Фаолият баҳонаси (мотиви) онгли ҳам, стихияли ҳам бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам у ҳис-ҳаяжонли шаклда намоён бўлиб, инсон учун муайян фаолият маъносига айланади. У ёки бу баҳона (мотив) ни амалга ошириш учун одам оралиқ мақсадлар ҳам қўяди. Уларнинг ҳар бирига эришиш жараёнида баҳона туфайли юзага келган мақсадни амалга оширишга бўлган ишонч руҳий ҳолатига қараб, фаолият фаоллашиши ёки сустлашиши мумкин. Агар оралиқ мақсадлар асосий мақсад рўёбга чиқиши учун ишонч туғдирса, у бир қатор жараёнларни юзага келтиради. Уни қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

Қизиқиш — хатти-ҳаракат

Мақсад — фаолият

Шароит — оқибат

Агар буни жонли мисолда изоҳласак, шундай ҳолат намоён бўлади. Талаба оилада ёки ўртоқлари даврасида ижтимоий ҳаётнинг айрим масалаларига жавоб бера олмади ёки берган жавобидан қониқмади. Бунинг учун уни изза қилишди, дейлик. Ана шу изза (агар унда орият ҳис-туйғуси бўлса) унинг ижтимоий фанларга муносабагини тубдан ўзгартириши учун бир баҳона бўлади. Натижада хатти-ҳаракат ўзгача тус олади, яъни талабада ижтимоий фанларга қизиқиш юзага келади. Ижтимоий фанларни яхши ўзлаштириш мақсадини рўёбга чиқариш учун унинг фаолияти аниқ йўналиш олади. Аммо муайян шароит ҳам керак. Қизиқиш асосида вужудга келган фаолият қандай оқибатга олиб келиши кўп жиҳатдан ана шу шароит билан ҳам изоҳ-

ланади. Бироқ ҳамма нарсани шаронгга боғлаб қўйиш ҳам ярамайди. Одамдаги ирода, мақсад йўлидаги собитқадамлик ҳам бунда катта роль ўйнайди.

Қизиқишнинг юзага келишига қараб, одам ижодий ётнинг муайян тури — илмий ижодиёт, бадиий ижодиёт, техник ижодиётни танлаб олади. Агар одам ўз ижодий фаолиятининг ўз қобилияти, истеъдодига мувофиқ келадиган турини танлаб олса, фаолият изчил тус олиб, ўз кучи, ақлига ишонч кучайиб боради. Акс ҳолда бу ишонч сусайиб, фаолиятсизлик, зеркиш, хафсаласизлик кайфиятлари юзага келади. Бу эса муайян мақсадни рўёбга чиқишини қийинлаштиради.

Ҳар бир одамда ижодий қобилият яширинган ҳолда мавжуд бўлади. Уни рўёбга чиқара олиш кўп жиҳатдан одамнинг ўзига боғлиқ, албатта. Аммо у яшаётган жамиятдаги иқтисодий салоҳият ҳамда сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, илмий-фалсафий, диний онг даражаси ҳам инсон қобилиятларининг рўёбга чиқара олиши ёки олмаслиги учун шарт-шаронт бўлади. Онг фаол бўлса, ижтимоий ҳодисалар ва жамиятнинг муайян тараққиётдаги зарурат тўғри идрок этилади ва олий ижтимоий мақсадлар учун инсон ўз ҳаётини бағишлайди. Олий ижтимоий мақсад инсон онги ва фаолиятини фаоллаштириш учун зарур маънавий рағбатдир. Ҳозирги даврда Ақл-идрок тантанаси даври албатта келишига комил ишонч ва уни рўёбга чиқариш учун курашиш— Олий ижтимоий мақсад инсонда шаклланиши ва онг фаоллигини оширишнинг ғоявий негизи бўлиб қолмоғи мумкин. Бунинг учун ғоявий-назарий билимларни эгаллашга ёшларда зўр ҳавас ва қизиқиш туғилиши, республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш билан бозор муносабатларига ўтиш заруратини чуқур тушуниб, фаолият йўналиши белгилаш керак бўлади.

Умуман, одам онги ўз ички имкониятига кўра, фаол бўлгани учун одамзод ақлий жиҳатдан такомиллашиб бормоқда: бу ҳол ҳозирги замон фан-техникасига асосланган саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалар салоҳиятини тобора ошириб бориш, одамнинг инсонга айланishi имконини беради.

Муайян жамият, маданият томонидан тарихан эътироф этилган одоб-ахлоқ маром (норма) лари, қонун-қондаларига ихтиёрний равишда онгли риюя қилиб, фаолият белгилайдиган, шу нуқтаи назардан ўз-ўзини на-

зорат этиш қобилиятига эга бўлган одамларнинг жамиси инсонлардир. Бундай жамиятлашган одамлар ўз шахсий манфаатларини бошқа ижтимоий манфаатларга бўйсундириб, инсоф-дўнат, виждон, адолат тарозуси асосида хатти-ҳаракат белгилайдилар. Инсон миллий ва умумбаширий қадриятлар доирасида фаолият белгилай оладиган олий зотдир. Бунинг акси бўлганлар «Одам» тушунчаси билан ифодаланади. Қундалик онгда ҳар икки тушунча айнанлаштирилади, аммо фалсафада улар ўртасида жиддий тафовутлар борлиги таъкидланади.

Одамзод ҳайвонларга хос барча биологик хусусиятларга эга. Шунинг учун у табиий шуносликда сут эмизувчи ҳайвонлар оиласига киритилади. Одам онг туфайли ва унинг воситасида ҳар қандай табиий шароитларга мувофиқлаша оладиган дунёдаги барча мавжудотлар орасида энг яшовчан, чидамлисидир. Одам табиатдаги ноёб бир тур сифатида миллион йиллар давомида биологик эволюцияни бошидан кечириб, ниҳоят, у жамиятда яшашга одатланиб, унга кўникиб бормоқда. Шу аснода у ўз ижтимоий моҳиятини намоён қилиш имкониятига эга бўлиб қолди. Аммо одамзод тўла равишда инсонга айланиши учун ўз табиатидаги жуда кўп ҳайвоний қусурлардан қутулиши тарихий заруратдир. Шунинг учун муайян жамият, маданият таққиқ ва руҳсатларини англаши, улар инсон қобилиятлари ва истеъдодларини эркин рўёбга чиқара олиши йўлида тўсиқ бўлиб қолмаслиги учун курашинининг инсоний воситаларини қидириб топиши зарур бўлади.

Одамда биологик моҳият биринчи ўринда бўлиб, ижтимоий моҳият унинг соясида қолади. Барча ҳайвонларга хос олғирлик ва босқинчи (агрессив) лик психологияси асосида яшаш учун кураш одам зотида ҳам намоён бўлиб туради. Бошқалардан яхшироқ овқатланиш, кийиниш, яшаш учун курашиш ижтимоий тараққиёт омилларидан бири ва, айтиш мумкинки, энг муҳимидир. Одам буларга муайян жамият, давлат қонун-қондаларини бузиб, унга хилоф равишда эришишга интилади, шу жараёнда ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормайдиган ҳолга келиб, ўғри, юлғич, порахўр, тамагир, бир сўз билан айтганда ижтимоий фоҳишага айланади. Ўз танини сотиб кун кўришга ўтган фоҳишадан ҳар донм нафратланиб келинади. Аммо юқоридаги каби ижтимоий фоҳишалардан янада кўпроқ нафратла-

ниш шунинг учун керакки, улар ҳавойи-нафс йўлида виждонини сотадилар, инсон деган мўътабар номга иснод келтирадилар; ана шу йўлга кирган одамлар ўз халқига, давлатига, Ватанига хиёнат қилишига ҳам шай бўлиб турадилар. Маънавиятдан маҳрум бўлган бундай мавжудотларнинг ҳаёти аслида маъносиз бўлиб қолади.

Бу фикрлар айрим кишиларга даставвал эриш туюлиши мумкин. Ахир одамни ҳайвонга тенглаштириш инсофданми, дегувчилар ҳам чиқиб қолар... Уларга жавоб шуки, одам на осмондан осилиб, на ердан отилиб чиққан қандайдир алоҳида мўъжиза. У табиат тараққиётининг маҳсули ва пировард натижаси эканини фан аллақачон исботлаган. Фан ҳақиқати қапчалик аччиқ бўлмасми, унга терс қараш одамзодни тўғри йўлдан оздиради. Ҳақиқат шуки, жамиятдаги порахўр, таъмагир, юлғич, ўғри, рэкетчи, қотил, фирибгар ва бошқалар албатта одам, аммо уларни асло инсонлар қаторига қўшиб бўлмайди. Масалан, давлат маҳкамасида ишлаётган шахсга кўп одамнинг иши тушади, албатта. Агар у шахсда биологик моҳият биринчи ўринда турган бўлса, қонуний талаб билан келган одамнинг ҳам ишини битказиб бермайди, пайсалга солади, қийнайди. Алалхусус ҳалиги одам қайси йўл билан бўлса-да унинг кўнглини олиш йўлларини қидириб топгач, ишини битиради. Бугина эмас, таъмагирлик, порахўрлик «дардига» мубтало бўлгач, ҳалиги арбоб қонунга хилоф ишларни ҳам пул, совға-салом эвазига битириб бераверади. Бундан виждони заррача ҳам азобланмайди. Шу лавозимга жамиятлашган одам — инсон тайинланса, у оч-яланғоч қолган тақдирда ҳам бундай пасткашликка бориб етмайди. Халқ, давлат, Ватан тақдири билан ўз тақдирини узвий боғлагани учун бундай ноикўрликни хиёнат деб билади ва албатта қонун доирасида, миллий манфаатларга зарар етказмаган ҳолда иш қилади. Зеро, одамлар муайян маҳкамادا ўтирган шахснинг инсоний қиёфасига қараб, давлат ва унинг сиёсатига баҳо берадилар. Буни инсонга айланган одам ҳар доим ёдида сақлаб, ўз фаолиятини шунга мувофиқлаштиради.

Инсон учун ҳаёт маъноси муайян ижтимоий мақсадлар учун курашиш ва шу жараёнда ўз ижтимоий моҳиятини намоён этиш ва бундан маънавий озуқа ола билшидир. Албатта, бундай кишилар учун ҳам моддий неъматлар мўл-кўллиги зарур. Аммо улар бунга қону-

ний воситалар ва инсоний услублар орқали эришишга интиладилар. Маромли моддий ҳаёт шароити улар учун пиروвард мақсад эмас, балки у пиروвард мақсад — маънавий баркамолликка эришиш учун шароит, ҳолос.

Одамнинг инсонга айланишининг муҳим омилларидан бири, унинг маънавий оламнинг инсонийлашиб бориши учун ўзига хос ички рағбат ролини ўйнайдиган имон муаммоси кейинги пайтларда илмий фалсафанинг ҳам жиддий тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда. Ҳозирги замон одамлари ўз ижтимоий моҳиятларини намоеън эта олишлари учун таянч-ишонч (имон) кераклигини эндиликда инкор этиш қийин. Одамзод ё худо, ёки олий бир ижтимоий мақсадга чин дилдан ишонса ва руҳан ўзини у билан боғлай олиб, унга содиқ бўлиш учун ҳис-ҳаяжонли қасамёд билан яшаса, ўша олий мақсадга эришиш жараёнида инсоний фазилатларга эга бўлиб боради. Бинобарин, имон на фақат диний онгга, балки умуман инсон онги ва психикасининг нодир ҳодисасидир. Муайян олий ибтидо ёки олий ижтимоий мақсад таянч-ишончи (имони)га айланганда одам ўзида инсоний фазилатларни тарбиялаб боришга интилиши тарихдан маълум. Масалан, Нажмиддин Қубро «Ватани севиниш — имон иши» шиори остида Турон халқларини мўғул босқинчиларига қарши жангга отлантирди, ўзи Ватан ҳимоясида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. 1941—1945 йиллардаги урушда фашист босқинчиларидан Ватани омон сақлаб қолиш, халқларнинг умумий фаровонлиги учун курашдан иборат олий мақсад оммавий қаҳрамонликни вужудга келтирди. Ҳалол-поклик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, дўстлик ҳис-туйғулари ўша ажлодларимиз имонининг умумий мазмуни эди.

Одам учун энг қийин, мураккаб муаммо ўз-ўзини англаш ва қадрлашдир. Ўзи инсон эканлигини англаган одам албатта ўз қадрини билади, бундай кишилардагина бошқаларни қадрлаш ҳис-туйғуси кучли бўлади. Ақлли одам зотига мансуб эканлигини тўла ҳис этган киши шунга мувофиқ ҳаёт йўналишини белгилайди, беъмани ишлардан ўзини тия билади.

Одам инсонга айланишининг зарур шarti жамият ва ундаги муносабатлардир. Жамият ва ундаги кишилар одам ўзини англай билиши учун бир кўзгу ролини ўйнайди. Чунки у ўзининг хулқ-атвори, талаб-эҳтиёжини ўзини қуршаган одамлар, уларнинг жамоалари одоб-ахлоқ маромлари билан таққослайди, баҳолайди ва му-

носабат белгилайди. Бинобарин, одамнинг чин инсонга айланиши учун муайян жамиятдаги муносабатларнинг ўзи инсонийлашган, таққослан объект бўлган одамларда инсоний сифатлар ҳам бўлмоғи керак. «Дўстингни айтиб бер, сенинг кимлигингни айтиб бераман», «Яхшига яқин юрсанг старсан муродга, ёмонга яқин юрсанг қоларсан уятга» каби ўзбек мақолларида чуқур фалсафий мазмун бор. Шунинг учун ёшлар ҳар кимга эмас, балки инсоний сифатларга эга бўлган кишиларга эргашсалар, айни муддао бўлур эди. Зеро, шу мунис ва жонажон диёримиз азиз аجدодларимизнинг руҳи-поклари ва муборак қонлари билан йўғрилган Ўзбекистонимиз чин маънода мустақил бўлиб олиши, жаҳондаги ривож топган мамлакатлар қаторидан ўрин ола билиши учун имон-этиқодли, маънавий дунёси бой кишилар мумкин қадар кўпроқ бўлишларини тақозо этади.

Одам ўз-ўзини англаб, инсонга айланишининг қуйидаги шакллари бор:

а) ўз-ўзини ҳис этиш (сезиш);

б) идрок этиш (фаҳмлаш);

в) одам муайян маданият ва ижтимоий гуруҳга ўзи мансублигини англаши;

г) одам ўз «Мени»га эга бўлиши.

Одам ўзининг кўзидан, юзидан бошқа танасидаги деярли ҳамма жойни кўриши мумкин. Ўзининг кўзини, юзини кўриш, бошқалардан фарқлаш учун ойна керак бўлади, ўз аксини ойнада кўргандан сўнггина, ўз рухсори ҳақида фикр юрита олади. Худди шу каби одам ўз-ўзини, ўзлигини англаш учун бошқа одамларга нисбат беради, бошқаларнинг хатти-ҳаракатлари билан ўз хатти-ҳаракатларини таққослайди, баҳолайди. Шунингдек, муайян маданиятда таркиб топган одоб-ахлоқ маромлари, қонун-қоидаларини қадрлаш ҳис-туйғусини таркиб топиши одам ўзлигини англаши учун ижтимоий кўзгу ролини ўйнаши мумкин. Аммо, бу масалага чуқурроқ ёндашсак, одам ўз-ўзини ҳис этиши, ўзи кимлигини ажратиш олиши учун ўзига четдан қараши лозим бўлади. Бунинг учун эса ўз-ўзини ҳис этишнинг муайян шаклини ўзлаштириб олган бўлиши зарур. Одам фақат жамоа ва жамиятдагина бундай имкониятга эга бўлади. У ўзини қандай бўлса, шундайлигича ҳис этиши учун реал ойнада эмас, балки бошқаларга ўз хатти-ҳаракатини таққослаш, солиштириш, баҳолаш «ойнаси»да қарашга ўрганишга тўғри келади. Худди шу «ойна»гина қайси ижти-

мой гуруҳ, синф, халқ, миллат ва маданиятга мансуб эканлигини кўришга имконият туғдиради. Чунинчи, Аҳмад ўзини одам сифатида кўриши учун ўзига ўхшаш бошқа одам — Тошматга ўзини қиёслай билгани лозим. Бинобарин, одамнинг ўзига муносабати бошқа одамга бўлган муносабати билан белгиланади. Шундай одам ўз-ўзини ҳис этиши ва фаҳмлаши онининг ички эҳтиёжлари туфайли эмас, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ва одамлараро мулоқотларда вужудга келади. Одам бошқаларга ўзини қиёслаш натижасида ўзини англагани (идрок этгани) каби бошқаларни ҳам ўзига қиёслаган ҳолда англашга интилади. Ўз-ўзини идрок этиш жараёни тараққиётида ўзини ва бошқаларни ўзига ўхшашлиги ва айни чоғда фарқлигини англаш бир вақтда, бир-бирини тақозо этган ҳолда содир бўлади.

Одам ўз-ўзини англаб боришида на фақат ўзи яшаб турган жамият, балки ўтган авлодлар, уларнинг тарихий тажрибалари, анъаналарининг ҳам аҳамияти бўлади. Бунга ўқиш, ўрганиш орқали, ўтган воқеа ва ҳодисаларни бугунги кун воқелигига солиштириш, таққослаш орқали ҳис этади, фаҳмлаб олади. Ўтган аждодларнинг тарихий тажрибалари Ақл соҳаси — оламий руҳ шаклида доимо мавжуд бўлиб, у одамларнинг инсонга айланиб боришининг зарур шarti бўлиб қолгандир.

Мутлақо алоҳида ҳолат сифатида онда одамнинг «Мени» шаклланади. У ўз жамоатдошларига ўхшаш ва айни чоғда бетакрорлиги билан ажралиб туради. Шу «Мен» туфайли ҳар кимнинг ўзига хос феъл-атвори, ҳаётий нуқтаи назари бўлади. Муайян вазиятда, фақат ўзига хос эркин хатти-ҳаракат қилиш, мустақил қарорларга келиш, унинг учун масъулиятни ўз зиммасига олиш даражаси ва йўналиш кўп жиҳатдан ана шу «Мен»га боғлиқдир.

Ақлли одам зоти «Мени» учун албатта идеал, яъни намуна керак. Бу намуна одамни қуршаган микро ва макро муҳитда ҳам, тарихий, фалсафий, бадий адабиётлар ва санъат воситаси билан ўтмишдаги қаҳрамонлар, атоқли кишилар ҳам бўлиши мумкин. Намуна (идеал) орқали одамнинг ички олами бўлган «Мени» ташқи олам қандайдир умумий бутунлик билан боғланади. Одам ўз «Мени» учун қабул қилган идеал билан ўз хатти-ҳаракатларини таққослаб боради, қайта баҳолаш натижаси сифатида ўз фаолиятидан ё қониқади,

ёки қониқмайди. Айтайлик, одамнинг «Мени» эзгуликни қарор топтиришга интилаётган замондошлари ёки ўтмишда ибратли ишлари билан машхур бўлган кишилар тимсолида шаклланган бўлсин. Бундай одам юқорида айтган ижтимоий фоҳишалар доирасига кириб қолганда ҳам ўз идеалига хилоф иш қилмайди. Ибн Сино таърифлаган «Эшаклар доираси» дан чиқиб кетишга интилади. Турк қавмига мансуб аёл Зарринтоғи ижтимоий адолат учун курашни ўз эътиқоди деб билиб, одамлар орасида «топган нарсаларнингизни ўз ўрталарингизда қардошларча баҳам кўринглар» деган ғояни ташвиқ қилди. Ўтган давр ҳоқонлари бунинг учун 3 йил зиндонда сақладилар. Ўз эътиқоди «Мени»дан қайтмагач, оловда куйдириб ўлдиришга ҳукм қилдилар. «Мен демайманки, самандар ё парвона бўл, ёнинг мақсадига тушгач, сен еса мардона бўл» дея уоловга табассум билан кириб кетган. Одам инсонга айлангач, мардоналик руҳи уни шундай жасоратларга даъват этади. Бироқ унинг акси ҳам бўлиши мумкин. Одам учун жамиятдаги баъзи исқирт кишилар ҳам «намуна» бўлиб, унинг «Мени» шу аснода шаклланиши мумкин. Ана шу руҳий ҳолатда унинг «Мени» ўғирлик, порахўрлик ва бошқаларни салбий баҳоламайди, бундан ишлардан ҳалиги одам ўзи исқиртга айланиб, бундан у зўр қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

Одам «Мени» чинакам инсоний шаклланишидан жамият ва бутун башарият манфаатдордир. Тарихий тажриба шунини кўрсатяптики, бир томондан жамиятдаги барча муносабатларни инсонийлаштириш керак бўлса, иккинчи томондан одам «Мени»ни покизаланишнинг ҳамма йўллари, услублари ва воситаларидан фойдаланиш бундан бўёнги тараққиётнинг бош мезони бўлгани маъқул.

Маънавий қадриятлар туфайли одам ўз-ўзини англаб ва қадрлаб, чинакам инсоний фазилатлар мужассами сифатида ўз «Мени»га эга бўлса, ижтимоий моҳияти биринчи ўринга чиқади ва авлодлари учун ўзидан албатта яхши ном қолдиради.

Ўз-ўзини англаб, инсонга айланган одам албатта қайси миллат ва маданиятга мансуб эканлигини бошқалардан кўра яхшироқ ҳис қилади. Миллий маданият ва миллий ўзлигини англаш — ягона миллат ва элат маънавий дунёсининг қўш қанотидир.

Миллий ўзлигини англаш реал иқтисодий, ҳуқуқий, давлат, тил ва маданият асосида инсон оёғида шаклланади ва у ирода билан боғланиб, амалий ҳаракат туси-

га киради. Албатта булар объектив шароит ва субъектив омилларга кўра турли даражаларда, ҳолатларда ва муносабатларда намоён бўлади.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига ўтгач, миллий ўзлигини англаш даражаси беқиёс юксалди. Аммо бу дегани ўзбек халқи фарзандларида илгари миллий ўзлигини англаш бўлмаган, деган маънони англатмайди. Совет унитар давлати миллий ўзлигини англаши кучли бўлган зиёлиларни қатагон остига олиб, интернационализм шиорлари остида миллий оғир ривожни йўлга жиддий тўсиқлар қўйиб келдики, унинг асоратларини тугатиш учун мардонавор кураш олиб бориш зарур бўлади.

Миллий ўзлигини англаш: а) ўзбек халқи ва бошқа халқларнинг ўз тарихий, маданий меросига қизиқиш ошишида;

б) ўз халқининг тили, ижтимоий вазифаларини кенгайтиришдан манфаатдорлик ҳисларининг кучайишида;

в) Ўзбекистоннинг реал мустақиллигини таъминлаш билан боғлиқ сиёсий, иқтисодий ва бошқа муаммоларни ҳал этиш учун жонкуярликда;

г) миллий жипслик ва тотувлик заруратини тушуниб, фаолият йўналиши белгилашда;

д) ўзининг нисбатан оғир иқтисодий аҳволда эканлиги, миллий маданиятга лоқайдлик сабабларини англаб стаётганида;

ж) республикада яшаётган бошқа миллатлар вакиллари ҳуқуқларини ҳурматлаш, улар билан чинакам қардошлик, биродарлик алоқаларини вужудга келтиришга интилишда (зеро тарих тақозоси билан Ўзбекистон уларнинг Ватани ёки иккинчи Ватани бўлиб қолган) намоён бўлади.

Миллий ўзлигини англаш ўз ички зиддиятига эга. Ҳар қандай ўз-ўзини англаш реал ҳаёт вазифаларига мувофиқ тарзда муайян ҳаракат ва фаолият йўналишини танлаш асосида боради. Бу танлов одамнинг ўзи учун етакчи бўлиб қолган қадриятлар жаммуаси билан белгиланади. Ўз-ўзини ва миллий ўзлигини англаш учун танлаб олган йўналиш таъсирида идеаллик парчаланаяди. Бир томондан, миллий ўзлигини англаш даражасидаги шаклланган тасаввури бўйича ўз миллати ва унинг маънавий қадриятларини бошқа миллатларникидан афзал деб билади. Бошқа томондан, ўзи мансуб бўлган миллат бошқа миллатлар билан иқтисодий, сиёсий ва бошқа алоқаларда бўлмай ривожлана олмаслигини, де-

мак, улар қадриятларини ҳам ҳурматламай яшай олмаслигини англайди. Бу миллий ўзлигини англаш ривождаги биринчи зиддиятдир. Иккинчидан, бир республика ичида бошқа миллатларга мансуб одамлар, уларнинг уюшмалари мавжуд бўлиб, муайян мамлакат номи билан аталган ва туб аҳолини ташкил этган миллат ўртасидаги муносабатларда пайдо бўладиган зиддиятдир.

Маълумки, ҳар бир миллат тарихан динларнинг биронтаси таъсирида бўлади, унга имон келтиради, эътиқод (ихлос) қилади. Динлар, айниқса, жаҳон динлари ўз моҳияти жиҳатидан байналмилал хусусиятга эга бўлса-да, аммо у миллий қадриятларни сақловчи, эъзозловчи ва ривожлантирувчи маънавий восита сифатида ҳам майдонга чиқади. Шунинг учун кўпинча миллат диний шиорлар остида ўз мустақиллиги учун курашади. Бу ҳол диннинг сиёсийлашуви учун негиз бўлиб, реал миллий қадриятлар диний қадриятлар билан алмашинади. Натижада диний заминда миллий можаролар, катта-катта урушлар ҳам келиб чиқиши мумкинлигига тарих шоҳид. Демак, диний заминда юзага келадиган миллатлараро зиддиятларни ҳам албатта назарда тутиш керак.

Инсон ҳуқуқини миллат ҳуқуқига қарама-қарши қўйиш оқилона иш эмас. Муайян республикада яшаётган барча одамлар миллати, irqи, жинси, ўтроқлиги, диний ва илмий эътиқодидан қатъий назар, баббаравар ҳуқуққа эга бўлишлари ҳуқуқий давлат барпо этиш учун кафолатдир. Зеро, миллат мавҳум тушунча эмас. У фақат ўз ҳуқуқлари учун курашувчи кишилар билан бирга умуман муайян давлат, мамлакат ҳудудида яшаётган бутун аҳолининг яхшироқ, инсонийроқ ҳаёт кечириши учун кураш негизда бирлашган конкрет (аниқ-равшан) одамлар бирлигидан ҳам иборатдир. Бинобарин, агар Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ўзбек халқи учун нечоғлик муҳим бўлса, бу ерда яшаётган 6 миллионга яқин бошқа юздан ортиқ миллат вакиллари учун ҳам шунчалик муҳимдир. Ўз тақдирини шу мамлакат тақдири билан боғлаш тарихан унга зарур бўлган экан, уни тўғри англаш ва шунга мувофиқ фаолият йўналиши белгилаш улар учун фуқаролнк бурчидир.

Миллий ўзлигини англашдаги тафовутлар, миллий муносабатларда юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни миллий давлат, ундаги партиялар, жамоат ташки-

лотлари, маданий-оқартув муассасалари, бутун жамоатчилик кучи билан қадам-бақадам ҳал этиб бориш ўз-ўзини ва миллий ўзлигини англаётган, уни чуқурлаштираётган онгининг тўғри ижтимоий йўналиш олиши учун кафолат бўлади. Миллий ўзлигини англаш, миллий маҳдудлик, миллий чекланишга олиб келмаслиги учун Ўзбекистонда бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

Саноат корхоналари, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, илмий ва маданий муассасаларда ишлаётган турли миллат вакиллари қўлни-қўлга бериб, қардошларча меҳнат қилишлари учун маънавий-ахлоқий муҳитни вужудга келтиришга асосий эътибор қаратилмоқда. Чунончи, миллий-маданий марказлар ташкил этилиб, ҳар бир миллат вакиллари ўзлари мансуб бўлган миллат маданиятини, тарихини ўрганмоқдалар. Бу миллатлараро муносабатларнинг инсоний ривожланишига аҳамият қилади. Турли миллий тилларда ўқув ва бадиий адабиётлар, журнал, газеталар чиқарилмоқда, радио эшиттиришлари, телесўрсатувлар ташкил этилмоқда. Миллий ҳунармандчиликка, миллий либосларга эътибор қаратилмоқда. Қўшни мамлакатлар халқлари билан иқтисодий ва маданий алоқаларни янада ривожлантириш тадбирлари белгиланиб, амалга оширилмоқда. Президентлик девони, Қорақалпоғистон республикаси, вилоятлар ҳокимиятларида, Тошкент шаҳри ҳокимиятида миллатлараро муносабатлар бўлими тuzилди. Айниқса, Марказий Осиё халқларининг ўзаро алоқаларининг мустақамланиши алоҳида тарихий аҳамиятга эгадир. Бинобарин, ўзбек, қozoқ, тожик, туркман, қорақалпоқ, қирғиз ва бошқа миллат номояндаларининг онгида уни қадриятга айланттириш гоят муҳимдир. Миллатлараро муносабат ва муомала маданиятига эга бўлиш миллий ўзлигини англашнинг таркибий қисмидир.

Ўзбекистонда исломдан ташқари яна 16 та рўйхатдан ўтган диний эътиқод эгаларининг ташкилотлари бор. Улар диндорларнинг диний эҳтиёжларини қондириш жараёнида юртимизда можаролар чиқишига йўл қўймаслик учун курашмоқдалар. Демак, улар миллий ўзлигини англашнинг инсоний йўналишда ривожланишига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Миллий ўзлигини англаш деғанда байналмилалчилик ҳиселарини ҳам тушуниш лозим. Бинобарин, буюкмиллатчилик, буюкдавлатчилик шовинизми, миллий калондимоғлик ва диний мутаас-

сибликка қарши кураш жараёнида миллий ўзлигини англаш соғлом тус олади.

Ўзбеклар табнотан бошқа халқлар, уларнинг миллий ҳис-туйғуларига катта ҳурмат билан қарайдиган жаҳондаги заковатли миллатлар қаторига киради. Саҳоватпешалик, очиққўнгиллилик, раҳм-шафқатлилик, инсонпарварлик, меҳмондўстлик, андишаллик, иззат ва ҳурматпешалик — булар ўзбек миллатига хос хусусиятлардир. Бу фазилатларни эъозлаш ва янада ривожлантириш ёшларимиз зиммасига катта масъулият юклайди.

Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш манфаатлари миллий ўзлигини англаш даражаси юқори босқичга кўтарилишини тақозо этмоқда. Собиқ СССР давлати, унинг партия элитаси мустамлакачиликнинг ниҳоятда пардаланган, макрли шаклини қарор топтириш учун бўтун чораларни кўрди. Миллатларни ўз тарихий хотирасидан маҳрум этиб, унинг вакиллариини манқурт ҳолатига тушириш сиёсатини амалга оширди ва қисман бунга муваффақ бўлди. Шунинг учун ўзбеклар орасида миллий ўзликни англаш ҳис-туйғуси, масалан, Болтиқбўйи республикалари, Кавказ, Россия, Украинага нисбатан пастроқ бўлганлигини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун тил ҳақидаги Қонун қабул қилинганга 5 йилдан ошган бўлишига қарамасдан, баъзи жойларда ҳамон идора ҳужжатлари рус тилида олиб борилмоқда. Кўпчилик алоқа бўлимлари, уй-жой хўжалиги маҳкамалари, ҳисоб-китоб идоралари ва бошқармаларида давлат тилини билмайдиган кишилар ишламоқда. Тил ўрганиш учун олинган ўқув қуроли камайиб кетиши ҳам бежиз эмас. Чунки давлат ва бошқа маҳкамаларда раҳбарлик қилаётган зиёлилар орасида миллий онг даражаси ниҳоятда паст кишилар ҳам бор. Тилимизнинг тозалиги ва таъсирчанлиги учун курашишга бурчли бўлган баъзибир олимлар, журналистлар, муаллимлар ҳам ўзбек тилига ўринсиз равишда бошқа тиллар сўзларини киритишдан уялмайдилар. Чунки миллий ғурур ва фахр оз уларда.

Ватанпарварлик ҳисси даражаси ҳам айрим ўзбекларда миллий мустақиллик талаблари даражасида деб бўлмайди. Ўзбек маданияти, унинг маънавиятини сақлаш, асраш, ривожлантириш масъулияти шу республикада миллат бўлиб яшаётган одамлар зиммасида эканини ҳамма ҳам англаб етган эмас. Янги техника ва технологияни эгаллаш, илм-фан фидойиси бўлиш, тadbиркорлик сифатларини ўзида тарбиялаш, миллий тил

ва маданиятни қадрлаш, ҳарбий санъатни эгаллаш учун кураш — мана шулар ҳаммаси ватанпарварликнинг амалда намоён бўлишидир. Ёшларда миллий ўзлигини англаш даражасини ошириш воситаларидан бири — ватанпарварлик руҳини барқарор қилишидир.

«Фалсафадан ваъз матнлари».

Т., 1995, 210—221-бетлар.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН УМУМБАШАРИЙ (ГЛОБАЛ) МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ ЙУЛЛАРИ

Афтидан, XX аср тарихга «огоҳлантириш асри» бўлиб кирса керак. XVI асрдаёқ Ғарбий Оврўпада пайдо бўла бошлаган саноат инқилоби минг йиллар давомида тўпланган билимлар, ижтимоий тузилиш шакллари, турмуш тарзини бутунлай ўзгартириб юбориш бошланишига сабаб бўлган эди. Аста-секин юз бераётган ўзгаришлар XIX асрга келиб жиддий тус ола бошлади. Айниқса, атом парчаланишининг кашф этилиши, рентген нурларининг топилиши асрлар давомида ўзгармас бўлиб келган тафаккур ва идеаллар стандартларига путур етказганидан дарак берди. Уша пайтлардаёқ кўпгина мутафаккирлар кириб келаётган XX асрга зўр ҳадиксираш билан қараган эдилар. Чунончи, рус мутафаккирлари Ғарбий Оврўпанинг бостириб келаётган эркин ва аммо эътиқодсиз маданияти Россияга тарқалмаслик чораларини кўришга ҳукмдорларни даъват этгандилар. Аммо у жараённи тўхтатиш мумкин эмас эди. Аслини олганда техника тараққиёти туфайли башарият осмонида пайдо бўлаётган «қора булутлар» учун фан-техника айбдор эмаслиги у пайта ҳам, ҳозир ҳам кўпчиликка аён эмас.

Техниканинг мисли кўрилмаган парвози, ишлаб чиқариш ресурсларининг тараққиёти инсониятнинг олам, одам ҳақидаги оддий тасаввурларини чилларчин қилиб ташлади. Радио, телевидение, ҳисоблаш техникаси, космосга чиқиш, ядро энергиясини жиловлаш, ген инженерлиги, пластик материаллар — бунга ўхшаш техникавий янгиликлар аждодларимизнинг тушига ҳам кирмаган қулайликларни яратиб, турмуш кечирish тарзини тубдан ўзгартириб юборди. 1917 йил Россиядаги Октябрь тўнтариши, тоталитаризмнинг қарор топиши, 2 та жаҳон уруши ва унинг оқибатлари, «совук муносабатлар» урушининг Ғарб давлатлари фойдасига ҳал бўлгани, собиқ СССР деб аталган империянинг қулаши ва мустамлака-

чиллик системасининг асосан барҳам топиши — ана шуларнинг ҳаммаси ижтимоий ҳаёт, унда одамнинг ўрни ва роли тўғрисидаги эски тасаввурларга барҳам бериб юборди.

«Социализм»нинг СССР ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги модели фан ва техника туғдирган янги имкониятлар, ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларининг янги ҳолатлари даражасига жавоб бера олмади. Бу ҳол у давлатларнинг барҳам топишига олиб келибгина қолмай, ижтимоий адолат, тенглик, фаровонлик, дўстлик, ҳамкорлик ғояларини гўё ўзида мужассамлаштирган этиб кўрсатилган социализм (коммунизм) тушунчасининг кенг жаҳон афкор оммаси кўз ўнгида қадр-қимматини кескин тушириб юборди. Давлат монополистик мулкчилигига асосланган ижтимоий тузум инсон ҳуқуқларини барбод этиш, шахсий ғайрат ва ташаббусни бўғини воситасига айланди. Агар Ўзбекистонни олсак, бу кўҳна мамлакат аҳолиси рус большевикларининг кирдикори билан 1918—1924 йилларда қонли уруш гирдобига тортилди, миллий-озодлик учун курашган халқимизнинг мард ўғлонлари ўлдириб юборилди, қамаб ташланди, қўвғинга олинди. Совет ҳокимиятининг ҳар 10—15 йили ичида буттадан қатағон қилиши расмга айланди. 30-йиллар қулоқлаштириш, 1937—1940 йилларда илгор фикрли кишиларга «халқ душмани» деган тамға босилиб, қатағон қилинган, 50-йилларда кўзга кўринган зиёвларнинг ялпи қамалиши, 60-йилларда тadbиркорларнинг катли-ом қилиш, 70-йилларда совет давлатининг халққа, демократияга қарши моҳиятини фош қилганларга «диссидент» деган тавқни лаънатни босиб, уларни жазолаш, отиб ташлаш ва турмаларда чиритиш, 80-йилларда «ўзбек иши» шиори остидаги мисли кўрилмаган ёвузликлар халқимиз хотирасида лаънати йиллар сифатида қолади.

Собиқ СССР харобалари устида янги мустақил республикаларнинг вужудга келиши, жаҳоннинг сунъий равишда иккита ҳарбий-сиёсий лагерга бўлинишининг барҳам топганлиги XX аср охирида янги тарихий вазиятни юзага келтирди. Мустақил республикалар мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, бозор муносабатларига ўтиш йўлини тахлаб олдилар. Рус нодон сиёсатчиларининг айби билан илмий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган концепция ишлаб чиқилмасдан туриб, тўғридан-тўғри бозор муносабатларига ўтиш бошлаб

юборилди. Умумий иқтисодий боғлиқликлар, ягона коммуниқация ва алоқа тизими билан бирга боғланиб кетган республикалар оғир аҳволга тушиб қолди. Уларнинг баъзилари кечкиброқ бўлса-да, бозор муносабатларига ўтиш учун ўз концепцияларини ишлаб чиқдилар. Жумладан, Ўзбекистон президенти И. Каримов раҳбарлигида бозор муносабатларига ўтишнинг беш тамойили ишлаб чиқилиб, уни амалга ошириш чоралари кўрилмоқда.

Ҳар бир республика ўз манфаатларини назарда тутиб, ижтимоий-сиёсий фаолият йўналишини белгилаган ҳолда жаҳон умумбашарий муаммоларини ҳам ҳал этишда бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Бу ҳамкорликда бошқа мамлакатлар қатори Ўзбекистон ҳам ўз ўрни ва ролига эга бўлиб бормоқда.

«Глобал» сўзи «глобус» сўздан олинган бўлиб, «Ер шари» маъносини англатади. Бутун инсониятга дахлдор масалаларни «глобал муаммо» дейиш фанда қабул этилган (уни ўзбек тилида умумбашарий муаммо дейиш мумкин).

Одамзод онги воқеалар ривожига қараб, илмий тажрибага таяниб, келажакни бир неча йиллар олдиндан тахминий равишда башорат қилиш қобилиятига эга. Тараққиётнинг ҳозиргача бўлган йўналиши келтириб чиқарган муаммоларни, улар туфайли вужудга келган зиддиятларни илмий таҳлил этиш асосида келажак ҳақида фикр билдириш мумкин.

Ижтимоий тараққиётнинг бундан буёнги истиқболи кўп жихатдан умумбашарий муаммоларни ҳам этишга боғлиқ. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши ўз навбатида илмий-техника тараққиёти билан боғланиб кетар экан, бўлажак мутахассислар умумбашарий муаммолар нималардан иборат эканини равшан тасаввур этишлари, ўз фаолиятларида уни назарда тутиб ҳаракат қилишлари ниҳоятда зарур. «Глобал муаммолар» атамаси шу асрнинг 60-йилларида Ғарб мамлакатларида пайдо бўлиб, «Рим клуби» фаолияти билан жаҳонга ёйилди. Бу муаммоларнинг келиб чиқишида жамият, жумладан, одамнинг табиатга техник воситалар билан кўрсатаётган улкан таъсири, унинг беқиёс хўжалик фаолиятининг роли бор. Айни пайтда бу муаммоларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Гуруҳий, синфий, миллий, ҳудудий манфаатлар кўпинча бутун жаҳон ҳамжамияти ва умумбашарий манфаатлардан устун кўйилмоқда. Ана шу ҳолат умумбаша-

рий муаммолар ва уларнинг хусусиятларини англаб олишни тақозо этмоқда.

Умумбашарий муаммоларга, бизнингча, қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) термоядро уруши ва атом электростанциялари аварияси хавфларининг олдинчи олинш, барча халқлар учун тинч ва барқарор ҳаёт шароити берадиган ҳамда ҳар қандай зўравонликдан ҳоли бўлган янги дунёни вужудга келтириш ғоят зарур бўлиб қолганлиги;

2) илмий-техника инқилоби туфайли анъанавий турмуш тарзининг барҳам топиши бутун дунёда маънавий-ахлоқий кризис (бўҳрон)ларни вужудга келтирганлиги. Илмий-техника инқилоби ва унга асосланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга мувофиқ келадиган турмуш тарзини излаб топиш ва қарор топтириш ғоят муҳим бўлиб турганлиги; халқаро террорчилик, гиёҳвандлик ва ичкиликбозлик, вабо, СПИД тарқалишининг кенгайиб кетиши ҳам шунини тақозо этаётганлиги; шунингдек, ана шу доирада таълим-тарбия, ижтимоий таъминот, маданий мерос ва ахлоқий қадриятлар муаммоларини ҳам ҳал этиш зарур бўлиб қолганлиги;

3) саноат жиҳатидан ривожланган Ғарб мамлакатлари билан тараққиётда орқада қолган мамлакатлар иқтисодиёти ўртасида тафовут тобора ортиб бораётганлиги; ана шу мамлакатларда иқтисодий қолоқликни бартараф этиш, очарчилик ва қашшоқликни тугатиш дунё халқлари олдида турган муаммога айланганлиги;

4) халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёни бошланганлиги; миллий давлатчиликнинг шаклланиши; миллатлараро муносабатларни йўлга қўйишда зўравонлик нуқтани назарларига асосланадиган хатти-ҳаракатларни тугатиб, тенглик ва ўзаро манфаатли ҳамкорликни қарор топтириш учун янгича тафаккур тарзини шакллантириш ғоят муҳим бўлиб турганлиги;

5) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тобора байналмилал хусусият касб этиб бораётганлиги; шу жараёнда генафондга, яъни одамзод наслига жиддий путур етганлиги, генафондни бундан буён сақлаб қолиш учун миллий мустақил республикалар қарор топиб, мустаҳкамланишини ҳар томонлама рағбатлантириш, шу заминда интернационал алоқаларни ривожлантириш йўллари ва воситаларини излаб топиш ғоят зарур бўлиб қолганлиги;

6) инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига бундан буён эришиш учун зарур табиий ресурслар

(оziқ-овқат, хом ашё, энергия)нинг янги турларини излаб топиш муҳим вазифа бўлиб турганлиги;

7) ҳаво, тупроқ, сув ҳавзаларининг саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаринини натижасида заҳарланиши туфайли юзага келган экологик иқтирознинг олдини олиш лозимлиги;

8) аҳолининг гоят тез суръатлар билан ўсиши («демографик портлов»)ни тартибга солиш, депопуляция хавфининг олдини олиш зарурат бўлиб турганлиги;

9) ИТИнинг турли салбий оқибатларини дарҳол пайқаш ва унинг олдини олиш орқали бу тараққиётни шахс камоли ва инсониятга муносиб жамият маишати тараққотириш бўлиб юбориш кераклиги ва бошқалардир.

Тарих сиёсий даҳанаки жангдан мулоқотни, мафкураравий ва диний мутаассибликдан давлатлараро муносабатларни ҳоли этишни, сабр-қаноат ва хилма-хил фикрларга йўл қўйиш (плюрализм)ни тақозо этмоқда. Ҳамма халқлар ҳарбий, экологик ва иқтисодий хавф-хатарсиз яшашга ўтишлари учун неандерталь (ғор) одамларига хос тафаккур тарзи келтирган офатларни обдан таҳлил қилиш вақти келди. Зеро, ижтимоий-сиёсий тафаккур услуби мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий воқеликдан, техника ва технология тараққиётидан орқада қолмоқда. Аксарият омманинг ҳозирги замон цивилизациясига мувофиқ келадиган ахлоқий қадриятларни англаши ижтимоий-иқтисодий, экологик ва демографик даврнинг қатъий талабларидан анча йироқдир.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолар янги сиёсий тафаккур, юксак ахлоқий масъулият ва мисли кўрилмаган бирлашган амалий ҳаракатни тақозо этмоқда. Гарчи бу муаммоларнинг барчаси бир-бири билан сабабли боғланган бўлса-да, аммо улар доирасидан устуворларини танлаб олиб, асосий эътибор ва куч-ғайратни шунга қаратган маъқул. Иқтисодий тараққиёт билан экологик ҳалокатга ягона экологик муаммо сифатида қараш маъқулдир. Чунки экологик муаммоларни иқтисодий тараққиётнинг юксак босқичсиз, шунингдек маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришсиз ҳал этиб бўлмайди. Булардан қай бири устувор бўлишини аниқлаб олиш муҳимдир. Ҳозир миллий, ҳудудий ва халқаро кучларни ягона мақсад йўлига буриб, жаҳон оммавий ижтимоий ҳаракатини юзага келтириш тарихий зарурат деб ҳисоблаш мумкин. Бу ҳаракат бутун дунёда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш мақсади-

да мавжуд бойликларни ишга солиш, одамлар қалби ва руҳиятини поклаш учун маданий-маърифий тадбирлар мажмуасини тадқиқ этиб, уни изчиллик билан амалга ошириш чораларини кўришга даъват этилгандир.

Шу маънода баъзи олимлар, чунончи америкалик социолог Р. Л. Хейлбронернинг «нажот йўли йўқ» деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Масалага бундай ёндоши тарихий жараёнларга инсоният таъсир этиши мумкин бўлган қудратни инкор этишга, лоқайдликка олиб келади. Академик А. Сахаров набираларимиз яшайдиган 50 йилдан кейинги дунё ҳақида ўйлаб кўрган кишининг кўнглини кучли ва зиддиятли туйғулар қамраб олади, деган эди. Булар инсониятнинг бениҳоя мўраққаб келажакдаги фоживий хавф-хатарлар, машаққатлар олдидаги қўрқув ва даҳшат, айни вақтда одамларнинг ақл-идроки, қудрати ва дилидаги инсонийликка умид туйғуларидир. Фақат мана шу умид ва унга қатъий ишончгина босиб келаётган тахлика, фалокатларга қарши туриши мумкин. Инсоният, унинг барча давлат ва жамиятлари ҳалокатнинг олдини олиб қолиш учун егарли ақлий, меъддий ва техникавий салоҳиятга эгадир. Инсон тафаккур услубини ўзгартириш, унинг ахлоқий қиёфасини янгилаш, маънавий-руҳий оламини поклаш орқали жаҳон осмонида пайдо бўлган «қора булутлар»дан холи бўлиш имкони мавжуд.

Ҳозирги тарихий шароитда Табиат ва Инсон коэволюциясини таъминлай оладиган жамиятгина оқилона бўлиши мумкин. Бунинг учун марксизм назариясига асосланиб, инсониятнинг келажакги социализм (коммунизм) - дандир деган хом хаёллардан холи бўлиш лозим. Аввало социализм қуришни Ленин томонидан пировард мақсад деб белгиланиши ва унга эришишнинг барча воситалари (асосан зўравонлик)ни ахлоқий деб ҳисоблаш инсоният бошига жуда катта кулфатлар келтирганини тан олишга тўғри келади.

Ҳар бир жамият ижтимоий гуруҳлар, синфлар, давлатлардан ташкил топади, демак, уларнинг ўз олдиларига қўйган аниқ мақсадлари ва ўз ижтимоий мавқеларига мувофиқ манфаатлари борки, ана шулар туфайли ишлаб чиқариш механизми ҳаракатга келиб, одамларнинг умумий фаолияти юзага чиқади. Бу ҳолатни ҳисобга олмай тузилган ҳар қандай илмий башоратнинг истиқболи йўқдир. Зеро, пировард оқибатда одамлар иқтисод, ишлаб чиқариш учун яшамайдилар, аксинча, иқ-

тисод инсонлар эҳтиёжини қондириш учун зарурдир. Ҳозирги иқтисодий, техникавий прогресс учун кураш пировард мақсад эмас, балки фаровонликка, ижтимоий адолат ва тенгликка эришиш воситаси бўлиши лозим. Акс ҳолда инсоният ва унинг жамиятлари бирёқлама ривожланиб, янги ижтимоий офатлар юзага келиши ҳам мумкинки, бундан буён яна бир жиддий назарий хатога йўл қўйилиши оқибатларига инсоният бардош бера олмас керак.

Манфаатлар ва мақсадлар турли-туманлиги вазиятида уларни дунё бўйича мувофиқлаштириш учун инсоният ақлий тараққиётининг ҳозирги даражаси кифоя қилармикан? Ҳарҳолда умумбашарий муаммолар ҳар қандай манфаатлар ва мақсадларнинг бундан буёнги тақдирига дахлдорлигини ҳисобга олишни тақозо этаётганини кўпчилик англаб бораётгани қандайдир умид турдиради. Бинобарин, ҳар бир жамиятни рационал (ақлга мувофиқ) ташкил этиш учун зарур бўлган йўллар, уларга эришиш воситаларини излаб топиб, Табиат ва Инсон коэволюциясига эришиш тарихий зарурат сифатида майдонга чиқмоқда.

Инсоният цивилизациясининг шу кунгача бўлган тараққиётига назар ташласак, одамлар, мамлакатларни бир-биридан ўзаро жанжаллар ажратиб келган. Улар манфаатлари ва мақсадлари негизда юзага келган зиддиятлар асосан куч инилатин йўли билан ҳал этилган эди. Эндиликда бутунлай янги тарихий давр бошланяпти; мамлакат, халқ, синф, ижтимоий гуруҳ ва миллатлар ўртасидаги табиий равишда пайдо бўладиган зиддиятларни зўравонлик нуқтаи назарида туриб ҳал этишга интилишнинг истиқболи тобора йўқолиб бормоқда. Зиддиятларни қадам-бақадам ҳал этишнинг бирдан-бир йўли ён бериш ва келишувдир. Демак, Ақл тараққиёти ҳозирги воқеликнинг бу талабларига мувофиқ ҳолга келгандагина бунга мушарраф бўлиш мумкин. Инсоният эса ҳар одамларига хос тафаккур услубидан воз кечиб, чинакам инсоний тафаккур услубига ўтмаса, у ўз-ўзини хароб қилади ва табиатни ҳам булғаб, уни ҳаёт кечириш мумкин бўлмаган ҳолга олиб келиб қўйиши аниқ.

Ана шу муаммолар умумдавлат мақомларига эга бўлган жаҳон ҳамжамиятидан иборат ягона структура тuzилишининг тақозо этмоқда. Бундай ташкилот умумбашарий муаммолар, уларни келтириб чиқарган сабабларни ўрганиб, жаҳондаги барча давлат ва халқларнинг фао-

лиятини муайян мақсадлар сари йўналтиради. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг турли йўналишидаги бўлимлари мана шундай ролни бажаришни ўз зиммасига олиши мумкин. Аммо бунинг учун унинг ваколатлари кенгайтирилиб, умумбашарий муаммоларни ҳал этишга қаратилган қарорлари мажбурий хусусиятга ҳам эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бутун дунё миқёсида иш олиб бораётган Оврўпа хавфсизлиги, Жаҳон ва Оврўпа тараққиёт банки, Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ), турли маданий-маърифий, спорт, диний жаҳон уюшмаларининг ҳам роли ортиб борапти. Уларнинг фаолиятини муайян ялпи умумий мақсад сари йўналтириб юбориш долзарб масаладир.

Муаммоларни ҳал этишнинг устувор йўналишини экологик ҳолатни яхшилаш бўлиши маъқул, чунки бунда бошқа муаммоларни ҳам ҳал этиш ёки уларга йўл очиш имконияти туғилади, деган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Фикримизча, бутун дунёда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш давлат, халқ, сиёсий ва диний арбоблар фаолияти учун устувор йўналиш деб қабул қилинганда, умумбашарий зиддиятлар занжирида ҳал қилувчи ҳалқа экани аён бўлиб қолади. Фақат шу йўлдан бориб инсон тафаккур услубини ўзгартириши, унинг руҳини поклаш орқали бошқа муаммоларни ҳал этиш мумкин. Бунда сиёсий ва жамоат ташкилотлари билан нуфузли диний муассасалар фаолиятини ягона мақсад сари уйғунлаштириш имконияти туғилади. Наҳот йўли бор, у ҳам бўлса ҳар бир одам қалбини инсонийлаштириб, барча жамиятлардаги муносабатларни ўзаро ҳамкорлик, ҳамдўстлик томонга буриб юборишдан иборатдир, шунда ақл-идрок тантанаси томон равои йўл очилган бўлади ва инсоният тарихида янги босқич бошланади.

Демак, умумбашарий муаммолар, уларнинг туб сабаблари, ҳал этиш йўлларини излаш ва топиш албатта зарур. Айни чоғда жамият тараққиёти, унинг истиқболдаги ҳолатларини тахминан бўлса ҳам тасаввур этиш фойдалидир. Бунда илмий башоратнинг роли беқийёсдир.

Маълумки, марксистик фалсафа нуқтаи назаридан бу масала назарий ва амалий жиҳатдан ҳал қилингандек туюлади; яъни бу нуқтаи назардан қараганда, синфий кураш пировардида социалистик революцияга олиб келади; оқибатда пролетариат диктатураси ўрнатилиб, унинг воситасида ижтимоий мулкка асосланган янги

жамият — социализм (коммунизм) қурилади. Шу функцияни бажариб бўлгач, давлат ўла бошлайди ва жамиятда ўз-ўзини бошқариш механизми шаклланади. Кўп жиҳатдан хаёлий бўлган Маркснинг келажак тўғрисидаги қарашлари амалиётда тасдиқланганда жаҳон умумбашарий муаммолари ўз-ўзидан ҳал бўларди. Чунки Маркс хўжалик юритишнинг ягона системаси, умумжаҳон ҳамжамияти шаклланса, бир фикрга ва қарорга келиш осон бўлса керак, деб ўйлагандир. Афсуски, Маркснинг синфий кураш ва унинг ижтимоий оқибатлари тўғрисидаги назарияси фараз хусусиятига эга бўлгани, хусусан капиталистик ишлаб чиқариш усули тараққиётга тўсиқ бўлиб қолганлиги тўғрисидаги қондаси асоссиз эканлигини ҳаёт ўзи кўрсатиб қўйди. Маркс капиталистик ишлаб чиқариш усулини Ғарбий Оврўпа воқелиги таъсирида таҳлил этиб ҳамда немисча радикал тафаккур усулида муҳокама юргизиб, келажак жамият ҳақида ўз фикрини айтган, унга олиб бориш йўллари, услублари, воситалари, тамойилларини гуё асослаганди. Тафаккурнинг марксча усули нуқтаи назарида туриб бугунги воқеликка ва унга асосланиб келажакка муносабат белгилаш, илмий башорат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Марксизмнинг бу соҳадаги қондалари, хулосалари ўзини оқламаган экан, демак, истиқболда социалистик (коммунистик) жамият вужудга келади, деган фикрга асосланиб фаолият йўналишини белгилаб бўлмайди.

Хўш, келажак ҳақида қандай башоратлар, прогнозлар бор?

Ижтимоий башорат, табиат, жамият қонунларини ҳали номаълум бўлган ва содир бўлиши кутилаётган нарса, ҳодисаларга жорий этишга асосланади. Бундай башоратда келажакдаги ҳодисалар ва уларнинг юз бериш муддатлари хусусида тахмин ва фаразлар бўлади. Ижтимоий ҳаётда юз берадиган ҳодисаларни илмий башорат қилиш, биринчидан, режалаштириш, иккинчидан, программалаштириш, учинчидан, лойиҳалаштириш, тўртинчидан, бошқариш назарияларини ишлаб чиқиш, бешинчидан, фалсафий тафаккур қилиш билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий тараққиёт қонунларини илмий башорат қилишнинг қуйидаги усуллари бор:

1. Экстрополяция, яъни муайян бир шароитда содир бўладиган, амал қиладиган қонуниятларни ҳозирги замон ва келажакка боғлаш.

2. Тарихий аналогия (қийёсий услуб), яъни ҳозирги замон ва келажак ҳақида ўтмишдаги ҳодисаларга таққослаб, муқоёса қилиб хулоса чиқариш.

3. Ижтимоий ҳодисаларни компьютер воситасида моделлаштириш.

4. Сценарий тузиш, яъни келажакда бўладиган ҳодисаларни ҳомаки тарзда тасвирлаш.

5. Тарихий воқеаларга тажрибавий усулга таяниб баҳо бериш.

Жамият ҳодисалари объектив бўлиб, уларни олдиндан башорат қилиш учун ўтмишни, ҳозирги воқеликни чуқур таҳлил этиш ва фалсафий умумлаштиришига асосланиш, воқеалар ривожига қараб башорат қилиш маъқулдир.

Ҳозирги замон жаҳон ижтимоий тараққиётининг асосий йўналишлари шунини кўрсатмоқдаки, истиқболда на Маркс тасаввурларидаги социализм (коммунизм) ва на соф капитализм бўлади. Ғарб мамлакатларидаги ҳозирги давлатларни соф буржуа диктатураси ҳам, у жамиятда катта фойда олишга асосланган капиталистик тузум деб ҳам бўлмайди. Уларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий давлат элементлари, ижтимоий муҳофазага йўл берган ва ўз моҳияти билан адолатли жамият принциплари ҳам мавжуд бўлган структурани кўриш мумкин.

«Социалистик мамлакатлар» деб аталган жамиятларда мулкчиликнинг давлат монополияси, яккабошчилик ва зўравонликка асосланган коммунистик зодагонлар диктатураси, пастдан юқоригача бошқаришнинг мисли кўрилмаган тўрачилик усули ўша жамиятларни боши берк кўчага олиб кириб қўйди, натижада улар барҳам топди. Шунинг учун Хитой, КХДР, Вьетнам, Куба каби мамлакатлар ҳам аста-секин бозор муносабатларига ўтишга мажбур бўлмоқдалар.

Жамият ҳақида фикр юритганда, келажакда бозор муносабатларига асосланган оқилона ижтимоий структуралар вужудга келиши кутилмоқда. Ҳамма гап у структура халқ оммасини асоратга солишнинг янги, макрли шаклига айланиб қолмаслигида. Бунинг учун собиқ «социалистик» мамлакатларда давлат мулкни хусусийлаштириш ва ижтимоийлаштиришда ижтимоий адолат тамойилларига қатъий амал қилиш тақозо этилади. Акс ҳолда янги ижтимоий ларзалар учун асос юзага келиб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳамма мамлакатлар ва

барча тарихий даврлар учун ягона йўлини излаб, бирдан-бир мақбул шаклини вужудга келтириш учун ҳаракат қилиш тўғри бўлмайди. Умумий йўналишда ўхшашлик, муштарак жиҳатлар бўлиши мумкин. Аммо ижтимоий ҳаётнинг айрим битта моделини мутлоқлаштириш тўғри бўлмайди. Масалан, техника ва техника прогресси бўйича Ғарб давлатлари тажрибасига суяниб фаолият йўналиши белгилаган ҳолда, Марказий Осиё республикалари маънавий-ахлоқий муҳити даражаси жиҳатидан улардан анча устун туришини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Чунки бу ҳудуд халқлари кўҳна ва намунали маънавий маданиятга, юксак ахлоққа эга бўлганликлари туфайли Ғарб давлатларига ибрат бўла оладилар. Зеро, бу халқларда шарму ҳаё, орият, иффат, ахлоқ-одоб, одамийлик, ширинсуханлик устувордир.

Ўрни келганда шунини таъкидлаш жоизки, собиқ СССРда рус большевиклари оқсуякларни жиддий назарий ҳатоларга йўл қўйгани халқни огир аҳволга солиб қўйди. Уша даврни чуқур илмий таҳлил қилиб, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларни равшан тасаввур этиш келажакни тўғри белгилаш шартларидандир. Масалан, муайян шарт-шароитда халқлар, миллатлар ўзаро дўстона иқтисодий, ижтимоий, маданий муносабатлар ўрнатишлари мумкинлиги тарихда биричи марта исботланди. Бироқ пировард мақсад билан унга эришиш воқитасини бир-бирига аралаштириш натижасида катта ижтимоий ларзаларга аста-секин замин ҳозирланди.

XXI аср бўсағасида техника прогрессининг бир ёқлама тараққийси туфайли инсоният ҳалокат ёқасига келиб қолди. Бу жарликка қулаб кетмаслик учун инсоният ақлини, заковатини бунёдкорлик томон буриб юбориш услуб, воситаларини излаб топиш талаб этилмоқда. Бунда инсон маънавий оламини мунаввар этмасдан, ундаги ҳайвоний қусурларга барҳам бермасдан туриб бирон-бир инсоний жамият, демократик давлат тузиш, бутун дунёдаги умумбашарий муаммоларни ҳал этиш учун ақлий, иқтисодий, техникавий ва бошқа ресурсларни бирлаштириш амримаҳолдир.

Маркснинг жамиятда мулкчилик муносабатларининг ўзгариши билан ишлаб чиқариш усули ўзгариши тўғрисидаги назарий қондасини яратганда бу жараёнда инсон омилининг ролига етарли баҳо бермади. Умуман марксизмда энг ишланмаган, чуқур тадқиқ этилмаган соҳа — инсон қалби, унинг онгининг материя, борлиққа

кўрсатадиган таъсири етарли ҳисобга олинмагани, ижтимоий қонунлар соясида инсон шахси қолиб кетишидир. Ана шу хатоликлар яна такрорланмаслиги учун зарур назарий қондалар ишлаб чиқиш келажакни, тараққиётни тўғри белгилашнинг муҳим шартидир.

Табиат ва жамият, табиат ва инсон, инсон ва жамият муносабатларида ўзаро уйғунлик, яқинлик бўлишига эришиш ҳозирги замон умумбашарий муаммоларни ҳал этишнинг зарур шarti. Демак, жаҳон миқёсида шу соҳада чуқур тадқиқотлар ўтказиш, илмий-назарий ва амалий конференциялар, симпозиумлар, илмий ва диний арбобларнинг шу масала атрофида баҳсларини ташкил этиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Дунёдаги давлатлар, уларнинг сиёсий арбоблари ана шу нуфузли йиғинлар тавсияларига амал қилсалар, инсоният олдида турган муаммолар ҳал қилинар, келажакда чинакам ҳуқуқий демократик давлатлар, чин фуқаролик жамиятлари қарор топиб, ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган байналмилал алоқалар юзага келиши мумкин бўларди.

«Фалсафадан ваъз матнлари». Т., 1995. — 210—221 б.

МАДАНИЯТ ВА ЦИВИЛИЗАЦИЯ*

Маданият гоят мураккаб, кўп қиррали ижтимоий, маънавий, моддий қадриядир. У тор ва кенг маъноларга эга: тор маънода маънавий маданият тарзида талқин этилади. Бунда кишилар, халқларнинг маданият даражаси, ижтимоий онг шаклларининг қанчалик ривожланганлиги, уларга боғлиқ бўлган маданий-маърифий муассасалар фаолияти, одамлар ва улар уюшмалари ўртасидаги муносабатларнинг инсонийлик хусусиятларини назарда тутилади. Масалан, фалсафий маданият, муомала маданияти, ахлоқий маданият, савдо-сотик маданияти, овқатланиш маданияти, уй-рўзгор тутини маданияти, хулқ-одоб маданияти ва ҳоказо.

Кенг маънода эса маданият халқ оmmasи яратган, тарихан таркиб топган моддий ва маънавий бойликлар, қадриятлар йиғиндисиини ифода қилувчи фалсафий категориядир. Бунда одамзод ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва жисмоний камолоти, табиат ва жамият стихияли кучларига таъсири даражаларини ўз ифодасини топади.

* Бу мавъзу матни профессор А. Ортиқов билан ҳамкорликда ёзилган.

Бундай маданият инсоният яратган қадриятларнинг энг қимматлисидир.

Демак, маданият категорияси одамзод тажрибаси, билимлари, техника воситаси билан яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни мужассамлаштиради. Бундан моддий ва маънавий маданият мавжуд, деган хулоса чиқади.

Маънавий маданият каби моддий маданият категорияси ҳам жуда мураккаб ва кўн қирралидир. Масала, ишлаб чиқариш ва техника маданияти, деҳқончилик маданияти, меҳнатни ташкил қилиш маданияти, қурилиш маданияти, турмуш маданияти, инженерлик маданияти, назандалик маданияти, меҳмоннавозлик маданияти ва ҳоказолар моддий маданиятга кирди. Ўз навбатида моддий маданиятнинг конкрет шакллари ҳам жуда мураккаб. Мисол учун турмуш маданиятини олиб кўрайлик. У ҳам моддий, ҳам маънавий ҳодисаларни қамраб олади. У уй-жой қурилишидаги кўркемликдан, кийим-кечак, пойфазал, уй жиҳозлари, озодалик, пазандалик, меҳмоннавозлик, оила ва жамият, маиший хизмат, дам олиш ва бошқа шу каби жиҳатларни қамраб олади.

Маънавий маданият фан, фалсафа, санъат, адабиёт, ахлоқ, дин, ҳуқуқ, сиёсат, маориф, маърифат ва ҳоказолар йиғиндисидан ташкил тонадиган инсоннинг ички маънавий руҳий олами, инсоният жамиятининг муайян ҳолатидир.

Республикамизда халқаро миқёсда эътироф қилинган чинакам халқчил, умумбашарий аҳамиятга молик маданият қарор топганини айтиш ўринлидир. Маданиятимиз қудратли таъсирининг манбалари, биринчидан, хайрли анъаналарнинг тарихий илдиэлари чуқурлигида, иккинчидан, ҳаёт ҳақиқатида содиқлигида, учинчидан, инсонпарварлиги ва оптимизмида, тўртинчидан, халқимизнинг маънавий-ахлоқий камолоти юксаклигидадир. Давлатимиз меҳнат аҳлининг маънавий ва моддий маданият бойликларини тўлароқ, чуқурроқ ўзлаштиришга, уларни бадний ижодкорликка фаол жалб этишга катта аҳамият бераётир. Яна у халқимизни, ёшларни жаҳон маданиятининг энг яхши намуналари асосида эстетик тарбиялаш тўрисида ғамхўрлик қилиб келмоқда.

Собиқ СССРда «Маданий ниқилоб» тушунчаси орқали ва унинг воситаси-ила жамиятни такомиллаштириш, янгилаш вазифаларига боглиқ ҳолда маданий ҳаёт соҳасида халқ амалга оширадиган туб ижтимоий ўзгариш-

лар назарда тутилган эди. Бу инқилобнинг асосий мақсади инсонпарварлик маданиятига ўттиш учун қулай шароит яраттишдан, жумҳуриятлардаги маданий қолоқликка барҳам беришдан, халқ оммасини ёппасига саводхон қилиш, халқ маорифининг янги тизимини яратиш, қисқаси, инсоният жамияти эришган бутун маданиятнинг ижтимоий моҳиятини намоён этишдан иборат бўлиши керак эди. Холис айтганда, қўйилган мақсад ўз олижаноблиги, инсонийлиги билан тавсифланарди.

«Маданий инқилоб»ни амалга ошириш жараёнида қисқа муддатда Ўзбекистон аҳолиси ялпи саводхон бўлиб қолди: жаҳон маданияти дурдоналаридан фойдаланиб, илм-фан салоҳияти ривожланган мамлакатлар даражасига етди. Ишлаб чиқарини ҳозирги замон техникаси ва технологияси билан қуролланди. Қишлоқ хўжалигида илм-фан ютуқлари жадал қўлланилди. Техника ва технология, ҳозирги замон информатикаси билан ишлаш оладиган кадрлар етишиб чиқди. Ижтимоий, иқтисодий ҳаётда, умуман маданий турмушда илгарини мавжуд бўлмаган қулайликлар вужудга келди.

Бироқ, «Маданий инқилоб»да ҳам партиявийлик, синфийлик тамойилларига амал қилиш миллий маданиятнинг ўзига хослигини амалда шикор этишга, унинг оврў-палаштиришга, дағаллаштиришга, поинсоний маънавий қиёфанинг шаклланишига, олғирлик, юлғичлик психологиясига йўл очиб қўйди. Тошбағирлик, одамлар, бутун-бутун халқлар тақдирига бепарқ қараш, лоқайдлик, андешасизлик, сурбетлик, боқимандалик, ташқи безакларга маҳлиё бўлиб ички инсоний хулқ-одоб ҳис-туйғуларидан маҳрум бўлиш, шарм-ҳаёсизлик, меҳр-оқибатсизлик каби ҳолатлар «маданий инқилоб» туфайли анъанавий (инсоний) турмуш тарзини муайян даражада издан чиқаришга олиб келди. Маънавиятдан маҳрум бўлиш ўғирлик, юлғичлик, порахўрлик, қотиллик, фоҳишалик, имон-этиқодсизлик авж олиш учун бир шароит яратди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов маънавият биз учун сув билан ҳаводек керак, деб яна қуйидагиларга эътиборни қаратмоқда: «Миллий маданиятнинг ўзига хослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши керак. Шу билан бирга миллий ўз-ўзини англашнинг тиклавиши жаҳон инсонпарварлик маданияти ва умумбашарий қадриятлари идеал-

ларидан, бизнинг кўп миллатли жамиятимиз аъёналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас».¹

Маънавий маданият ўз шакли жиҳатидан икки хил — миллий ва байналмилал (интернационал) бўлади. Унинг миллий шакли муайян миллат, элнинг тарихан таркиб топган маданиятидир. У буларга хос турмуш тарзи, руҳий ҳолат, муносабатларни, хусусиятларини инъикос эттиради.

Ўзбек миллий маданиятида умумбашарий жиҳатлар кўп. Унинг мазмуни инсон ҳаёти, унинг муносабатларининг барча йўналишларида ижодийлик, фаоллик, яратувчи меҳнат қилиши ифодалади. У нигилистик, гайриинимий, зарарли оқимларга, маданиятсизлик, шарм-ҳаёсизлик, тошбағирлик, жаҳолат ва хурфотга тубдан ётдир.

Маданият ижтимоий амалиёт жараёнида бутун инсоният яратган ҳамда муайян жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични англатадиган моддий ва маънавий қадриятлар йиғиндиси сифатида ҳам намоён бўлади.

Маданият тараққиёти муайян объектив қонуналарга бўйсунган. Улар қуйидагилардан иборат: 1. Маданиятнинг вужудга келиши, бир типдан иккинчисига ўтиши, ишлаб чиқариш муносабатлари таснифи (характери), ижтимоий-иқтисодий шароитларга ҳам боғлиқ. 2. Маданият тараққиётида ворислик муҳим ўрин эгаллайди. Жамиятда илгари ҳосил этилган, тулланган моддий, маънавий бойликларни ўзлаштириш, ижодий ривожлантириш орқали маданият такомиллашиб боради; инкорни инкор қонуни туфайли тараққиётнинг олдинги босқичидаги тажрибаларни таъқидий ўзлаштириш оқибаида юксалади. 3. Маданият тараққийпарвар ёки унга элд, эскирган ёки янги ғоя, мафкура, оқим, майллар курашида ҳам намоён бўлади. Унда ҳар донм элдиятлар пайдо бўлиб, ҳал этиб борилади.

Айрим жамиятшунослар маданиятни моддий негиздан, ижтимоий-иқтисодий ҳаётдан ажратадилар; бу ҳақиқат. Чунки жамият тараққиётининг муайян босқичидаги моддий негиз ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан ажралган ва улардан юқори турадиган қандайдир алоҳида маданият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Маданият жамият тараққиёти билан биргалликда муттасил ривож-

¹ Қаримов Н. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқбол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992, 73-бет.

ланиб туради. Унинг тип(тур)лари ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларида эришилган моддий бойликлар ҳажми, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар такомилли даражасига асосан мувофиқ келади.

Ўзбек маданияти ўтмишда яратилган барча моддий, илмий салоҳиятга таяниб, тараққийпарвар, инсоний маданият дурдоналарининг вориси сифатида ривожланиш йўлига ўтди. Зеро, ўзбек халқининг тарихан таркиб топган маданияти жаҳон маданиятининг ўзига хос, юксак босқичларда тараққий қилган шаклларида биридир.

Бироқ, шундай бўлишига қарамай, давлат монополистик мулкчилигига тезроқ барҳам бериб, эркин бозор муносабатларига ўтиш вазифалари янги-янги муаммоларни юзага чиқармоқда. Чунинчи, иқтисодий ривожланиш Ғарб мамлакатларига кўр-кўрона эргашиш йўлидан бориб, технологик сиғиниш ҳисларини ривожлантириш асосида аъъанавий миллий маданиятдан эндиликда бошқа шаклда жудо бўлишга олиб келиб қўйиш хавфи пайдо бўлмоқда. Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотлар, техника тараққиёти тарихан эзгу миллий маданиятнинг қарор топиши, шу аснода тобора юз-тубан кетаётган ҳозирги замон цивилизациясини ҳалокатдан сақлаб қолишга таъсир ўтказиш йўлидан борса, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бундай миллий ва инсонпарварликка хизмат қилиш имконини берадиган диний қадриятлардан оқилона фойдаланиш малакасинга эга бўлиш ўзбек зиёлилари зиммасига алоҳида юксак масъулият юкламоқда.

Республика ҳукумати кишиларимиз маънавий қобилятини янада кенгроқ юзага чиқариш ниятида улар ҳаётини маънавий жиҳатдан бой, кўп қиррали қилиш учун бирмунча тадбирларни белгиламоқда: маънавий меросимизни, тарихий обидаларни авайлаб, ардоқлаб, эъозлаб ривожлантиришга қаратилган жамоатчилик ташаббусларини, бу тадбирлар учун берилётган маблағларни мамнуният билан қабул қилиб олиб, уларнинг эгаларини рағбатлантирмоқда; чет эллар билан маънавий қадриятлар, жумладан, маданий қадриятларни кенг кўламда, эркин равишда алмашиб туришга катта эътибор берилмоқда. Бизнинг халқимизнинг доимий фазилати бўлган ҳақиқатни билиш йўлидаги саботни фан, техника, технология, бошқарув ва информатикада эришилган жаҳон ютуқларини ўзлаштиришга йўналтириш керак бўлади. Фақат ана ўшандагина Ўзбекистон ўзи-

нинг барча бойликларининг чинакам эгаси ва ҳақиқий маданий давлат бўлиши мумкин.

Халқимизнинг маданий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, замонавий маданий бойликларни қўпайтириш, халқнинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилини ривожлантириш, бу тилнинг давлат мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш, республика ҳудудида яшовчи халқларнинг миллий маданиятини ва тилларига ўзаро ҳурмат билан муносабатда бўлиш зарурлиги назарий ва амалий дастурлар талабларига бутунлай тегишлидир.

Ўзбек миллий маданияти ўзига хос хусусиятларга эга. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Тинч-тотув, дўстона, аҳил ижтимоий гуруҳлардан иборат бўлган жамиятимизнинг маданияти умумхалқ хусусиятига эга. Маданият жамиятимизни янгилаётган меҳнат аҳлини ҳалол-поқлик, инсоф-диёнатга йўналтиради. У халқчиллик ва байналмилалчилик руҳи билан суғорилган. Илгарилари бутун инсониятнинг ақл-идроки, унинг бутун даҳоси фақат бир нарса: техника ва маданият бойликларини баъзи кишиларгагина бериш, бошқаларни эса энг зарур бўлган маориф ва тараққиётдан маҳрум этиш учун ижод қилинарди. Эндиликда эса техниканинг барча мўъжизалари, маданият соҳасида эришилган ҳамма ютуқлари билимдон инсонлар қўлида бўлади ва инсоният ақл-идроки ва даҳоси бундан буён ҳеч қачон зўрлик воситасига айланмайди.

2. Маданиятимиз энг илғор, гоят илмий, изчил дунёқараш — илмий фалсафа билан чамбарчас боғлангани маъқул. Бу дунёқараш ўзбек халқининг ижтимоий тараққиёт қонуналарини билиш билан қуроллантиради, фан ва маданиятнинг равишига ижобий таъсир кўрсатади, методологик асос ролини ўйнайди.

3. Бу маданият ижтимоий ҳаёт билан бевосита боғланган. Ҳаётнинг ўзгариши билан маданият ҳам унга мутаносиб равишда ўзгаради; турғунлик ва чеклинишдан ўзини сақлайди.

4. Ушбу маданият турли миллат, элат маданиятларининг ўзаро яқинлашувидан, шаклан ҳам, мазмунан ҳам ягона байналмилал, умуминсоний маданиятга айланишидан ҳосил бўлади.

Цивилизация тушунчаси узоқ вақт совет файласуфлари эътиборидан четда турди. Чунки ижтимоий тараққиёт босқичларини, жумладан цивилизация типларини

тавсифлаш учун кифоя, деб ҳисобланди. Натижада цивилизация тушунчаси билан боғлиқ муаммолар амалда илмий-тадқиқотлардан четда қолиб келди.

Цивилизация тушунчаси ўзининг кўп мазмунлилиги туфайли унга эҳтиёткорона муносабатни юзага чиқарди. Чиндан ҳам бу тушунча маданият тушунчасининг синоними тарзида ҳам, унга қарши турадиган бир йўналиш сифатида ҳам талқин этилади. Масалан, О. Шпенглер цивилизация маданиятнинг кексайиши, юз-тубан кетиши, деб ҳисоблайди. А. Тойнби эса фазо ва вақт билан боғланмайдиган ижтимоий маданий тузилма сифатида конкрет жамиятни тавсифлаш учун цивилизация тушунчасидан фойдаланади.

Марксистлар буржуа ва пролетар маданияти атама-лари орқали бир бутун цивилизацияни сунъий равишда икки қарама-қарши лагерга бўлиб юборадилар.

Ҳозирги пайтда Ер ва космик цивилизациялари, уларнинг бир-бирига яқинлашуви туфайли содир бўлиши назарда тутилган ҳолатлар, ҳалокатлар ҳақида ҳам гап борапти.

Бундай талқинларда муайян ҳақиқат бор, ammo улар цивилизация тушунчасига бирёқлама ёндашиш натижасидир.

Цивилизация типларини белгилашда ҳам хилма-хилликлар мавжуд. Масалан, Шарқ ва Ғарб маданияти, му-сулмон ва христиан маданияти, техноген маданият, алоҳида бир халқнинг маданиятини идеаллаштириш туфайли ўша халқ миллий номи билан аталадиган маданият ва бошқа тушунчалар орқали цивилизация яхлит фалсафий категориялик хусусиятидан маҳрум бўлиб қолади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши, ша-ҳар билан қишлоқ, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида тафовутларнинг пайдо бўлиши, пул-товар муносабатлари такомиллашиши натижасида яхлит жа-ҳон бозорининг вужудга келиши ва бошқалар халқлар, одамлар турмуш тарзини жиддий равишда ўзгартиришга олиб келади. Бу ҳолат оила, никоҳ муносабатларига, одамлар ўртасида шаклланиб келган анъанавий турмуш тарзига жиддий таъсир кўрсатди. Давлат қурилши ти-зими, ҳуқуқий, сиёсий институтлар, мулкый муносабат-лар, миллатлараро алоқаларда янги бир босқични юза-га келтирди. Натижада цивилизация тушунчасининг ўзи-га ҳам, унинг мазмуни ва моҳиятига ҳам турлича ёнда-шувлар содир бўлмоқда.

Маданият билан цивилизация ўртасида умумийлик, яъни бирлик, муштараклик бор. Улар орасида яна тафовутлар (фарқ)лар ҳам мавжуд. Умумийлик шундаки, иккиси ҳам тарихий тараққиёт жараёнида халқ оммаси яратган, тарихан таркиб топган, моддий ва маънавий бойликлар, қадриятлар йиғиндиси негизда ривожланади.

Маданият билан цивилизация орасидаги тафовут шундаки, цивилизация инсон билан инсоният жамиятининг маданий ўзгартирувчилик, моддий ва маънавий маданиятни яратувчилик фаолиятининг бир босқичи, даражасидир.

«Цивилизация» лотинча «Цивис» сўзидан олинган бўлиб, гражданлик маъносини англатади. Ёки аҳолининг тарбияланганлик, сайқал топганлик маънолари ҳам бор.

Одамзод томонидан тарихан табиат ва жамиятни ўзига монанд тарзда қайта қуриш, такомиллаштириш, унга сайқал бериш, парваришlash ҳамда шунга имкон берадиган меҳнат қуроллари яратиш; шу жараёнда одамзод ўз табиати ва моҳиятини ҳам ўзгартириб бориши, билими, малакасини ошириш; ўзи яшаётган масканда қарор топган маданият бойликларидан баҳраманд бўлиб, унга асосланиб яшашга ўрганиш; мавжуд ижтимоий борлиқ, ундаги муносабатларнинг (инсонийлик даражаси ва бошқалар) цивилизация тушунчаси билан ифодаланади. Цивилизация ижтимоий-маданий бирикма сифатида маданиятнинг ижтимоий борлигини ҳам англатади. Шу ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг доирасида одам ўз танаси ва руҳий оламини парваришlash, инсонийлаштириш учун курашиш жараёнида цивилизацияни ривожлантиришга ҳисса қўшади. Агар кенг маънода олсак, цивилизация халқ ва халқлар ижодий фаолияти, муайян соҳалардаги муваффақияти, ўзига хос турмуш тарзининг намоён бўлиши ҳамдир. Цивилизация тушунчаси тарихан турли маъноларни англатиб келган. Ҳозирги замонда кўпинча техника, технология муваффақиятлари мажмуаси ва у билан боғлиқ ҳолда юзага келган қулайлик (комфорт) цивилизация деб тушунилади. Шу тариқа цивилизация тушунчаси ўзининг ички, инсоний мазмунидан маҳрум бўлиб қолади.

Цивилизацияни туркумлашда хилма-хилликлар кўп. Чунончи, ижтимоий, синфий, этник, диний, даврий тамоийлар асосида туркумлашлар мавжуд. Одамзод фаолиятининг аниқ бир (конкрет) жараёнига нисбатан ҳам

цивилизацияга ёндашувлар бор. Масалан, ҳозирги замон цивилизацияси ёзув пайдо бўлган даврдан бошлаб белгиланади. Ёки техникани қўллаш билан боғлиқ фаолият асосида цивилизацияга ёндашилади.

Цивилизация тушунчасини ижтимоий-иқтисодий формация ёки тарихий давр тушунчалари билан айналаштириш ёки уларга қарама-қарши қўйиш ярамайди. Формациялар тўғрисидаги марксча таълимот тарихий жараёнларни бир қолипга солиб, жамият тараққиётига, маданиятга илмий ёндашувни чеклаб қўяди. Тарихий давр эса инсоният жамияти тараққиётининг муайян босқичини, ишлаб чиқариш усулини, ижтимоий прогресс даражасини англатади. Цивилизация эса ҳар қандай формацияга, тарихий даврга қараганда кенгроқ тушунча бўлиб, унда умуминсоний, умумбашарий жиҳатлар етакчидир.

Ҳозирги замон цивилизацияси қудратли ижтимоий ишлаб чиқариш, тараққий этган ижтимоий муносабатлар, замонавий транспорт ва коммуникация воситаларига таянган кенг халқаро салмоқли алоқалар, моддий ва маънавий бойликлар, ҳуқуқий давлат, хўжалик ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг такомиллашган услублари асосида шаклланди. Илмий-техника инқилоби билан боғланиб кетган ҳозирги замон цивилизацияси ҳаёт кечириш қулайликларини яратиш маъносида улкан муваффақиятларга эришди. Аммо шу билан бирга у ҳаддан зиёд фалокатларни ҳам келтириб чиқарди. Бу цивилизация олдида, биринчидан, энергетик, иккинчидан, хомашё, учинчидан, озик-овқат ва чучук сув, тўртинчидан, экология, бешинчидан, демографик, олтинчидан, термоядро уруши хавфи, еттинчидан, иссиқлик ҳалокати, саккизинчидан, рак ва СПИД муаммолари турибди. Булар жуда оғир, ғоят мураккаб, ўта хавфли муаммолар бўлиб, уларни ҳал этишни ҳар қандай пайсалга солиш инсоният бошига янги катта кулфатлар келтириши мумкин.

Маданият одам ва одамзод фаолияти билан узвий равишда боғлиқ эканлиги юқорида айтилган фикрлардан маълум бўлди. Одамзод жамият бўлиб яшашга ўтгач, у инсон (жамиятлашган одам) фаолиятининг субъектив — хусусий томонларини, ижтимоий тузилма усули ва мароми, ҳаётгий фаолият жараёнларини тартибга солишнинг зарур омили бўлиб қолди. Маданият инсон фаолиятининг моддийлашган ва маънавий тус олган би-

лимлари, тажрибаларини тўплаш, уларни авлоддан-авлодга узатиш каби ниҳоятда муҳим ижтимоий вазифани бажаради. Шу маънода маданиятсиз жамият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Масалан, ижтимоий-сиёсий гоълар, нуқтан назар (концепция)лар, таълимотларсиз ҳозирги жамиятларни маромли бошқариш, ривожлантириш, такомиллаштириш мумкин эмас. Қашфиёт, ихтирочиликсиз, ижодкорликсиз ҳозирги илмий-техника ва технологик тараққиётга эришишнинг иложи йўқ.

Ақл-идрок қудрати туфайли юзага келадиган ҳамма соҳалардаги билим, тажриба, кашфиёт инсон камолоти-га ва жамият тараққиёти, ундаги барча муносабатлар инсоний тус олишига хизмат қилиши керак эди. Аммо баъзан инсон фаолиятининг натижалари унинг ўзига қарши турибди. Чунончи, ничоқ ошпаз кўлида таом тайёрлаш воситаси, маънавий тубан одам ихтиёрида у қотиллик воситасига айланади. Заҳар беморни даволаши ёки одамни ўлдиришга хизмат қилиши мумкин. Атом парчаланишининг ихтиро қилиниши натижасида техника ва технологияда, ишлаб чиқариш ва жамиятни бошқаришда мисли кўрилмаган янги имкониятлар вужудга келди. Айни чоғда олимлар ихтироси бўлган атом энергияси сиёсатчилар ва ҳарбийлар ихтиёрига ўтиб кетгач, одамзоднинг ўзини тур сифатида сақлаиб қолиш хавфи пайдо бўлди. Ёки кўмир, нефть ресурслари туғаб бораётганлиги натижасида пайдо бўлаётган тақчилликни атом электростанциялари маълум даражада бартараф этапти. Аммо масъулиятсиз конструкторлар, инженерларнинг фаолияти оқибатида бу станциялар, атом қурilmалари катта хавфни келтириб чиқармоқда.

Ҳозирги замон ИТИга таянган цивилизацияни маданий ҳаётга қарама-қарши қўйишнинг заминиде юқоридаги каби амалиётлар ётибдики, уни эътибордан соқит қилиш асло мумкин эмас. Цивилизация сўзининг луғавий маъносига нисбат бериб, унга муносабат белгиланган маъқул бўлса керак. Яъни гражданлик ёки тарбия кўрганлик, маданиятлилик маъносида цивилизация маданиятга, инсониятнинг маданий тараққиётига асло қарама-қарши турмайди, аксинча, унинг таркибий қисми сифатида катта ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. ИТИ ёрдамида ва у туфайли инсоният маданий тараққиётнинг янги энг юқори босқичига кўтариллиш имконияти бор. Агар маданият умуман нарсани парвариллаш, унга сайқал бериш маъносида одамнинг ўзини ўзи ва жа-

мият орқали тарбиялаб боришини ҳам назарда тутса, цивилизация инсон руҳий оламини, маънавий-ахлоқий қиёфасини тарбиялашдан иборат функцияни бажаргани маъқул, деб ўйлаймиз. Агар ИТИ ҳозиргидек маънавий-ятдан ажралган ҳолда давом этса, чиндан ҳам цивилизация барҳам топиб кетади. Агар ИТИни инсон қалбини мунаввар этиш, барча одамда (ўғри, порахўр, қотил, фоҳишада ҳам) потенциал равишда мавжуд бўлган эзгуликка интилиш руҳидан фойдаланиб, бу руҳни инсонийлаштириш учун зарур бўлган барча моддий ва маънавий салоҳиятдан фойдаланилса, шу асосда жамиятдаги ҳамма муносабатлар оқилона изга солиб юборилса, унда одамзод ўз тарихининг янги, улуг босқичига қадам қўйиши шубҳасиз. Демак, инсон қалби, руҳини поклаш орқали ҳар бир жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш инсоният бошида пайдо бўлган ва тобора қуюқлашиб бораётган «қора булутлар»ни ҳайдаб юборишга имкон беради. ИТИ туфайли пайдо бўлган, катта имконият инсоният ақл-заковати, бутун фаолиятни цивилизацияни қарор топтиришга хизмат қилиши учун маънавий-ахлоқий тарбияга биринчи даражали аҳамият берилиши даркор. Бу мақсадга эришиш учун илм, маданият, маърифат аҳли билан дин аҳли кучларини бирлаштириш фавқулодда аҳамиятга эга бўлади. Ўз тақдирини ўзи белгилаш, ижтимоий танловда адашмаслигининг ҳар томонлама комил инсон сифатларини намоён эта олишида цивилизациянинг роли бениҳоядир. Инсон ўз-ўзини англашида, миллий мақсадларини тўғри белгилаб олишида цивилизация ёрдамга келади.

Билим ва тadbиркорлик ҳар бир одамга нечоғлик зарур бўлса, цивилизация туғдирган имкониятлардан фойдаланиб, инсоний фазилатларга эга бўлиш ҳам шу даражада зарур. Ана шу иккиси бирлашса, одамзод маънавий бой, ахлоқий пок бўлишнинг равон йўлига кириб олади. Маънавият йўлига кириб, ҳаётини унга бағишлаган одам албатта имонли бўлади. Имонли одам эса сўзи билан иши бир, халқ, Ватан ишқида фидойи, мард, олижаноб, инсоф-диёнатли бўлади. Маънавий бойлик ташқи гўзаллик билан уйғунлашиб, одам ўзи улуг ва мўътабар зот эканини ҳамма хатти-ҳаракатлари, фаолиятида намоён этиб туради. Бундай кишилардан эл-юрт рози бўлади, халқ ота-онангга, тарбия берган мураббийларингга раҳмат, дейди. Ёшлар ана шундай комил инсонлар бўлиш имкониятига эга. Фақат бу имконият-

ни воқеликка айлантириш учун ички бир қудратга эга бўлиш лозим. Бу қудрат ўзбек миллий маданиятида ҳам жуда яхши намоён бўлади.

Агар Ғарб маданияти одамга керагидан ортиқ эрк бериб, жамият, оила олдидаги бурчини унинг соясида қолдирса, шарқ, жумладан ўзбек маданияти инсонларнинг жамият, оила, фарзандлар олдидаги катта бурчини англатиш доирасида эрк беради. Мана шу маданият сарчашмаларидан баҳраманд бўлган инсонларда ҳалоллик, камтариқлик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, самимият, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик кўпроқ, ёрқинроқ гавдаланади. Бундай одамлар ўз она тили бойликларини мукамал эгаллаган, аини чоғда яна 3—4 хорижий тилларни ҳам билган, ўзга миллат, элатлар маданияти, урф-одатини ҳурмат қила оладиган улўф шахслардир.

Маданиятли инсон, аиниқса бўлғуси мутахассис бошқалар билан мулоқотда ғоят хушмуомала, ширинсухан, гапга чечан, ташқи қиёфасидан нур-зиё ёғилиб турадиган дилкаш бўлиши керак. Бу, ҳозирги цивилизация талабидир. Дилозор, қўпол сўзли, дағал, тўнг, калондимоғ, мақтанчоқ одамлардан ҳамма қочади, улардан нафратланади. Чунки бундай одамлар маданиятсиз, ахлоқсиздир.

Жамиятимизда демократияга, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилаётгани учун маданий савияси паст баъзи одамлар ҳам мунозара, баҳсларда иштирок этмоқдалар. Натижада улар жамиятдаги нуқул нуқсон, иллатларга жиддий эътиборни қаратиб, миллий мустақиллик туфайли қарор топиб бораётган маънавият қадр-қимматини туширмоқчи бўладилар. Улар камчиликларни очаётганда, танқид қилаётганда одамларнинг иззат-нафсларига тегадилар, муайян дунёқараш асосида шаклланган имон-этиқодларини таҳқирлайдилар. Конституция белгиланган ҳуқуқ ва бурчларни назар-писанд қилмайдилар.

Ҳар бир зиёли ҳуқуқий демократик давлат, граждандлик жамиятини барпо этишнинг олдинги сафида борадиган маданиятли киши бўлиши учун ҳозирги замон маданиятининг барча сарчашмаларидан баҳраманд бўлмоғи, чин цивилизация тимсолига айланмоғи даркор.

Фалсафадан ваъз матнлари. Т., 1998. — 321—330 б.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИДА ДИН

Марказий Осие* халқларининг шаклланиш тарихининг мураккаб ва ўзига хос томонлари мавжуддир. Бу ҳолат уларнинг диний тасаввурларига асосланган турмуш тарзларида ҳам ўз аксини топди. Мазкур тарихий жараённинг мазмунини диннинг қадимги шакллари ва унсурлари, шунингдек, зардуштийлик, монихейлик, буддизм, христианлик, яҳудийлик ва исломдан ташкил топган динларнинг тарихи ташкил қилади. Қайд қилинган бу динлар Марказий Осие халқлари тарихида олдинмакеини ўрин олган.

Бу ҳудуд халқларининг дастлабки манзилгоҳлари тош даврида — эрамингача бўлган 1 млн. — 500 минггича йилларда вужудга кела бошлаган. Қуйи палеолит давридаёқ (эрамингача бўлган 10 минг йиллар) ўйиб тасвирланган расмлардан, ҳайкалтарошлик намуналаридан бу ерларда (Тешиктош, Шеробод ва бошқа ерлар) маънавий маданият шаклланишини билиш мумкин. Бу бадний асарлар воқеликнинг инсон томонидан ҳақиқий ва ҳаёлий ўзлаштирилишини ўзида ифода этиши билан бирга диний қарашлар ҳам вужудга кела бошлаганлигидан дарак беради. Кейинчалик, неолит даврида «муқаддас» ҳайвонларга, она-худого бағишланган ҳайкаллар, тоат-ибодатлар, диний маросимлар билан боғлиқ буюмлар пайдо бўла бошлайди.

Синкретизм* фақатгина инсон томонидан воқеликнинг ҳақиқий ва ҳаёлий тарзда ўзлаштирилганлигини мураккаб кўринишда ўзаро уйғунлашганлигини, бирикканлигини ифода этади. Шунингдек, синкретизм қадимги одамларнинг тафаккурини ҳам узлуклилик ва узлуксизлик табиатини, уни аниқ буюм ва нарсалар орқали ифода этилишини ҳам билдиради. Ушбу нуқтаи назардан ёндашилганда фетишизм — айрим нарса ва буюмларда ғайритабiiий хислатлар, сифатлар бор деб билиш, диний тасаввурларнинг энг қадимги шакли бўлиши мумкин деган фикрга борамиз. Ҳар қандай нарса ва буюмлар — тошлар, ёғочлар, дарахтлар хоҳ табиий бўлсин, хоҳ инсон меҳнати орқали яратилган бўлсин, фетиш сифатида

* Ҳозирги даврда «Марказий Осие» тушунчасида 5 та мустақил республика — Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон жумҳуриялари назарда тутилади.

* Синкретизм — юнон тилидан олинган сўз бўлиб, бирор нарса, ҳодисанинг дастлабки, бир-бирдан ажралмаган, қориниқ ҳолатини англатади.

кўриниши мумкин. Кўзумчоқлар, туморлар ва бошқа шу кабиларни тақиб юриш одатлари деярли Марказий Осиё халқларининг ҳаммасида ҳозиргача ҳам учраб туради. Бироқ, шуни ҳам назарда тутиш керакки, айрим ҳолларда туморлар, кўзумчоқлар, муқаддас ёзувлар диний мазмун билан бир қаторда эстетик жиҳатдан ҳам муайян вазифаларни бажарган. Улар маҳаллий халқларнинг айрим тарихий-маданий анъаналарини ҳам ифода этади. Аниматизм диний тасаввурларнинг ўзгариб бориши ва ривожланиши нуқтаи назаридан фетишизмга нисбатан юқори босқичдир. Ҳозирга қадар бизнинг сўз бойликларимизда аниматизмга хос бўлган қарашлар билан боғлиқ бўлган сўз бирикмалари учрайди. Бунга «ёмғир кел-япти», «қуёш чиқяпти» кабилар мисол бўлади.

Шундан сўнг нарса ва бутун мавжудотларни «иккилантириш», яъни уларнинг инсон кўзига кўринмайдиган «жони», «руҳи» мавжудлиги ҳақида дуалистик тасаввурлар шакллана борди. Бундай қарашларни инглиз тарихчиси — элшуниси Э. Тайлор анимизм — табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бошқариб борадиган жон ва руҳларнинг ҳақиқий мавжудлигига ишонч деб атайди. Инсон вафотидан сўнг унинг руҳи яшашни ҳақидаги қараш ҳам анимистик қарашдир. Шарқ халқларининг қадимги диний қарашларида самовий жисмларга, ҳодисаларга итоат қилишлар ҳам кенг ўрни олган. Бу борада юздузлар ҳаракатига кенг ўрин берилган. Марказий Осиё халқларининг осмон худоси бўлган «Тангри»га ишониши, самовий жисм ва ҳодисаларнинг муқаддаслаштиришлар билан боғлиқ қадимги бирқанча диний тасаввурларнинг ўзаро уйғунлашувининг натижасидир. Кўпгина туркий халқларда Тангри худо сифатида осмонга, ерга, ойга нисбатан ҳам қўлланилган. Бу эса осмон, ер, сув, тоғ худоларини ҳали бир-биридан ажратилмаганлигидан далолат беради. Шарқ халқлари орасида аждодларга, уларнинг руҳларига сифинишлар, улардан мададлар кутишлар, ер, инсон саломатлиги учун фойдали бўлган чашма ва булоқларни муқаддаслаштиришлар, улар билан боғлиқ қурбонликлар қилиш учраб туради. Тоғ баландликлари, доvonлари, сўқмоқлари билан боғлиқ руҳлар энг кучли ва қудратли руҳлар ҳисобланган. Улар шарафига тош уюмлари, муқаддас тепаликлар, сунъий тўсиқлар, айрим ҳолларда эса хом ёишлардан қурилган гумбаз, том билан ёпилган махсус иншоотлар барпо қилинган. Улар атрофига тоғ эчкиси ва қўйларнинг шоҳлари териб

қўйилган, узун таёқларга бир тутам жуңлар, латталар, пахталар ва ёввойи қўтосларнинг думлари осиб қўйилган. Ҳозирда ҳам бундай муқаддас жойлар, гарчи ҳеч ким дафи қилинмаган бўлса ҳам, мазорлар деб аталади. Булар ислом билан боғлиқ маросимлар, тоат-ибодатларнинг таркибий қисмига айланиб қолди. Диннинг қадимий шаклларига она худо (Онаҳит) билан боғлиқ тасаввурлар ҳам киради. Она худо ҳосилдорликнинг, мулк-қўлчиликнинг рамзий ифодаси, оила муҳитининг, ёш авлодининг ҳомийси ҳам ҳисобланган. Ўзбеклардаги Анбар она, қирғизлардаги Умой энелар шулар жумласига мансубдир.

Марказий Осиё халқларининг илк қарашлари тарихи тотемистик қарашлар билан ҳам боғлиқдир. Бу қарашлар асосан йиртқичларни муқаддаслаштириш орқали намоен бўлган. Муайян инсонлар гуруҳлари ҳайвон туридан келиб чиққан, деб фарз қилиш тотемистик қарашларнинг асосий мазмунидир. Масалан, ит, бўри, кийик ёки буғу, бургутлар туркий халқларнинг бош тотемлари ҳисобланган. Улар муайян уруғларнинг асосчиси ва ҳомийси деб тушунилган. Энеолит даврига келганда эса (эрамыздан 3—5 минг йил илгари) сопол идишлардаги ўсимликлар, бошқа буюмлар, геометрик шаклларнинг тасвиригина эмас, тоғ эчкиси, қўйлар, аждаҳоларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Шунга кўра қадимги одамлар ёввойи ҳайвонларни бу дунёда эмас, балки ўзга дунёда — гайрнтабий мавжудотлар, руҳлар дунёсида яшайдилар ва одамлар билан худолар орасидаги боғланишларда воситачилик вазифасини бажарадилар, деб тушунганлар. Чунончи, туркман халқларининг афсоналарига кўра, бургут одамлар учун эмас, балки эчкилар ва уларнинг болалари учун ёмғирни ёғдиради. Қозоқларда кўзёриши яқинлашган ва янги бўшанган аёлни ёвуз руҳ ҳисобланган «алвасти»дан асрашда бургутдан фойдаланиш ҳақидаги тасаввурлар сақланиб қолган. Ўзбек ва тожик халқларининг миллий бош кийими дўппиларда қушларнинг, жумладан, мусичанинг тасвири учрайди. Деярли ҳамма ерда болаларга кўз тегишидан, бало-қазолардан сақлаш мақсадида уккининг пати ва панжаларидан фойдаланилган. Бу ҳолат чорвадорларда ҳам учрайди. Дунё халқларида қушларни, айниқса сувда сузадиганларини эъзозлаш, инсон вафотидан сўнг унинг жони, руҳи қуш шаклида инсон танасини тарк этади, деган тушунчалар хоразмликларда ва тоғли туман-

ларда яшовчи тожикларда ҳам учрайди. Тожикistonнинг узоқ тоғли вилоятларидан бирида яшовчи халқлар кабутарларни инсон руҳи деб билиб, уларга озор бермайдилар, истеъмол қилмайдилар, эъвозлайдилар. Марказий Осиё халқлари илк диний қарашларида туя ва отларни муқаддаслаштирганлар. Бу жараён эрамиздан олдинги даврларда кўчманчилик турмуш тарзи ва у билан боғлиқ хўжалик ишларининг шаклланиши туфайли янада ривожланган. Эрамизнинг III—IV асрларидан бошлаб 300 йилдан кўпроқ давр мобайнида қадимги Бухорода зарб этилган тангаларда, турли-туман кўринишларда бўлса ҳам, туянинг тасвирлари чоп этилган.

Фетишизм, анимизм ва бошқа дастлабки диний қарашлар қадимги халқларнинг уруғчилик тузуми емирилиши жараёнида ўзгариб боради. Овчилик билан боғлиқ сеҳргарлик, афсунгарлик ва тотемистик хислатларга эга бўлган қарашлар ва ҳаракатлар, кейинчалик руҳлар ёки шайтонлар ҳақидаги тасаввурларга, ҳамма нарса ва ҳодисаларни, шунингдек одамларни иккилантиришга, яъни бир-биринга нисбатан мустақил моддий ва руҳий томонларни бор деган қарашларни вужудга келтирди. Шайтонлар ҳақидаги қарашларнинг вужудга келиши, дин тарихидаги муҳим ҳисобланган босқич, кўпхудоликнинг (политеизм) мавжудлиги билан ўзаро туташиб кетади. Марказий Осиё халқларининг парилар, жин ва шайтонлар, девлар, алвастилар ҳақидаги тасаввурлари озми-кўпми бир-бирларига анча ўхшашдир. Бу ғайритабиий мавжудотлар ўзларининг хислатлари, одамларга бўлган муносабатларига кўра, шартли тарзда уч гуруҳга бўлинадилар: биринчи гуруҳга одамларга ҳомийлик қилувчи, айни вақтда уларга зарар ва хасталик ҳам келтирувчилар кирадилар. Уларга зарар-заҳматдан қутулиш ва раҳм-шафқатга эга бўлиш учун, қурбонлик орқали халос бўлиши мумкин бўлган руҳлар мансубдирлар. Буларга мазорларда яшайдиган арвоҳлар, руҳлар, ўт-ўчоқлар билан боғлиқ диний тасаввурлар ва маросимлар мисол бўла олади. Иккинчи гуруҳга, инсонларга зиён келтирувчи алвасти, ажина, дев, аламон, сарқиз, олмоз кабилардан иборат бўлган руҳий мавжудотлар киради. Учинчи гуруҳга эса инсон билан ўзига хос тарзда муносабатда бўла олади, деб тушуниладиган парилар киради. Ҳозирда ҳам баъзи туманларда буларга бағишланган маҳсус маросимлар ўтказилади. Чунинчи, жониворлар сўйилади, ҳолвайтар, қатлама ва ҳоказолар тайёрланади. Ана шу

даврлардан бошлаб сеҳргарлик вужудга кела бошлади. Бунинг асосий белгиси айрим сеҳргарлар инсонлар билан руҳлар ўртасидаги муносабатларда воситачилик вазифасини бажара оладиган хислатларга эга, деб ишонилди. Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқа турли нарсалар таққан сеҳргарларнинг халқ ўртасида рақс тушиб, жазавога кириши, руҳлар билан «алоҳа боғлаши» ва улардан маълум йўл-йўриқ олиши сеҳргарликнинг асосий маросими ҳисобланган. Сеҳргарлар асосан руҳий ва асаб касалликлари билан оғриган кишиларни даволашган, каромат қилиш билан шуғулланишган. Каромат қилишни ва сеҳргарларнинг айрим вазифаларини яна бир алоҳида тоифадаги кишилар — «дуохонлар» ҳам бажара олишган. Сеҳргарлик бир қанча диний тартиб ва усулларни ўзига хос равишда «пайвандлаган».

Касалликларни сеҳргарлик усули билан даволашга уринишлар ҳанузгача Марказий Осиё халқлари орасида учрайдиган ибтидоий турмуш тарзининг энг турғун бўлагидир.

Диний тасаввурларнинг дастлабки шакллари мавжудлик давридаюқ диний ишончлар, тоат-ибодатлар, афеунгарлик, сеҳргарлик, жодугарлик ўзларининг мақсадларига, йўналишларига кўра яхши ва ёмон қабиларга ажратилган ва кишиларни ё овчилик, ё алоҳида малага, билимни талаб қиладиган бошқа ҳунар билан, ё даволашлар, ёки ихлос (иссиқ-совуқ қилишлар) билан боғлиқ бўлган турларга бўлинган. Сеҳргарликнинг асосини хавф-хатардан сақлашга қаратилган махсус ҳаракатлар (дуо ўқишлар, ҳар хил ирим-сирим билан боғлиқ ишлар) ташкил қилади.

Кишилиқ жамиятининг илк босқичларида тоат-ибодатлар билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳаётда уруғнинг ҳамма аъзолари бир хил қатнашганлар, чунки бу даврларда уруғдошлар, қабиладошлар орасида ижтимоий тенглик ҳукм сурган. Кейинчалик уруғчилик-қабилачилик тузумининг емирилиш даврида, масъул кишилар учун махсус жойлар, руҳонийликни касб-ҳунар қилиб олган кишилар тоифаси (қоҳинлар, сеҳргарлар ва бошқалар) вужудга келади.

Диний тасаввурларнинг илк шакллари Марказий Осиё халқларининг кейинги диний қарашларининг таркибий қисмларида тарихий шароитлар таъсирида ўзгар-

ган ҳолда сақланган: уларнинг санъати, маданияти ва турмушига ҳам маълум даражада таъсир қўрсатган.

Зардуштийлик — Мовароуннаҳрда илгариги диний қарашлар ва кўп худочиликка асосланган эътиқодларни пайғамбар Зардушт (баъзи манбаларда Зардушт) томонидан ислоҳ қилиниши оқибатида юзага келгандир.*

Яҳудийлик (Иудаизм). Милодий йил ҳисобининг биринчи асрларидан бошлаб, Марказий Осиё шаҳарлари Самарқанд, Бухорода ўзларининг миллий динлари бўлган иудаизмга эътиқод қилувчи яҳудийлар пайдо бўла бошладилар. Иудаизм миллий дин сифатида милoddан олдинги иккинчи миң йилликнинг охириларида вужудга келган. Қадимги яҳудийлар ва Арабистон ярим оролида яшаган қадимги арабларнинг диний қарашлари, шунингдек, шумерликлар, бобилликлар, финикийликлар, мисрликлар ва олдосиёлик бошқа халқларнинг асотирлари, ривоятлари иудаизмнинг диний пойдеворлари бўлиб хизмат қилган.

Иудаизмнинг асосий ақидалари орасидаги энг муҳимлари: монотеизм — ягона худо бўлмиш Яхвега эътиқод; халоскорлик — худо томонидан юбориладиган халоскорга ишонч, бу халоскор дунёни қайта қуради ва бутун яҳудийларни Фаластиндан Синон (Қуддус яқинидаги тепалик) атрофига тўнлаши ва уларнинг душманларини жазолаши, шунингдек нариги дунёга ишонч, охирада ҳар кимнинг ўз қилмишига яраша ажрнинг топиши, жаннат ва дўзахларнинг мавжудлигига, дунёнинг охири борлигига, муқаддас китобларнинг бепуқсонлиги кабиларга ишончдир.

Илоҳиётчилар фикрига биноан, Библия*нинг биринчи беш китоби бўлмиш Таврот (айнан таржимаси Қонуни, Мусонинг беш китоби) яҳудийларга етказиш учун Мусо пайғамбарга худо Яхвеннинг шахсан ўзи Синон тепалигида берган эмиш. Библиянинг бошқа қисмлари эса (Қадимги аҳдга тааллуқлиси) худонинг бевосита панд-насиҳатлари таъсирли натижасида яҳудийларнинг бошқа турли пайғамбарлари томонидан ёзилган эмиш. Бироқ, ҳамма динларнинг муқаддас китоблари каби

* «Зардуштийлик ҳақида ҳақиқат» мақоласи. (Ушбу тўпламнинг 17—30-бетларига) қarang.

* Библия (юн. — китоблар). Иудаизм ва христианликлар муқаддас ёзувлар тўплами бўлиши бу китоб ўн беш аср мобайнида (милoddан аввалги XIII аср ва милoddанг II асрлари) вужудга келган.

Библия ҳам инсоният томонидан яратилгандир. Одатда иудаизм шартли равишда икки даврга: қадимий давр, милоднинг II асригача бўлган бу даврда Библиянинг қадимий аҳд қисми юзага келган ва XIX асргача давом этган. Урта аср (Раввин — талмуд, анъанавий) даврларига бўлилади. Ана шу даврларда диаспорларда (юн. тарқоқ, фаластиндан ташқаридаги яҳудий колонияларининг номи) Тавротни талқин ва қайта талқин этиши натижа-сида иудаизмнинг янги бир муқаддас китоби Талмуд (қадимги яҳудий тилида ўрганиш) шаклланган, унда иудаизмнинг ақида ва маросимлари батафсил ёритилган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида иудаизмда янги босқич — ислоҳ қилинган иудаизм вужудга келади. Бу даврларда янги шароитга мослашиш мақсадида ақидаларни янгилаш ва Талмудда белгиланган бирқатор маълум йўл-йўриқлардан, ибодатлардан воз кечишлар рўй берди.

Ҳозирги замон иудаизмида ислоҳ қилинган иудаизм билан бир қаторда ортодоксал иудаизм ҳам мавжуддир. Ортодоксал иудаизм Исроилда алоҳида мавқега эга бўлиб, расмий давлат дини ҳисобланади. Бунга XX асрда вужудга келган консерватив йўналишдаги иудаизм, унинг мафкурачилари иудаизм ва сионизм иттифоқининг тарафдорларидир, шунингдек, бизнинг асримизнинг 20—30-йилларида Фарбда реконструкционизм деб ном олган, гўёки шахсий миллий мансублигини белгилайдиган иудаизм «яҳудийлар революциясидир» деб эълон қилган янги йўналишлар ҳам киради.

Марказий Осиёда яшаётган яҳудий диндорлари орасида асосан ортодоксал шаклдаги иудаизм мавжуд ва улар шартли равишда этник кўринишлар тартибига мувофиқ тўрт хил: европалик, бухоро, грузин, тоғли ёки тат яҳудийларига бўлилади.

Бу жойлардаги яҳудийларнинг асосий қисми, кейинчалик улар Бухоро яҳудийлари номини олган, чамаси, сосонийлар даврида Марв ва Эрон орқали кириб келган бўлсалар керак. Бунга уларнинг қадимги Форс лаҳжаларининг тожик шеvasидан бири, шунингдек айрим эроний одатлари ва ҳозирги кунгача сақланиб қолган халқлар маданиятининг биргина обидаси — яҳудийларнинг луғати 1327 йил Урганчда ёзиб тугатилгани бундан далолат беради. Бухоро яҳудийлари ўзларининг этник одатларини ҳаммадан кўпроқ аниқ сақлаб қолган яҳудийлардир. Буларга Библия иудаизмининг асослари онлавий-ман-

ший тартибдаги патриархал одатлари бўлмиш «халицо» — «тўрт тирсак», «Кетуба», «кадиш» — ўн кишидан кам бўлмаган диндошлар ништирокида вафот этган ота-онага бағишланган хотира ибодатлари киради. Эҳтимол, кўп асрлар мобайнида улар йўқотган асосий нарса, фақатгина диний ибодатларда сақланиб қолган ва жуда оз, тор доирадаги кишилар биладиган, қадимги яҳудий тили бўлса керак. Доғистон, Шимолий Кавказда яшовчи «тоғлик яҳудийлар» Эрон лаҳжалари шеvasидан бири бўлган тат тилида сўзланганликлари учун ҳам эроний тилида сўзлашувчи халқ ҳисобланадилар. Чамаси, улар V—VI асрларда Дербентга Эрондан кўчиб кетган бўлиб, аввал зардуштийликни, кейин эса (VIII асрлардан бошлаб) икки асрлик, Ҳазар қогонларининг ҳукмронлик даврида иуданизм таъсирига ўтганлар. Иуданизмда марказий диний ташкилот йўқ. Москвадаги хорал синагога ва ешибатда (ўқув юрти) руҳоний ходимлар: раввинлар, канторлар ва бошқалар тайёрланади.

Марказий Осиё халқларининг қадимги тарихи ва маданиятида буддизм муайян ўрин эгаллайди. Зардуштийлик дини таъсирида ва у билан ёнма-ён шаклланган динлардан бири бўлган буддизм милoddан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистоннинг шимолида вужудга келган бўлиб, кейинчалик Жануби-шарқий ва Марказий Осиё ҳамда Узоқ Шарқ мамлакатларида кенг тарқалди. Унинг вужудга келиши ҳинд жамоаларида рўй берган муҳим ўзгаришлар — уруғ-қабилачилик алоқалари ва тартибларининг емирилиши, йирик давлатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. III асрга келиб дунёвий жамият (император Ашона)нинг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида мулк даражасида ягона бўлган будда ташкилоти (монахлик жамоаси — сингха) ва диний ақидачилик шаклланган. Буддизмнинг таълим беришича, ҳар қандай борлиқ, материя (моднуллик) барча кўрниш ва шакллардаги ҳар қандай ҳаёт — барча мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби — инсоннинг ва барча тирик мавжудотларнинг бу дунёга қайта туғилиши дунёси (сансара)га боғланганлиги, кўнгил қўйганлигидир. Ҳар қандай инсоний туйғу, ҳиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради. «Борлиқ гирдобидан чиқиб олиш учун гафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётга чанқоқликдан, кўнгилхушликларга, лаззатларга, ҳокимиятга, бойликка интилишлардан воз кечиш лозим. Фақат

шундагина «нажот топиш йўли»га кириш мумкин. Илк буддизмда бундай нажотга фақат зоҳид ёки монахгина умид қилиши мумкин эди. Бошқалар эса яхшироқ қайта туғилишни умид қилиши, буving учун эса у монахларга мул-қул хайр-садақа бериши ҳамда 5 ахлоқий талаб (панча-шила)га амал қилиши керак. Бу ахлоқий талабга кўра, ҳар бир киши ёмонлик қилишдан, ёлғон гапиришдан, ўғирлик қилишдан, ҳис-туйғуларга ортиқча берилишдан, ичкиликдан ўзини тийиши лозим эди. Буддизм нчида кўплаб секта ва йўналишларнинг кураши доимо бўлиб келган. Хинаяна буддизмнинг энг қадимги шаклларида бири ҳисобланади. Ундан кейинроқ, асосан Ҳиндистондан ташқарида тарқалган шакли махаянадир.

Буддизмнинг Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда тарқалиши милоддан аввалги II асрларда бу ерлардаги қабилаларнинг авлодлари томонидан тугатилган грек-бактрия подшоҳлигининг ўрнида қарор топган Кушон империясининг ривожланган даврига тўғри келди.

Кушон империяси ўзининг энг гуллаган даврида (милоднинг I—III асрида) ҳозирги Марказий Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, эҳтимол Уйғуристонни ҳам ўз ичига олган. Кушон подшолиги даврида буддизм Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса Буюк Ипак йўли орқали Хитой ва Узоқ Шарққа тарқалган. Кейинги ўн йилликлар мобайнида олиб борилган археологик изланишларнинг натижалари ва тарихий маълумотларни умумлаштирган ҳолда таҳмин қилиш мумкинки, исломгача бўлган даврда буддизм Марказий Осиёда гоёвий турмушнинг муҳим таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Буддизм фақатгина махсус ибодатхоналаргагина эмас, шунингдек подшо саройларидан бошлаб, оддий камбағал деҳқон ва ҳунармандларнинг кулбасигача кириб борган диндир. Буддизмни қабул қилган Марказий Осиё халқлари диний ибодатлар учун ҳар хил махсус нишоотлар қурдирганлар.

Буддизм билан боғлиқ обидалар, ибодатхоналар, ҳайкаллар, деворларга солинган расмлар Марказий Осиёда топилган қадимги тарихий обидалар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Буддизм билан боғлиқ иморатлар, қурилишлар ҳозирда ҳам Шимолий Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг жанубий туманларида, Тожикистонда ва Қозоғистон жанубида маълумдир. Булар орасида энг йирик нишоот эски Термиздаги Қоратепа

номли ғор ибодатхонасидир. Бу очиқ сариқ рангли катта тепалик бўлиб, унга қумтошли ғор бинолар ўйиб солинган ва ер устида бинолар барпо этилган, буларнинг ҳаммаси бир бутун уйғун бўлган будданинг 20—25 ибодатхоналарини ташкил қилиб, Кушон подшоҳлигида буддизм муҳим аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради. Деворларга солинган расмларни, ҳайкалларни, тоат-ибодат буюмларини, тангаларга, совға қилинган сопол идишларга босилган ҳар хил ёзувларни ўрганишлар Қоратепанинг милонинг I аср охири ва II аср бошларида бунёд қилинганлигидан далолат беради; араблар босқинидан кейин улар тугатилган ва кейинчалик вайронага айланган.

Марказий Осиёда бир неча юз мингдан кўпроқ корейс миллатига мансуб кишилар яшайди. Уларнинг оилавий-маиший анъаналари, миллий удумларининг айрим таркибий қисмлари маҳаяна (шимолӣ) кўринишдаги буддизм таъсирида шакллангандир.

Христианлик. XI асрнинг охирида христианликнинг Шарққа томон ҳаракати ва тарқалиши оммавий тус олди. Бу динни маҳаллий аҳоли орасида тарқатувчилар Шарқнинг айрим вилоятларига илгарироқ кириб борганлар. 280-йилдаёқ Талас (Мерке)да черковлар қурилган бўлиб, Самарқандда (301 йилдан), Марвда (334 йилдан), Ҳиротда (430 йилдан), Хоразмда, Марвда ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида епископлик, кафедра, миссиялар, кейинчалик Самарқандда, Марвда (430 йиллар), Ҳиротда (558 йиллар), 6—12 епископликдан иборат диний ҳудудий жамоалар, бирлашмалар бўлган. Хуросонликлар ва сугдиёналиклар орасида буддистлар, зардуштийлар, монийлар билан бир қаторда христианлар ҳам бўлишган. Улар қорахитойлар ва сосонийларга қарам ерларда таъқиб қилинганлар.

Марказий Осиё ҳудудида исломнинг тарқалиш давларида ислом билан христианлик ўртасидаги зиддиятлар, келишмовчиликлар кескинлашди. X асргача Самарқанд, Хоразм, Тошкент вилоятларида христианларнинг манзилгоҳлари бўлган. Ҳатто Беруний яшаган даврда ҳам (973—1050) Марвда православ митрополияси бўлган.

Ана шу давлрларда христианлик Кавказда ҳам тарқала бошлади. Арманистон (301 йил) ва Грузияда (318 йили) давлат динига айланди. IV—VIII асрларда Кав-

каз Албанияси худудида — ҳозирги Озарбойжон ва Жанубий Доғистонда ҳукмрон дин ҳисобланган.

Уша даврдаги кўндан-кўн ва бир-бирига қарши курашаётган динлар орасида Шарқнинг ҳукмронлари тоمانидан энг кўп ҳомийлик кўрсатилган дин христианликнинг шарқий йўналиши бўлмиш несторианлик бўлган. Халиф саройларида несторианлик патриархларга бутун шарқ христианлигининг ҳомийси сифатида қаралган. Патриархнинг қароргоҳи эса Константинополдан Бағдодга кўчирилган. Несторианлар христианлики Туркистонда, Амургача бўлган Шимолий ва Ғарбий Хитойда тарғибот қилганлар. Несторианликнинг Марказий Осиёдаги таянчи ва исломга қарши курашдаги маркази Самарқанд митрополияси бўлган; 1257 йилдан сўнггина бу митрополия ўз фаолиятини тўхтатган. Христианлик мухлислари сони жиҳатдан энг кўп тарқалган (1 миллиард 400 миллион) бўлиб, у бир қанча мустақил черковларга, секталарга, йўналиш ва оқимларга бўлинади: уларнинг ичида католицизм, православие ва протестантизм каби йирик йўналишлар бор.

Христианлик Фаластин ва Урта Ер денгизи яҳудийлари ичида вужудга келди. Ушлаб йиллардан кейин эса бошқа, асосан географик жиҳатдан қаралганда Рим империяси билан боғлиқ ёки унинг сиёсий ва маданий таъсирида бўлган халқлар орасида тарқалди. Янги ва энг янги даврларда у мустамлакачилик сиёсати ва миссионерлик натижасида Европадан ташқарида ҳам тарқалди.

Христианлик вужудга келишининг сабаблари таъназулга учраган Рим қулдорлик жамиятининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт шароитлари, қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг иқтироси, қулдорлик тартиботларининг парчаланиши ва гоявий муносабатларда республикачилик, демократик қондаларининг йўқ бўла бориши, яқка ҳокимлик ва мутлоқ ҳокимиятчиликларининг мустаҳкамланиши каби вазиятлар билан боғлиқдир. Француз тарихчиси Н. Эншленинг: «Христианлик ғалаба қилди, чунки Спартак мағлубиятга учради» деган машҳур ибораси бор. Эксплуатация ва ҳуқуқсизлик, умумий тартибсизлик ва харобаликлар, очлик, касаллик, урушлар натижасида умидсизликка тушган ва қийин аҳволдан қутулиш учун ўзларининг нигоҳларини мистикага, сеҳргарлик, дуохонлик, азайимхонлик, шунингдек маънавий ҳузур-ҳаловат, маънавий таскинга жуда муҳтож бўлган кишиларнинг ҳолатларини ниҳоятда аниқлик билан ўзида

ифода этган христианлик нуданизм бағрида етилган. Мутлақ, абадий, ўзгармас марҳаматни, билимни, бениҳоя қудратнинг эгаси бўлган якка худо ҳақидаги гоёши ўзлаштирган, лекин улардан (ислом ва нуданизмдан) фарқи шундаки, уч кўринишдаги якка худони ўзида мужжасамлаштирганлик ақидасини яратди. Уч кўринишдаги худо ҳақидаги таълимотга биноан, худонинг ички ҳаёти сабаби ўз-ўзида мавжуд бўлган учликдаги уч асос ёки «муқаддас учлик» бўлган — Ота-худо, Уғил-худо ва муқаддас руҳнинг ўзаро муносабатидир. Уғил, Исо баён қилинган таржиман ҳолига кўра, Ота-худодан, муқаддас руҳдан яратилади (првослав йўналиши таълимоти; католицизмда эса Ота-худо ва Уғил-худо ҳам худодан туғилади).

Худонинг мужжасамланиши ёки Исонинг икки моҳияти — одам моҳияти, худо моҳияти ҳақида, «гуноҳни ювиш», яъни «Исонинг ўзини ихтиёрий тарзда қурбон қилиши» ҳақидаги таълимот билан мустаҳкамланди. Христианлик муқаддас руҳ — Ота-худо, Бола-худо ва муқаддас руҳ — уч юзли худо тўғрисидаги таълимоти, тарғибот-ташкilotчилик, жавнат ва дўзах, охиратда, гўё дунёнинг охири борлиги, Исонинг қайта тирилиши ҳақидаги ва бошқа ақидаларни ўз ичига олади.

Энг биринчи ажралниш христианликда IV—V асрларда рўй берди, яъни Исоҳ Масих моҳиятини талқин қилишда фарқланадиган иккита диний-ақидавий йўналишлар: монофизитлар ва несторианлар бир-бирларидан ажралишди.

Кўпчилик христианлар Исоҳ Масихни ҳам худо, ҳам одам табнатиға эға деб билса, Константинополь архимандрати Евтахи таълимотининг тарафдорлари бўлган монофизитлар у фақатгина худо моҳиятининг бирлигидан иборат, дедилар. Константинополь патриархи Нестор қарашлари тарафдори бўлган несторианлар эса у худо инсонлар ҳаёти каби яшашни учун вужудға келган одамдир, деб тарғиб қилдилар.

Эфес соборида (431 йил) несторианчиликка бидъат деб қаралиб, унинг тарафдорларини таъқиб қилиш бошланди. Натижада несторианларнинг Шарққа кириб, оммавий ҳаракатлар бошлашларига сабаб бўлди.

Ҳозирги кунда монофизитчиликка Яқин Шарқдаги Якобитчилар, Жанубий Ҳиндистон ва Эфиопия христиан аҳолисининг 96 фонзи амал қилади.

471 йилда юқорида қайд этилган черковлар Қадим-

ги Шарқ черковлари деб атала бошлади. Несторианлар, энг аввал, Осурийлар орасида тарқалди, уларнинг диний жамоаси ҳозир ҳам Сурияда, Ироқда, Эронда, Ҳиндистонда бор.

1054 йилга келганда христианликнинг православ ва католик черковига бўлиниши расман тан олинган. Бу бўлиниш Рим империясининг Шарқий ва Ғарбий қисмлари орасидаги тафовутларни ўзида ифода этди ва Рим папаси билан Константинополь патриархи ўртасидаги жаъми христиан черковлари устидан якка ҳокимлик учун шиддатли курашлар билан боғлиқ бўлди. Христианликнинг алоҳида ва мустақил ғарбий тармоғи Рим католик черкови, яъни умумий, жаҳон Рим черкови деб атала бошлади. Дунёвий ҳокимиятга тобе бўлган Шарқий христианлик грек-кефилик (грекча — бутун дунё) ёки изчил, собитқадам (ортодоксал) христианлик деб атала бошланди. Православие ва католицизм ораларида умумийлик ва бир-бирдан фарқланадиган томонлари ҳам бор.

XVI асрдаги реформация жараёнида кенг қулоч ёзган ҳаракатлар Европадаги революцияларнинг энг биринчи ифодалари эди. Католицизмдан бир неча Европа черковлари ажралиб чиқиши натижасида христианликда протестантлик ҳаракатлари вужудга келди. Бунинг доирасида лютеранлик, анабаптизм, англиканлик ва кальвинизм черковлари шаклланди. Ҳар бир черков асосий маросимлари жиҳатидан ўзларига хос томонларига эга бўлиши билан бирга, бир неча йўналишлар, мазҳабларга ҳам бўлинди.

Ҳозирги христианликда турли йўналиш ва оқимлар орасидаги келишмовчиликларнинг камайиши бугунги кун учун хосдир. Бунга 1948 йилда ташкил топган Жаҳон Черковлари Кенгашининг фаолиятлари ва экуменик христианлар қўмаклашмоқда.

Католицизм. Христианликда энг кўп тарқалган йўналиш — католицизмдир. У Европа, Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида тарқалган. Мухлислари тахминан 800 млн. кишини ташкил қилади.

Католицизм таълимотида жаннат ва дўзахлар оралигидаги дунё, гуноҳкорларнинг руҳи, жони ҳақидаги, Исоҳ Масиҳнинг бениҳоя ҳурматлаш, унинг танаси ва жонини кўкларга кўтариш каби диний ақидалар мазжуд.

Католицизмда Библияни шарҳлаш ҳуқуқи фақатгина руҳонийларга берилади; чунки улар уйланмаслик ҳақидаги диний талабга амал қиладилар. Диний ибодатлар дабдабали ва саҳналаштирилган кўринишга эга, диний ўқиш, дуо, илтижолар лотин тилида олиб борилади. Православиедаги каби католицизмда ҳам фаришта, икона, илоҳий куч, чиримайдиган марҳум жасадларига сиғиши одатлари сақланиб қолган.

Католицизм бошқа йўналишлардан фарқли ўларок марказлашган тизимга эгадир. Ватикан ана шундай марказ сифатида (майdonи 44 гектар) 1924 йилдан бошлаб Папа Пий XI нинг Муссолини ҳукумати билан тузган битимига мувофиқ мустақил теократик давлат ҳисобланади. Рим Папаси черковнинг якка раҳбари бўлиб, у Исоҳ Масиҳнинг ердаги ноиб ҳисобланади. 1870 йили эътиқод ва ахлоқ масалаларида унинг бепуқсонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинди. 1978 йилда собиқ Польша кардинали Король Войтила 264-Рим папаси этиб тайинланди ва у ҳозирга қадар Иоани Павел II номи билан вазифани бажармоқда.

Сон жиҳатдан унчалик катта бўлмаган католик жамоалари Марказий Осиёнинг айрим туманларида ҳам мавжуд. 1990 йил Тошкентда католик маркази тузилди, унинг қошида жумҳуриятимизнинг бошқа туманларида рўйхатдан ўтган католик диний жамоалари ҳам ўз фаолиятларини олиб бормоқдалар.

Христианликнинг Шарқий тармоғи бўлмиш православиенинг ривожланиши жараёнида 14 мустақил (автокефал): Константинополь, Александрия, Антиохия, Қуддус, Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албания, Польша, Чехословакия, Америка черковлари шаклланди.

Ўзининг аҳамиятига кўра, православ дунёсида бешинчи, лекин ўзининг мухлислари сони жиҳатидап биринчи бўлган рус православ черкови X—XI асрларда вужудга келди. Унинг пайдо бўлиши янги ғояга муҳтож бўлган Киев давлатининг ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлари билан боғлиқ эди. Руснинг христианлашуви дарров амалга ошган ижтимоий жараён бўлмай, балки бир неча аср давом этган зиддиятли тарихий ҳодисадир.

Православиенинг Марказий Осиё аҳолиси орасига кибриб келиши XVI—XIX асрларга тўғри келади. Аввал савдо-сотиқ, кейин бу минтақа халқларининг мустамлакага айлантиришдан иборат ҳарбий ҳаракатлар жараёни

натижасидир. 1870 йили Покровск монастыри қошида миссионерлик жамияти ташкил қилинди, улар маҳаллий миллатларга мансуб аҳоли орасида, гарчи жиддий натижаларга эга бўлмаган бўлса ҳам, христианлик билан боғлиқ, катта ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бордилар. Шу мақсадда 1844 йили «Каромаг кўрсатувчи Николтайнинг ҳаёт йўли» номли рисолатни қирғиз тилига таржима қилдилар ва чоп этдилар, махсус диний мактаблар очилди. 1872 йили Рус православ черковига қарашли Туркистон (кейинчалик Тошкент, Урта Осиё) епархиал бошқармалари очилди.

Православ черкови ҳозирги кунда жамиятимизнинг юксалиши билан боғлиқ тадбирларни қўллаб-қувватламоқда, айниқса диндорларни ахлоқий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасидаги ўзининг режаларини ишлаб чиқмоқда. Бунда инсон шахсининг қадр-қиммати уни улуғлайдиган, оила асосини мустаҳкамлайдиган ва меҳнатга, бутун жамиятга нисбатан софдил ва виждонан мунсабатларни қарор топтириш назарда тутилган. Черковнинг ички тартибини қайта қуришни амалга оширишга, черков ҳаётини янгилашга, руҳонийлар орасида учрайдиган консерваторлик ва сусткашликларни бартараф қилишларга ҳам катта эътибор берилмоқда. 1988 йилда бўлиб ўтган рус православ черковининг минг йиллигини тантанали, улуғвор нишонланиши, рус православ черковининг халқаро обрўси кўтарилишига таъсир кўрсатди. Бу санани нишонлаш билан боғлиқ бўлган тантаналар, байрамлар ва бошқа турли-туман тадбирлар фақатгина илоҳиётчилик ёки черковларнинг ички ҳаёти ва тартиби билан боғлиқ бўлмасдан, балки жаҳонда, хусусан Осиё минтақаларида тинчлик учун кураш, ирқий камситишларга барҳам бериш, табиатни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш, демократик жараёнларни ривожлантириш, жамиятда адолатли ҳаётни қарор топтириш масалаларига ҳам эътиборни қаратди.

Бундан ташқари рус православ черкови хайрия фаолиятини кенгайтириб, ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорликлар ўрнатиш, урушда жабр кўрган байналмилалчи жангчилар соғлиқларини тиклаш, тинчлик ва болалар учун мўлжалланган жамғармаларни кўпайтириш каби ишларни амалга оширмоқда.

Христианликдаги яна бир йўналиш — протестантлик бўлиб, католицизм ва православиядан фарқли ўлароқ, диний қарашлар жиҳатидан ҳам, черковлар орасидаги му-

носабатлар жиҳатидан ҳам бир хил бўлмаган йўналишларни, XVI асрдаги янгиланиш ҳаракати билан боғлиқ бўлган кўпгина диний жамоалар, черковлар, мазҳабларни юзага келтирди.

Протестантизм умумхристианлик асослари ва қарашларини эътироф этиш билан бир қаторда, у гуноҳдан халос бўлишнинг янги асосларини илгари сурди. Исоҳ Масиҳнинг кишилар гуноҳини ювишга қаратилган ўзини-ўзи қурбон қилишига ишонч, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлигига ишонч, Библиянинг олий нуфузига ишонч ана шулар жумласидандир. Протестантилик Библияга сифинининг ўзига хос шаклини қарор топтирди, бу билан протестант ислоҳотчилари дастлабки христианликнинг олий мақсадларини, юксак орзуларини қайта тиклаш, уни кейинги давр черковлари томонидан «бузиллишлардан» халос қилишга интилдilar.

Протестантлик диний маросимларининг кўпчилигини бекор қилди (фақатгина лютеранликда нон ва вино билан чўқинтиришлар сақланиб қолди). Улганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёларга сифиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас мурдаларга, санамларга топиниш бекор қилинди. Ибодат уйлари ортиқча ҳашамлардан, меҳроблар, санамлар, ҳайкаллардан ҳоли қилинди, монастирлар ва монахликдан ҳам воз кечилди, руҳонийларнинг уйланмаслик шарти бекор қилинди. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни шарҳлаш ҳар бир художўйнинг энг муҳим бурчи бўлиб қолди. Лютеранлик, анабаптизм, англиканчилик, калвинизм, цвингчилик протестантикнинг илк шакллари бўлган. Кейинчалик «сўнгги протестантичилик» умумий номи билан маълум бўлган бир қанча диний оқимлар, ташкилотлар пайдо бўлди.

Марказий Осиёда ҳам протестантлик мухлислари учрайди. Лютеран жамоалари Қирғизистонда, Қозоғистонда ва Тожикистоннинг Жанубий томонларида, Туркменистонда, Ўзбекистонда, чунончи Сирдарё, Фарғона вилоятларида бор. Булар асосан немис миллатига мансуб бўлган диндорлардир. Тошкентдаги лютеранларга, диний тоат-ибодатларини бажаришлари учун, умумий диний эҳтиёжларини қондириш учун 30-йилларда қурилган кирха берилган. Душанбада ана шундай диний мақсад учун диндорларнинг ва кенг жамоатчиликнинг маблағлари ҳисобига, жумладан хорижий мамлакатдаги-

ларнинг иштирокида янги кирха қурилди. Бу жамоада диний ҳаёт билан боғлиқ чўқинтириш, марҳумга жаноза ўқиш, балоғат ёшига етганларни диндорлар сафига қўшиш ва никоҳ ўқитиш маросимлари ўтказилади. Диний байрамлар мунтазам нишонланади, диний тарғиботлар, ваъз ва хутбалар ўқилади, диний мулоқотлар ташкил қилинади.

Марказий Осиёда бошқа протестант йўналишлари ҳам мавжуд бўлиб, улар баптистлар, адвентистлар, иеговистлар, пятидесятниклар, менонитлар деб аталади. Бу сектантчиликлар ҳозирги шароитдаги тарихий ўзгаришлар таъсирини ўзида муайян тарзда ифода этган диний жамоалар ва гуруҳлардан иборат.

Эски анъанавий рус сектантчилигига Россиядаги ҳукмрон православ черковига, чоризмга нисбатан кенг деҳқонлар оммасининг ижтимоий норозиликларини ўзида ифода этувчи диний ҳаракатлар асосида XVII аср охири ва XVIII аср бошларида вужудга келган духобарлар, молоконлар, христоверлар, субботниклар, екопчилар, иеговист — ильинчилар ва бошқалар киради. Улар сектантчиликнинг биринчи тоифасини ташкил қилади.

Анъанавий рус сектантчилигининг мухлислари чор ҳукумати ва православ черкови томонидан таъқиб этилиши натижасида Ставрополь ўлкасига (кейинчалик у ердан Канадага), Сибирга, Кавказ ортига, Марказий Осиёга кўчганлар. Марказий Осиёда Христиан сектантчилигининг пайдо бўлиши ва тарқалиши бу ерларнинг Россия чоризми томонидан босиб олиниши ва пул-товар муносабатларининг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Ҳозирги кунларда Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳудудларида сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган малоканлар, духобарлар, христоверлар мавжуд. Тошкентдаги молокан биродарлари жамоаси ва Жиззахдаги жимтурмас (пригун) молоканлар жамоалари жумҳуриятдаги энг катта бўлган жамоалар ҳисобланадилар. Молоканларнинг катта бўлмаган гуруҳлари Самарқанд, Хоразм, Фарғона вилоятларида ҳам бор.

Сектантчиликнинг иккинчи тоифасига Фарб мамлакатларида вужудга келган ва Россия империяси ҳудудида, жумладан, Туркистонда ҳам фаол миссионерлик ҳаракатлари натижасида қарор топган сектантчилик киради. Ўз мухлисларининг сони жиҳатидан энг каттаси — баптистлар (юнон, сув билан чўқинтириш) бирлашмасидир. Ўзбекистондаги христиан секталарининг 65 фо-

издан кўпроғини баптистлар ташкил қилади. Диний таълимот ва маросимчилик борасидаги баптизм анъанавий протестантчилик асосларига таянади ва ўзининг янги асосларини ҳам яратади, чунончи, улар фақатгина балоғат ёшига етганларни янгитдан чўқинтиришади ва ўз сафларига қўшадилар. Бу маросимни табиий сув ҳавзаларида бажарадилар. Чўқинтириш, нон ва винони татиб кўриш сирли маросим сифатида эмас, балки рамзий маросимлар, ҳаракатлар сифатида қабул қилинади. Ибодат уйларини жиҳозлашда христианликнинг рамзий белгилари ишлатилмайди, ибодатларнинг ўзи Библияни ўқиш ва шарҳлашдан иборат бўлиб, тарғиботлар ва ашула айтишлар билан қўшиб олиб борилади. Фақатгина Исоҳ Масиҳ билан боғлиқ байрамлар таъминланади, шунингдек, бирлик куни, ўрим-йиғим куни ва бошқалар бор. Баптистлардан балоғатга етган ҳолдаги чўқинтиришларни таъмин олиш билан бирга, Исоҳ Масиҳнинг халоскорлик йўлидаги ўз-ўзини қурбон қилишига самимий, «аниқ ишонч» ҳам талаб қилинади.

1944 йили собиқ СССРдаги баптистлар жамоалари инжилчи-христианлар билан бирлашдилар. 1945—47 йилларда бу бирлашма иттифоқига пятидесятниклар жамоаси, 1963 йили эса мепонитлар жамоалари ҳам қўшилдилар. Инжилчи-христиан баптист жамоалари собиқ СССРда инжилчи-христиан баптистлар кенгаши томонидан бошқариларди (бу 1990 йилда инжилчи-христиан баптистларнинг иттифоқи деган ном олди.) 60-йилларда инжилчи-христиан баптистларга қарши бўлган марказ ташкил топди ва инжилчи-христиан баптистлар черковининг кенгаши деган ном олди. Узоқ йиллардан буён бу марказ норасмий равишда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистонда баптизм ўтган асрларнинг охириларидан бери мавжуд. Уларнинг Тошкентда «Еттинчи кун» адвентистлари, Ислоҳчи-адвентист, пятидесятниклар, мепончилик, инжилчи-христиан баптистлар кенгаши, иегова шоҳидлари каби протестантизм жамоалари бор.

Ҳозирги кунда Марказий Осиёдаги динлар ва диндорлар орасидаги ўзаро ҳамфикрлилик ва мулоқотлар жамият тараққий этган сари ривожланиб бормоқда. Диндорлар орасидаги мулоқотлар, ҳозирги даврнинг асосий масалаларидан бири бўлиб, халқаро аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ РИВОЖИДА ҲУРФИКРЛИЛИКНИНГ ТУТГАН УРНИ

Ҳозирги тоифадаги одам — Нона Sapiens бундан тахминан 40—50 минг йил муқаддам вужудга келгач, ижтимоий ҳаёт аста-секин шакллана бошлади. Ҳар бир минтақада ижтимоий ҳаётни қарор топтириш, одам руҳий оламидаги ҳайвоний ҳирс-туйғуларни чегаралаб, инсоний ҳис-туйғуларни барқарор қилиш эҳтиёжлари заминида ўзига хос маънавий маданият вужудга келди. Маънавиятни қарор топтиришнинг дастлабки ижтимоий шакли — табу, яъни ибтидоий жамиятларда муайян хатти-ҳаракатлар қилиш, нарсаларга тегиш, истеъмол қилишни тақиқлашдир. Табу жамиятни ижтимоий бошқариш, инсон руҳини поклашда ижтимоий назоратни йўлга қўйишнинг тарихий шакли бўлган. Масалан, унинг ёрдамида қарилар, аёллар ва гўдакларни сўйиб ейиш (каннибализм) тақиқланган, бундай йўл тутган одамларга нисбатан жамоатчилик нафрати қўзғатилиб, жазоланган. Кексалар ажодларнинг овчилик, чорвачилик ва бошқа соҳаларда тўплаган тажрибаларини авлоддан-авлодга ўтказиб, ижтимоий тараққиётга ҳисса қўшиш, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш имкониятига эга бўлдилар. Ёки бўлмаса, бир уруғ ичидаги қизларга уйланишни тақиқлаш натижасида гўзал қизлар ва пурвиқор йигитларни талашни оқибатида уруғ-қabila муносабатларида юзага келган жиддий зиддиятни бартараф этиш мумкин бўлди. Энг муҳими, ўша тақиқларни жорий этиб, уни амалга оширган кишилар, ўзлари буни сезмаган ҳолда, уруғ-қabila қони айнаб кетилишининг олдини олиб қолдилар. Айни чоғда бошқа уруғ ва қабилалар билан келишишга имкон яратдилар.

Яшаш учун биргалашиб курашни жараёнида моддий неъматлар топиш ва истеъмол қилиш, ибтидоий жамиятни барқарор этиш учун изланишлар олиб боришга тўғри келди. Бу ҳол инсон тафаккурининг ривожланиши ва ижтимоий онгининг тақомиллашиб боришнинг таъминлади. Оқибатда одамзод ўзини қуршаб турган табиий ҳодисалар тўғрисида ўйлаш, уларга ўз муносабатини билдириш, бу ҳодисаларга таъсир кўрсатишдаги ўз ўрнини аниқлашга ҳаракат қилди.

Натижада, биринчидан, одамзод, иккинчидан, у ёки бу ҳайвон ёхуд ўсимлик, шунингдек нотирик нарсалар

билан уруғнинг алоқалари мавжудлиги тўғрисидаги тасаввурлар — тотем юзага келди. Ўз тақиқлари билан уруғ-қабилалардаги муносабатларни яхшилашга муваффақ бўлган ва оламдан кўз юмган кекса уруғдошлар қабрларига сиғиниш дастлабки тотем объектлари эди.

Уруғ-қабилачилик муносабатларидаёқ қоҳинлар, соҳрғарлар табақаси вужудга келдики, улар ақлий меҳнат намояндалари эдилар. Жамиятда маънавий маданиятнинг қарор топиши, унинг таъсирида мифологик дунёқарашнинг шаклланишида ана шу одамларнинг ҳиссалари катта бўлди. Шу замида аввал кўпхудочилиликка, кейинчароқ яккахудочилиikka асосланган динлар пайдо бўлиб, муайян тизим тусини олиши инсоният маънавий тараққиётида жуда катта қадам бўлди. Уша габу ва тотемлар соҳрғарлик эътиқодлари асосида гуноҳ ва савоб категорияларида ўз ифодасини топиб, муайян жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш, инсон онги ва қалби (руҳи)нинг покланиб боришига хизмат қилди.

Муқаддас диний китобларда худо номидан баён этилган тақиқ ва руҳсатларга шубҳа билан қарани, уларни ислоҳ қилиш майллари, табиат ва жамият ҳодисаларига тажриба ва кузатишдан келиб чиқиб ёндашишнинг кучайиб бориши натижасида ҳар бир жамиятда ҳурфикрловчи кишилар пайдо бўлди.

Албатта, ҳурфикрлиликнинг пайдо бўлиши, ривожланишининг умумий қонунияти бор. Аммо у қонуният ҳар бир минтақада тарихан ўзига хос шаклларда, мазмунда содир бўлган. Ёнобарин, ҳар бир минтақадаги ҳурфикрлилик ўша жойдаги маънавий маданиятдан озик олиб намоён бўлган. Айни чоғда маънавий маданият ривож учун зарур воситага ҳам айланган.

Агар Марказий Осиёга исбатан ҳурфикрлилик ривож, унинг маънавий маданиятдаги ўрни хусусида фикр юритадиган бўлсак, бу ижтимоий ҳодисага илмий ёндашиш учун ҳурфикрлиликни тарихий даврларга бўлиб тадқиқ этган маъқул, деб ўйлаймиз. Бизнинг фикримизча, Марказий Осиёдаги ҳурфикрлиликни 6 даврга бўлиш мумкин.

1. Мифологик дунёқараш ва тасаввурлар ҳукмрон бўлган даврдаги ҳурфикрлилик.

2. Кўпхудочилилик ва оташпарастлик диний эътиқодлари ҳукмрон бўлган даврдаги ҳурфикрлилик.

3. Зардуштийлик ва унинг турли мазҳаблари ҳукмрон бўлган даврдаги ҳурфикрлилик.

4. Ислом ва унинг турли оқим ва мазҳаблари ҳукмрон бўлган даврдаги ҳурфикрлилик.

5. Марксча-ленинча материалистик дунёқараш ҳукмрон бўлган даврдаги ҳурфикрлилик.

6. Ўзбекистон мустақил тараққиёт даврига киргандан кейини шаклланаётган ҳурфикрлилик.

Маълум тарихий даврда олам, табиат ва жамият ҳодисалари, унда одамнинг ўрни ва роли ҳақидаги муайян жамиятда етакчи ёки ҳукмрон бўлган дунёқараш, у асосда шаклланган тасаввурлар, барқарор бўлиб қолган (стереотип) қарашлар ҳақлигига шубҳа билан қараш, ишончсизлик, тафаккур усулининг анъанавий тарзлари доирасидан чиқиб эркин фикр билдириш, ҳақиқатни излаш ва топишда ақлга, илм-фан далиллари, ижтимоий тажрибага таяниб янги фикрлар, ғоялар билдириш, назарий қондалар яратиш ҳурфикрлиликдир. Ҳурфикрлилик айни чоғда маънавий маданиятни такомиллаштириш, ижтимоий муносабатларни инсоний изга солиш ҳаракати ҳамдир.

Ана шу таърифдан келиб чиқиб ҳурфикрлиликка муносабат билдирсак, муайян жамиятда мифологик дунёқараш ва тасаввурлар ҳукмрон бўлган даврларда кузатиш ва амалиёт натижасида чиқарилган, барқарор бўлиб қолган қарашлардан фарқ қиладиган, уларга терс келадиган айрим кишиларнинг фикрлари аста-секин ижтимоий оғда муқим ўрин олиб борган. Қоҳинлар, сеҳргарлар таъсирида қарор топган, жоннинг ўлмаслиги, арвоқларнинг хонадонларга келиб туриши, танага боғлиқ бўлмаган алоҳида моҳият — руҳнинг борлигига ишонч, шу заминда уларга сиғиниш, мадад тилаш каби одатлари пайдо бўлган. Жамиятда, ижтимоий оғда барқарор бўлиб қолган бундай ғояларга қарши фикрлар халқ дostonлари, эртаклар, ашулалари ва қўшиқларида ўз ифодасини топган. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги «Ҳасан чопсон» дostonида Ваянган мамлакати сарой аҳллариининг киши ўлиmidан сўнг унинг «жони абадий яшashi» тўғрисидаги тасаввурлари устидан кинояли кулинади. «Қундуз билан Юлдуз» дostonида Авазхон кийинига тақилган қимматбаҳо инжу, тош, дур, маржон ва бошиқалар ёмон кўздан асраш учун эмас, балки чиройли кўриниш учун тақилгани баён этилади. Халқ оғ-

заки ижодида сеҳргарликка эмас, Ибн Сино каби табиб ва олимларнинг даволаш усулларига ихлос оширилади.

Ибтидоий жамоа тизимидаги муносабатларда содда (стихияли) фалсафий қарашлар шаклланган. Бунга кўра, оламнинг асосида сув, ҳаво, тупроқ, олов ётади, дунёдаги барча моддий нарсалар ана шуларнинг турлича бирикувидан иборатдир. Ана шундай фикрларнинг индивидуал ва ижтимоий онгда ўрни олиши ишлаб чиқариш ва меҳнат малакасида тўпланган тажрибалар, кўникмалар натижасида мифологик дунёқарашнинг асосий ғояларига ишончсизликни пайдо қилди. Унинг оқибати ўлароқ кўнхудочилиқ ва оташпараестлик эътиқодлари шакллана бошлади. Турли уруғ ва қабилаларнинг бирлашини, элатларнинг вужудга келиши натижасида уруғ-қабила худолари турли соҳалар худоларига айланди. Баобрў ва қудратли қабилаларнинг худолари бон худо, қолганлари эса соҳа худолари бўлиб қолди. Жамиятни бошқариш, уни барқарор ҳолда ушлаб туриш учун албатта муайян ғоя, таркиб топадиган маънавий ҳаёт керак. Уша худолар қудратига ишонч ва улардан мадад кутиш муайян давр маънавий ҳаётининг умумий йўналишини ташкил этади.

Бироқ, турли элатларнинг ихтиёрий ёки зўрлик билан қўшилиши, катта давлатларнинг юзага келиши билан Бон худо ва соҳа худолари қудратига ишонч сусайди. Индивидуал ва ижтимоий онгда ундай ғояларга терс фикрлар қарор топа бошлади. Бунинг натижаси сифатида Марказий Осиёда жаҳонда биринчи бор яккахудо-чиликка асосланган зардуштийлик дини шаклланди ва унинг муқаддас китоби «Авесто» юзага келди. Александр Македонскийнинг босқинчилиги туфайли Бақтрия давлатининг дини бўлиб қолган зардуштийликнинг дастлабки яккахудо-чилик ғояларига путур етди. Эрон шоҳларининг хатти-ҳаракатлари билан у оташпараестлик ва дуализм динига айланиб қолди.

Шунингдек, «Авесто»да меҳнат аҳли улуғланади, қулдорлик қораланади, мўътадил жамият илоҳийлаштирилади. Бу ҳолат исломгача Марказий Осиёда ҳурфикрликка қарши кучли ғоявий асос бўлмаганидан, бу жойда ҳаётбахш ҳурфикрлик учун муайян шарт-шароит бўлганлигидан дарак беради.

Умуман ҳурфикрлик диний қарашлардан ажралган ҳолда, алоҳида ва унга зид тасаввурлар ва бундан келиб чиқадиган ҳаракат бўлмаган. Тарихан у муайян

диний қарашлар доирасида вужудга келиб, муайян даврда у ёки бу даражада ривожланган.

Кичик-кичик подиоликлар парчаланиб, тоғу тахт учун ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойган ягона Тюррон халқларини босиб олиш араблар учун унча қийин бўлмади. Бироқ эркесвар халқни бўйсундира олиш, исломни қабул қилиши учун куч билан бирга макр ҳам керак бўлди. Шундай бўлса-да араб босқинчилари ва ислом ғояларига қарши кучли халқ ҳаракатлари — маздақийлик-хуррамийликнинг демократик талаблари ва тамойиллари асосида вужудга келгани тасодифий эмас.

Араб империяси юзага келгач, катта ҳудуддаги турли диний эътиқод ва маданиятларга мансуб халқларни нуқул ақидапарастликка асосланган ислом маънавияти билан бошқариш қийинлиги тобора сезиларли бўла бошлади. Империяни сақлаб қолши, унда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларни барқарорлаштириш, йирик давлатни бошқариш усулларини такомиллаштириш эҳтиёжлари нлм-фани ривожлантиришини тақозо этди. Шолон ақидапарастлиги асосида бунга эришиб бўлмас эди. Шунинг учун VIII аср охири IX аср бошларидан эътиборан араб халифотида мутакаллимлар билан мутазилийлар ўртасида ғоявий кураш кучайди. Мутакаллимлар Қуръон оятларини эркин таҳлил этнишга мутлақо қарши бўлсалар, мутазилийлар у ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида, мантиқ кучи билан англаш тарафдори эдилар. Улар фатализмни инкор этиб, иссон прода эришга эга эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Мутазилийларнинг фикрича, пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллоҳнинг обрўйига путур етказадн, чунки ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг продаси маҳсули бўлиб қолади. Хорижийлар эса халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишига қарши фикр билан майдонга чиқдилар.

Ислом ғояларига нисбатан хурфиқрликлик нуқтаи назарларидн туриши, унинг ақидапараст оқими ва ижтимоий вазифаларга шубҳа билан қараш, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларга адолат тамойиллари асосида муносабат белгилаш марказий халифалик ҳукмдорлари ғазабини қўзғатди. Халифа Мутаваккил (847—861) Қуръон яратилган дейдиган ҳар қандай киши кофир ва, бинобарин, ўлимга маҳкум деган фармон чиқарди. 897 йилда қўлёзма кўчирувчилар ва китобфурушларни илоҳийёт, диалектика (илму жадал), фалсафа ва мантиққа

онд китобларни кўчирмаслик ва сотмаслик ҳақида қасам ичириш бўйича фармони олий чиқарилди. Арасту издошларининг фалсафа, маънавиятқа доир китоблари, илмий асарлари омма олдида гулхан қилиб ёндирилди. Исломи ақидапараст мафкурачиларидан бири бўлган Аш-Шахрузурий «агар қимда-ким файласуфлар ақидаларига очиқдан-очиқ эътиқод қилса, уларни ўлдириш ёки бўйсунушига мажбур қилиш керак», деб чиқди.

Араб ҳукмдорлари иродасининг ифодаси сифатида шариатда Ҳанбалия мактаби ва исломда Ал-Ашъорий каломи шаклланди. Ҳанбалия шариатдаги энг консерватив мактаб бўлгани сабабли Ашъорий қарашларига мувофиқ келарди. Шу тариқа 940-йилларда Бағдодда Ашъорий калом тизими узил-кесил ғалаба қозонди. Унинг имон талаблари 1041 йида расмий исломнинг эътиқод рамзи сифатида қабул қилинди.

Араб марказий халифалигида диний доирадаги ҳурфикрликка қарши қўрилган бундай жиддий чоралар, қатли-омлар натижасида у ерлардаги фан, маданият арбоблари, меъморлар, ҳаттоғлар, мутазилийликка мойил хунармандлар ва бошқа касб эгалари тоҳирийлар ва сомонийлар салтанати ҳукмронлик қилаётган Марказий Осиёга қочиб, оилалари билан кўчиб кета бошладилар. Файласуф, табиб, кимёгар Абу Бакр ар-Розийнинг Бухорога келиши катта воқеа бўлди. Чунки у диний жамоалар ва ташкилотларнинг нуфузи (авторитети)га қарши бўлиб, ҳурфикрлик мавқеида мустақкам турган ўша даврнинг бообрў кишиси эди. Абу Наср ал-Форобийнинг Дамашқдан бу ерларга келишининг аҳамияти беқиёс эди. У «Таълим ас-соний» («Иккинчи таълим») асарида қадимги юнон фалсафасининг энг мухтасар шарҳини бериб, ҳурфикрлик ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар сомонийлар, хоразмшоҳлар, газнавийлар ўртасида «талаш» бўлгани ҳам бежиз эмас эди.

Мутазилийлик ғоялари Марказий Осиёда кенг ёйилиб, илм-фан, фалсафий фикр марказлари вужудга келди. Марказий Осиё халқларининг исломгача бўлган эътиқодлари, маданияти, архитектура анъаналари, адабиёт ва санъати ҳам жонлана бошлади. Турк тилида китоблар чиқди. Турк тилига давлат мақоми бериш, маънавиятда миллийликни қарор топтириш майллари кучайди. Холис гапирганда, исломнинг тез орада халқ эътиқодига айланишида унинг ғоялари, эътиқодларида

зардуштийлик билан яқинлигининг ҳам таъсири катта бўлди; чунки асрлар давомида халқ эътиқод қилиб келган зардуштийликнинг оламнинг яратилиши, гуноҳларнинг ёзиб борилиши, ўлимдан кейин париги дунёдаги ажр, жанинат ва дўзах, қил кўприк ва халоскорнинг келиши каби гоёлари исломда ҳам тўлалигича ўз ифодасини топган эди. Аммо зардуштийликнинг асосий гоёси — табиат ва жамиятда, инсон қалбида эзгулик билан ёвузлик руҳи ўртасидаги абадий муросасиз кураш, бунда Охурамазда тартибларига риоя қилувчилар эзгуликни қарор топтириш учун ёвузликка қарши курашиб, охир-оқибатда ғалаба қозонишлари тўғрисидаги таълимот инсон ақл-идроки ривожига йўл очарди. Илм-фанни ривожлантириш эса эзгулик ифодаси ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам исломгача зардуштийлик ибодатхоналарининг барчасида дунёвий илмлар ўргатилар, унга ихлос кучли эди.

Мутаазиллийлар таъсирда исломда вужуди мумкин ва вужуди вожиб (ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлари шаклланди. Вужуди мумкин (ёки вужудиюн — пантензм) оқими вакиллари — Ал-Қиндий, Ибн Рушд, Ал-Мааррий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём ва бошқалар мавжудотни иккига — вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўлганлар. Вужуди мумкин сабаб-оқибат алоқаларига эга бўлиб, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, балки ўз моҳиятидан келиб чиқади. Шу назарий қондадан келиб чиқиб, Форобий бутун мавжудотни 6 даражага бўлади. Шулардан биринчиси вужуди вожиб — Аллоҳ; қолган бештаси ақл, жон, шакл, материя, осмон — вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган бўлиб, биринчи сабаб ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам «Рисола фи-тақсим ал-мавжудот» асаринда ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Ваҳдат-ул вожиб — Аллоҳни билдиради, лекин у Қуръондагидек ҳамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб, яъни умумий мавжудотнинг биринчи сабаби ва унинг бир қисми сифатида талқин этилади. Бундай қараш эса табиат ҳодисаларини (инсон табиатини ҳам) мустақил ички сабаблари асосида тушунтиришга имкон бериб, илм-фан равнақига кенг йўл очади.

Мутаазиллийларнинг қарашлари ва ваҳдат-ул мавжуд диний-фалсафий оқим гоёлари кўнҳақиқат тўғрисидаги катта назарий қонда шаклланишига сабаб бўлди. Бунга

кўра, илоҳий ва дунёвий (илмий) ҳақиқатлар бер бўлиб, илоҳий ҳақиқатга фақат алоҳида одамлар — пайғамбарлар, азиз-авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий ҳақиқат эса ақл ёрдамида, илм-фан йўли билан ангаиб олинади.

Мутакаллимлар билан мутазилийлар ўртасидаги ғоявий курашда ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд ҳамда қўшҳақиқат тарафдорлари билан унга қарши кишилар ўртасидаги диний-фалсафий курашдан ҳукмдорлар ҳам четда қолишмади. Зеро, улар мадрасаларда, хусусий муаллим (мулла)лар кўлида таҳсил хўрганлар ва қандай муллада дарс олганликларига қароб дунёқарашлари шаклланган. Марказий Осиё ҳукмдорлари орасида ваҳдат-ул мавжуд тарафдорлари бўлиб, уларнинг бу қарашлари илм-фан, маданият, иқтисод ривожига кенгроқ йўл очарди. Шулардан бири халифа Маъмун (823—830 йиллар) мутазилийларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг ғояларини ўз давлатининг мафкураси асосига қўйди. Сомонийлар топшириғига биноан Имом Хўжа Абул Қосим Ҳаким Самарқандий Сунна ва жомоа имони рамзини ёзди. У ислом ақидавий таълимотини тадқиқ қилишда раъй ва қиёсни, яъни ақл ва маъниқ услубларини қўллаган Абу Ханифа ал-Нуъмон Ибн Собит Куфий — (Ҳанафия шарият мактаби асосчиси) имон-эътиқоди негизида ёзилган эди. Бунда мутазилийлар таъсирида бўлган Абу Мансур ал-Матурудий таълимотининг ҳам таъсири катта бўлди. У табиётшунослик, қадимги юнон фалсафасини ўрганиш, ҳунармандчилик, санъат ва адабиётни ривожлантириш тарафдори эди. Матурудийлар инсон ақлу қудрати ва ирода эркини ҳам тани олдилар.

Мутазилийлар билан мутакаллимлар ўртасидаги ғоявий курашларда Абу Ҳамид Ал-Ғаззолий каломи шаклланиб, ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тадқиқотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) ҳам деб аташади. Ал-Ғаззолий аввал сўфийлик қарашларига мойил бўлса-да, кейинроқ улар таълимотини танқид қилиш асосида ўз каломини яратади. Бироқ у ўзи устамаган ҳолда тасаввуфни назарий жиҳатдан асослаб қўйди. Ғаззолий таълимотича, инсон Аллоҳ каломи — Қуръон оятларини ўзлаштиргунга қадар ирода эркига эга, уни ўзлаштириб олгач, бутун иродаси Аллоҳ иродаси билан уйғунлашиб (эмансипациялашиб) кетади. Бинобарин, унинг хатти-ҳаракатлари, бутун фаолияти Аллоҳ иродасининг ифодаси бўлиб қолади.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг етакчи йўналиши инсон қалбини, руҳини поклашга, унда комил инсонийлик сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган. Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, ахлоқий поклик, ҳалоллик, инсофдиёнатлилик одами инсонга айланишининг муҳим шартин, деган фикрлар Шарқда тасаввуф (сўфийлик)нинг шаклланишига, кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Тасаввуф ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд диний-фалсафий ғоялари ҳамда Арасту қарашларидан озиқ олиб ривожланган Шарқ фалсафаси таъсирида исломнинг алоҳида оқими сифатида вужудга келди. У мураккаб диний-фалсафий оқим бўлиб, хилма-хил шакллارга, мазмун ва йўналишга эга. Тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг 17 та асосий сулуки (йўналиши) мавжуд. Шарқшунос олим Б. Э. Бертельс «Сўфийлик шунча кенг ва ҳар томонламаки, унга истаган концепция, дунёқарашни киритиш мумкин», деган эди.

Тасаввуфда иккита асосий ғоявий йўналиш кўзга яққол ташланади: бу ўткинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлос қўйиш Аллоҳни унутишга, имонсизликка олиб келади, деган ғояга таянганлар таркидунёчиликни тарғиб этганлар; азрўзи азалда пешонага ёзилган тақдир борлигига, одам ундан қочиб қутула олмаслигига ишонтиришга интилганлар. Иккинчи йўналиш — бу дунё Аллоҳ-таоло томонидан одамлар, уларнинг инсонлардек яшашини учун яратилгани, одам шу дунёдаги эзгу нишлари билан у дунёда худо висолига мушарраф бўла олишига, бинобарини, ундан қўрқиш асосида эмас, Аллоҳни севини, унинг висолига етиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлидан боришни ташвиқ этганлар.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Нажмиддин Қубро, Ҳожа Аҳмад Яссавий сулуқларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда Нақшбандийлик сулуки вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди. Ҳожагон сулуқини бошлаб берган А. Ғиждувоний бундай деган: «Эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва тақво билан бўл, салафлар изидан юриб, суннат ва жамоатни маҳкам тут, фикр ва ҳадисни ўрган». Яна бундай фикрлар бор: «оз сўзла, оз е, оз ухла», «ҳалол е, шубҳадан холи бўл...», А. Ғиждувонийнинг 8 та табаррук сўзи (рашҳа) га Б. Нақшланд 3 та манзил (даража) қўшиб, ўз сулуқини асослади.

Ҳожа Аҳрор Валий (Убайдуллоҳ) нақшбандийликнинг тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, туҳфа олмаслик, бир касбни мукаммал эгаллашга чақирди. Тасаввуф тариқатига кирганлар учун касб-корнинг ёмони йўқ, ёмони биров касб билан шуғулланмаслик, текинхўрлик, таъмагирликка одатланиш ҳисобланади. Шунинг учун машҳур шоир Саккокий — пичоқчилик, Шайх Абу Ҳафиз Ҳаддод — темирчилик, Шайх Абул Аббос Омийлий — қассоблик, Шайх Баннон — ҳаммоллик, Шайх Абул Ҳасан — дурадгорлик билан шуғулланишган. Ҳожа Аҳрор Валий ходимгар (массажчи) бўлган. Нақшбандийлик имони унинг «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Дилнинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган талабида яққол гавдаланади. Улар амал деганда биринчи навбатда Аллоҳ номини дилга жо қилиб, ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиши, таъма ва текинхўрликдан ҳазар қилишни тушунганлар. Нақшбандийлик сулуқини қабул қилган Амир Темур, Улуғбек ва бир қатор Туркистон ҳоқонлари дарवेशликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шуғулланиб, ҳалол яшанини талаб этдилар. Дарवेशлар фойдали меҳнат билан банд бўлишлари учун давлат шароит яратиб бериши тўғрисида фармони олий чиқарганлар. Буни бажармаганларни жазолаганлар.

Тасаввуфнинг сўл қаноти диний-фалсафий таълимот сифатида ислом ақидапарастлигига нисбатан муҳолифият бўлиб, Яқин ва Урта Шарқда, айниқса Марказий Осиёда табиий ва фалсафий фанлар ривожига ўз ўрни ва мавқеига эгадир. Марказий Осиё мутафаккирларининг баъзиларини совет даврида ислом ақидаларига қарши, ҳатто сал бўлмаса атенетга чиқариб қўйилди. Ижтимоий ҳодиса, маънавиятга синфий (партиявий) муносабат тарихий жараёнларга шундай ғайриилмий ёндашувни, уларни мафкура ва сиёсат талабларига бўй-сундиришни тақозо этарди.

Қадимда, Урта асрларда руҳонийлар ва илоҳиётчилар жамиятда бирдан-бир ўқинишли кишилар эдилар. Айни чоғда улар одоб-ахлоқ таяинчи ва тимсоли ҳам ҳисобланардилар. Бинобарин, муайян дин ақидалари ҳар қандай тафаккур учун бошланғич натижа ва асос эди. Муайян миштақа халқлари имон-эътиқодига айланган дин (ислом, христианлик, будда ва ҳоказо) ижтимоий онгнинг барча шакллари мазмунида, биринчи навбатда фалсафа, адабиёт, санъатда, ахлоқ ва эстетика-

да ўз ифодасини топган эди. Динга, ундаги худо ғоясига қарши қаратилган ҳар қандай фикр мавжуд тузумга ва салтанатга норозилик ва қаршилиқ сифатида тушуниларди. Айни чоғда диний жамоа ва ташкилотларнинг мафкуравий таъсири натижасида жамоатчилик фикри ҳукмрон ғояларга шубҳа билан қаровчиларга қарши қаратиларди. Шунинг учун араблар империяси ҳудудида ва Турк давлатларида яшаган мутафаккирлар ўз ҳурфикрлиликларини диний нардалар остида берганлар, эmmo улар Аллоҳга, унинг асосий ақидалари ҳақлигига имон келтирган шахслар эдилар. Шундай бўлишига қарамай, ақидапараст уламолар, истеъдодсиз ҳукмдорлар ақл ва адл йўлини тутган, ҳақиқатни излаб топишга даъват этган мутазилийларни, қадарийларни, ваҳдат-ул мавжуд нуқтаи назарида туриб илм-фанни ривожлантириш, адабиёт ва санъат асарлари орқали одамлар эстетик дидини оширишга интиланган мутафаккирларни, эркин фикрли дин аҳллари ва илоҳиётчиларни қувғин остига олдилар, қатли-ом этдилар, зиндонда чиритдилар. Чунончи, Беруний ҳукмдорлар тазйиқига қарамай, ҳурфикрлилиқ ғояларига содиқ қолди, Маҳмуд Ғазнавий уни бир неча марта ўлим жазосига ҳукм қилди. Абу Али ибн Сино ҳурфикрлилиги учун бир неча марта қувғин остига олindi, «кофирлик»да айбланиб, жамоатчилик нафратини унга қарши қўзғатмоқчи бўлдилар. У сарсон-саргардонликда ўзга юртларда ўлиб кетди, тўғрироғи, ўлдирилди. Ибн Сино ўз давридаги тақводорларга киноя қилиб, бундай ёзган эди:

Ўзни доно билган ул уч-тўрт подои,
Эшак табнати қилур намоён.
Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,
Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълои.

Туркистонни мўғул боққинчилари босиб олгач, Уйғониш давридаги ҳурфикрлилиқ анъаналари ривожига давлат йўли билан ғов қўйилди. Мўғил боққинчилари тор-мор этилгач, XIV—XV асрларда ўша анъаналар тикланди, айниқса нақшбандийлик ғоялари маънавий ҳаётнинг деярли барча йўналишлари мазмунини ташкил этди. Бу даврда зolim подшолар, амалдорларга қарши, шунингдек динни қурол қилиб олиб, текинхўрлик билан ҳаёт кечириётган зоҳидларга қарши очиқ-ойдин айтиландиган бўлди. Айниқса, халқ оғзаки ижоди, унинг жап-

говар жанри бўлган аския, қизиқчиликларда ҳурфир-
лилик ёрқин акс этди.

Темурийлар салтанати қулагач, шайбонийлар ислом
ўзбек империясини барпо этиш учун урушлар олиб бо-
ришди. Аста-секин сиёсат ва ҳуқуқда ислом ақидапара-
стлиги муқим ўрнашиб, индивидуал ва ижтимоий оида
қарор топа бошлади. Ҳокимият тепасига аста-секин ваҳ-
дат-ул вужуд тарафдорларининг келиши натижасида
ҳурфирлиликнинг ҳар қандай кўриниши «кофирлик»
деб эълон қилинди. «Кофирлик»да айбланган кишилар-
ни қатл этиш эса «савоб» ишлар қаторига қўшилди.
Ягона Туркистон уч хонлик ва яна майда султонликлар-
га ажраб кетгач, улар ўртасидаги тинимсиз урушлар,
салтанатни мустаҳкамлаш учун ижтимоий оини жилов-
лашга қаратилган мафкуравий фаолият халқ оммаси-
нинг тинка-мадорини қуритди. Ҳокимиятни бошқараёт-
ган арбобга ёқмайдиган ҳар қандай киши «кофирлик»
да айбланиб, қатли-ом этишининг даҳшатли механизми
шаклланди. Ҳурфирлилик байроқдори бўлган ёзувчи-
лар, шоирлар қувғин остига олинди. Масалан, Бобора-
ҳим Машраб тасаввуф нуқтаи назаридан камтарона ҳа-
ётни тарғиб қилгани, золимларни фои этгани учун дор-
га осилди. Бухоро амири Насруллахонга Қўқон хонли-
гини босиб олиш учун бир баҳона керак бўлган, Ноди-
рабегим ва унинг ўғли «кофирлик»да айбланиб, қатл
этилди. Шундай қилиб, ваҳдат-ул вужуд тарафдор-
ларининг ҳокимият тепасига келиши Туркистоннинг пар-
чаланиб кетиши, ислом доирасидаги ҳурфирлиликнинг
чекланишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳисобла-
нади. Натижада, миллат фидойиси Маҳмудхўжа Беҳбу-
дий айтганидек, бой маънавий жаданиятга эга бўлган
Марказий Осиё халқлари 500 йилга Оврупо халқлари
тараққиётидан орқада қолдилар. Аммо бу даврда ҳур-
фирлилик бутунлай бўлмади, деган фикрга келмаслик
керак. Халқ орасида Насриддин афанди латифалари, ас-
кия-қизиқчиликлар йўли билан, шунингдек, бадий ада-
биётининг фидойи намояндалари золим бойлар, рижор
руҳонийлар, баднафс амалдорлар кирдикорларини фои
этиб, уларга нисбатан халқ нафратини кўзгадилар. Гул-
ханий, Махмур, Турди, Махтумқули ва бошқаларнинг
асарларида ҳурфирлилик мотивлари кўп эди. Муқимий
ўша давр солиқ солувчиларининг тамагиранкларини, ин-
софенсанкларини фои этди. Амалдорларга нисбатан бун-

дай деди: «Додхоҳим, додхоҳлик сенга хос, порасиз ўтмас сенга юз илтимос».

Умуман ҳар бир даврда ҳурфикрликлик ўзига хос равишда намоён бўлади. Ҳамма даврлар ва барча мамлакатларда ижодий фикр юритувчи, ижтимоий ҳодисаларга тирак фикр билан ёндашувчи, ўз даврининг билимдончи ҳамда халқни, Ватанини ишқи, унинг ветиқлоли, истиқболли орзу-армонлари билан яшовчи фидойи, қўрқмас, забардаст, иродали кишилар бўлган. Улар қарор топган ҳукмрон ғоялар, амалдаги сиёсат ва мафкурага ўз муносабатларини қўрқмасдан билдирганлар, ўз нуқтаи назар (ҳақиқат) ларини қаттиқ туриб ҳимоя қила олганлар, бу йўлда қувгинлар, зиндонлар, қатли-омлардан ҳам қўрқмаганлар. Ана шундай мард одамлар саъй-ҳаракати тўғайли маънавий маданият ривожланди, тақомиллашиб борди. Токи 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар Марказий Осиёдаги ҳурфикрликлик ислом доирасида у ёки бу даражада ўзини намоён этди. Аммо Шарқ Уйғонини даври (IX—XII) ҳамда XIV—XV асрлар алломаларининг илм-фан ривожини, фалсафий фикрлар ривожини йўлидаги фидойиликлари бизнинг қувларимиз учун ҳам, сундан кейинги авлодлар учун ҳам олтинибрат мактаби бўлиб қолгани шубҳасиз. Шарқ мутафаккирлари, айниқса Марказий Осиё олимлари фузалоларининг ҳаётбахш, хушчақчақ ҳурфикрликлик анъаналари Ғарбий Оврупо Уйғонини даври учун асос бўлганини холис фикрловчи Оврупо олимлари тан оладилар.

Россияда 1917 йил Октябрь ойида давлат тунтариши бўлиб, большевиклар ҳокимият тепасига келишининг бир қанча сабаблари бор, албатта. Улардан бири, очьяланғоч ва вочор қолган халқ оммаси қандайдир ўзгариш бўлишини кутарди. Минг йиллар давомида христианлик руҳида тарбияланган славян халқлари халоскор қачонлардир келади ва у албатта золимларнинг адабидини бериб, чинакам тенглик, эркинлик, фаровонлик бошланади, деган ғояга эътиқод қўйган эдилар. Ана шундай шароитда, марксизм ғоялари билан қуроолланган большевиклар партияси халққа ноин, деҳқонларга ер, ишчиларга завод ва фабрикалар эгадорлигини ваъда қилиб, ҳокимият тепасига келиб олдилар.

Сирасини айтганда, большевиклар илгарини сурган ғоялар, берган ваъдалари барча халқларнинг асрлар бўйи қилиб келган эзгу орзуларига мувофиқ келарди. Яъни ижтимоий адолатли тузум, умумий фаровонлик,

тенглик, эркинлик, халқлар дўстлиги тўғрисидаги ғоялар умуммиллий ва умумбашарий қадриятлар эди. Шунинг учун 1917 йилда ўша ғоялар ҳақлигига чин дилдан ишониб, унга имон-эътиқод қилган фидойи одамлар стишиб чиқди. Ҳатто ёшлар орасида жаҳон инқилобига-ча онла қуришдан воз кечган, ҳалол-поклик, ахлоқлилик намуналарини кўрсатган кишилар бор эди. Ўша ғояларни рўёбга чиқариш учун юзага келган умумий ижтимоий ҳаракат туфайли янги шаҳарлар бунёд бўлди, собиқ Иттифоқ қудратли бир давлатга айланди, жумладан, Ўзбекистон фан-техникаси ҳозирги давр маданияти жиҳатидан қисқа муддатда ривожланган Фарб мамлакатлари даражасига етиб олди.

Бироқ, ўша умумбашарий ғояларга эришни воситалари ўзининг инсоний асосларига эга бўлгани ошкоралик, демократик ҳаракатлар бошлангач маълум бўлди. Айниқса, дин туфайли тарихан қадриятга айланган маънавиятга жиддий путур етди, одоб-ахлоқ маълум даражада миллий издан чиқди.

Сиёсий арбобларга баҳо бериб, муносабат белгилашда улар илгари сурган шиорлар, ваъдаларга қараб эмас, балки улар олиб борган сиёсат оқибатларига қаралади. Эҳтимол, Ленининг ниятлари яхши бўлгандир, ammo унга эришни воситаларининг ғайриинқилибий, ғайриинсоний белгилангани ёмон оқибатларга олиб келди.

«Коммунизмга олиб борадиган барча йўл — ахлоқли», — деган Ленин концепциясини амалга ошириш натижасида тарихда исели кўрилмаган жазо тизими қарор топтирилди. Большевиклардан бошқача фикрловчи кишиларни қатли-ом этиш «социализм»ни қарор топтириш омиллига айлантирилди.

Большевизмнинг асосий ғояларига бирдан-бир муҳолиф — дин ва диний ташкилотлар эди. Уларни большевизмга бўйсундиришнинг турли воситалари ўйлаб топилди. Шулардан бири жанговар (сиёсий) атеизмни қарор топтириш эди.

Рус большевиклари ва уларнинг миллий республикалардаги гумашталари (тўғрироғи, аяланган кишилар) сиёсий атеизм шиорлари остида дин, диний жамоалар, ташкилотлар ва уларнинг арбобларига қарши уруш эълон қилдилар. В. И. Ленин граждaнларга виждон эркинлиги бериш тўғрисида Декретга қўл қўйиб, амалда ҳаёсизларча динга эътиқод кўйганларни 2-навли граждaнларга айлантириш сиёсатини белгилади ва уни

амалга оширишни большевиклардан қаттиқ талаб қилди. Рус большевиклари диктатураси шароитида марксизм дунёвий динга айлантирилиб, КПСС раҳбарлари истаги, хоҳишига қарши чиққан, ақидага айлантирилган марксча-ленинча дунёқарашга заррача шубҳа билан қаровчи ёки унга қарши бирон-бир фикр билдирувчиларни «халқ душмани», «миллатчи» ёки «диссидент» деган тавқилаънат билан ўлдириб юбордилар, турма ва сурғунларда чиритдилар. А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, яна номи маълум ва номаълум, халқимизнинг ҳурфикрлаш қобилиятига эга бўлган, манқуртга айланмаган юзлаб, минглаб ўғил-қизлари Ўрта аср инквизициясидан кам фарқ қиладиган жазо воситалари орқали ҳаётдан жуда эрта кўз юмдилар. 73 йилни ўзичига оладиган бу даврдаги ҳурфикрчиликни ўрганиш, тадқиқ этиш ва зарур илмий ҳулосалар чиқариш ниҳоятда муҳимдир. Чунки индивидуал ва ижтимоий онгни кишанлаб қўйишга, халқ оmmasини сиёсатдан амалда четлаштиришга қаратилган ўша сиёсат, нодон сиёсатчиларнинг ўзбошимчилиги, манманлиги амалда жамиятни инқирозга олиб келиб қўйди, маънавий ва миллий маданият тараққиётига жиддий путур етказди.

Давлат монополиясига айлантирилган мулкни тоталитаризмсиз бошқариб бўлмайди. Аммо тоталитаризм шароитида ишлаб чиқаришни экстенсив йўл билан ривожлантириб, 30—40-йилларда собиқ СССРда эришилган иқтисодий юксалишлар таназзулга юз бургани 50-йиллардаёқ аён бўла бошлади. Иқтисодчи олимлар, файласуфлар, ёзувчилар, умуман эркин, теран фикрловчи зиёлилар иқтисодий ва маънавий ҳаёт турғунликка қараб кетаётганини англаб, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона (айланма йўллар, қочириқ иборалар билан) юқори партия элитасига таъсир эта бордилар. Сталин вафотидан кейин партия элитаси якка мулкчилик, якка мафкурачилик шароитида 30 йил бадалида иқтисодий ва маданий-маърифий ислоҳотлар ўтказишга уриниб, бирон-бир жиддий натижага эриша олмади. М. С. Горбачев маъмурияти «қайта қуриш» шиори остида, мулкчиликнинг эски шаклларини сақлаган ва партия элитаси диктатураси шароитида кенг ислоҳотлар ўтказмоқчи бўлди. Натижа бўлмагач, партия дастурига ўзгартиришлар киритилди, бозор муносабатларига ўтишга қарор қилинди.

Ҳурфикрли зиёлиларнинг қаттиқ талаби ва мантиқ тўла фикрлари бежиз кетмади. «Қизил империя» деб

номланган йирик муштамлакачилик режими — СССР давлати қулади. Унинг харобалари устида пайдо бўлган мустақил республикалар ҳеч бир иккиланмасдан мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, унинг хилма-хил шакллари қарор топтириш асосида бозор муносабатларига ўтиш йўлини таъладилар. Ўзбекистон раҳбарияти Россиядан фарқли равишда бозор муносабатларига аста-секин, басқичма-басқич ўтиш ва умуман Президент Ислам Каримов асослаган иқтисодий ислохотларнинг 5 тамойилига таянган йўлини таълади.

Ўзбекистон раҳбарияти иқтисодий ислохотларини муваффақиятли ўтиши ва қарор топиши аввало одамларнинг эркин, соғлом фикр юритишларига, тафаккур тарзи ва руҳий одамларнинг жиддий равишда ўзгариш жараёнилари билан боғламоқда. «Эндиги вазифа, — дейди Президент И. А. Каримов Олий Мажлис 1-сессиясида қилган маърузасида, — кишиларимиз мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончнинг орта боришидир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйқдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўла олмайди». Фақат маънавийнинг қарор топтириш орқалигина имонли комил инсонлар шахси шаклланиши, демак, эркин, ҳур, тирак фикр юритувчи инсонлардан иборат граждандлик жамияти вужудга келиши мумкин.

Ўтмиш тарихий тажрибаларидан жиддий ҳулосалар чиқариб, ҳурфикрликка кенг йўл очилди. Наттижада тараққиётнинг чинакам инсоний изга тушиб олишига имкон туғилади. Тараққиётимизга жиддий тўсёқ, айниқса ёш ишбилармон, тадбиркорлар йўлида гов бўлиб турган бюрократия, таъмагирлик, маҳаллийчилик, уруг-аймоқчиликка барҳам бериш зарур. Бунинг учун ўша ишжоатли, қатъиятли, иродали аждодларимиз анъаналарини тиклаш, республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш муҳим бўлиб турибди.

Мустақил тараққиёт йўлига дадил кириб олган Ўзбекистонда ҳурфикрликнинг ривожлантириш йўллари қидириш, топиш, шу асосда тараққиётга эришиш, янги-ча тафаккурга асосланган, синфий тамойиллар ва конфронтацион (номуросачилик) руҳидан холи бўлган тадқиқотларга кенг ўрин бериш муҳимдир. Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳурфикрлик шакл-шамойилларини, йўналишларини аниқлаш қийин, аммо зарур вазифа бўлиб турибди. Бунда виждон эркинлиги ва диний таъкилотлар тўғрисидаги Қонунга

қатъий амал қилган ҳолда турли эътиқод эгаларининг Ватан истиқлоли йўлида бирлашиб ҳаракат қилишларининг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бирлик учун ягона гоё керак. Ўзбекистонда рўйхатга олинган 17 та диний ташкилот бўлиб, ислом уларнинг биттасидир. Ундан ташқари ақл-идроқ ҳақиқатлари, фан аксиомаларига ишонган, эътиқод қўйган кишиларнинг жуда катта гуруҳлари турли диний эътиқод эгалари билан бирга яшайтилар, меҳнат қиляптилар. Ана шу 18 та эътиқод эгаларининг тиш-тоғув яшашлари, ҳурфикр юритишлари, ягона мақсад — имонли комил инсонлар шахсини шакллантиришлари учун ўз имкониятлари доирасида сазой ҳаракат белгилашлари Ўзбекистонда маънавий ҳаётининг асосий йўналишини ташкил этади. Тараққиётнинг ҳозирги босқичи фикрлар хилма-хиллигига кенг йўл очиб, ўзгача фикрловчиларин қаноат билан тинглаб, тўғри хулосалар чиқариш маҳоратига эга бўлишни тақозо этмоқда. Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, уни поймол этишнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашини ҳуқуқий демократик давлат учун бораётган ижтимоий ҳаракатнинг таркибий қисмига кирди. Ҳозирги замон фан-техникаси, билимлари билан ошно бўлган юксак маданиятли шахсларга эътиқодни таълаш эркини бериш, турли йўналишдаги, мазмундаги имон-эътиқод эгаларининг узаро ҳурмат, иззатда яшашларига эриниши учун тафаккурининг янги тарзи зарур бўлиб турибди.

Динишунослик асослари. Т., 1995. — 171—188 б.

ИМОНЛИ ОДАМЛАР ИТТИФОҚИ МУАММОСИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТ ҚУРИШ МАСАЛАСИ

Ҳозирги ер юзида яшаётган одамлар тана тузилиши, мия ҳажми ва қурилмаси жиҳатидан қадимги замон одамларидан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Фарқ аввало онгда намоён бўлгани учун ҳозирги тоифани Ақлли одам (Homo Sapiens) деб аташ фанда расм бўлган. Чунки бу тоифа нутқ тили ва мураккаб тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлиб, у жамиятда фаолият кўрсатади.

Бироқ, умуман олганда, ақл-идрок ривожини даражасига асосланадиган муносабатларга қараб баҳо берадиган бўлсак, одамнинг ҳозирги мавжуд бўлган тоифаси ҳали тўла такомилга етмаган дейиш мумкин. Бизга маълум бўлган кейинги 4 минг йилдан ортиқроқ тарихнинг 300 йилга яқини нисбатан тинч ўтгани, қолган вақтларда ер қуррасининг у ёки бу жойида урунлар боргани, бу тоифа одам том маънода Ақл-идрок эгаси эмаслигидан далилат берди.¹

Иккинчи томондан, яшаш учун кураш усули жиҳатидан ҳайвондан ҳам даҳшатлироқ одамлар (қотиллар, ўғриллар, босқинчилар, порахўрлар ва бошқалар) ҳар бир мамлакатда ҳануз борлиги, ўзгаларнинг кўз ёши, азоб-уқубати эвазига роҳат-фароғатда яшайдиган уялмай-диган кишилар мавжудлиги бунга далилдор.

Шу ўринда одам зоти табиатидаги ҳайвоний ҳусурга Форобийнинг муносабатини айтиш жонз. Бу мутафаккир одам зотини ақлли жонивор, деб атаган. Ҳайвон турлари ўртасида ва бир турнинг ўз ичиде кураш қонунияти борлигини Форобий биринчи бўлиб англаган эди. Ҳайвонот оламида эмал қиладиган бу қонун одамларда ваҳшийлик сифатларини гуфдириб туришига эътиборни қаратган. Фозил ва жоҳил шаҳар аҳли ўртасида юз берадиган курашда ақл-идрок тантана қилишига Форобий қаттиқ ишонган ва жамиятдаги муносабатлар пировардида нисонийлашишига умид боғлаган эди.

Форобийнинг таъкидлашича, «барчаси ҳақ ёки барчаси уйдирма» деган икки қарама-қарши фикр бир-бирини асло исбатлаб этмайди, балки бири иккинчисини тақозо этади: улар алоҳида ҳолда эмас, балки фақат бир-

¹ Қаранг: А. С. Капто, Философия мира: истоки, тенденция, перспективы. М., 1990, стр. 5.

галикда, уйғунликда бўлгандагина ҳақиқат рўёбга чиқиши мумкин. Форобийнинг юқоридаги ғояси бизнинг замонамизда янгича тафаккур қилиш услубининг юзага келиши ва қарор топиши учун нечоғлик аҳамиятга молик эканлигини англаш қийин эмас. Хусусан, илҳоқиёт ва фалсафа намояндалари ўз назарий қарашларида, амалий фаолиятларида бу қондага амал қилсалар, одамзоднинг батамом инсонга айланиш жараёнини тезлаштирган бўлардилар.

Илим-фан аҳллари — доншмандлар, қанчалик аччиқ ва кўнгилсиз бўлмасин, ҳақиқатга тик қараб келганлар, палмий ҳақиқатлар тантанаси учун фидоийлик кўрсатганлар. Бу ҳақиқат шундан иборатки, ҳозирги одам зоти қандайдир мўъжиза орқали ёки биологик тасодиф туфайли пайдо бўлмаган, балки шу она-табиат узоқ тарихий-тадрижий (эволюцион) тараққиётининг маҳсули ва натижаси ўлароқ алоҳида тур сифатида вужудга келган. Бинобарин, биз ўзимизни қанчалик улуғламайлик, барибир, одамнинг ҳозирги зотида ижтимоий моҳият биологик моҳият билан биргаликда мавжуддир. Қаярда ва қачонки маънавий-руҳий ва ахлоқий муаммолар каби ниҳоятда нозик соҳага этиборсизлик бўлар экан, ўша ерда одам зотида биологик моҳият юзага шундоққина қалқиб чиқиб, ҳайвоний инстинктлар, ҳирслар ривожлана бошлайди. Бундай жараёнга бефарқ қараб бўлмайди, чунки борди-ю, лоқайдлигимиз туфайли унга йўл очилса, одамлар жамияти ўрнига одамсимонлар галаси шаклланиб қолиши ҳам мумкин. Шу ўринда «одам» тушунчаси билан «инсон» тушунчаси ўртасидаги фарқни англаб олиш лозим. (Тушунчаларда ифодаланган ҳақиқий мазмун асосида муносабат белгилашга одамларни ўргатиш илим-фан аҳлининг бурчидир).

Албатта, одамнинг баркамол инсонга айланиши учун бир қатор объектив шарт-шаронглар ва субъектив омиллар керак. Моддий фаровонликни таъминлаш асосида бу муаммони ҳал қилиш мумкин, деган майллар тобора кучайиб бораётган замонамизда умуминсоний муаммага бундай қарашлар ўзининг бирёқламалиги билан хавфлидир. Чунки маънавий олами қашшоқ бўлган, яъни имонсиз, этиқодсиз одам эҳтиёжини ҳар қандай тўқин-сочинлик, кўркам кийимлар, безаклар, шинам бино ва ашёлар билан қапоатлантириб бўлмайди. Одам табиатидаги бу ҳолатни этибордан соқит қилиш катта хатоликка йўл қўйиш бўлади. Фақат маънавий олами

бой, ахлоқи пок кишиларгина мавжуд моддий шароитларга шукроналар келтириб яшаган ҳолда, янада яхшироқ ҳаёт учун шароит яратиш йўлида астойдил меҳнат қиладилар, ижтимоий фаоллик кўрсатадилар, бошқаларга тақлид объекти, ибрат ва намуна бўладилар.

Нутқ тили ва мураккаб тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган одамнинг бу зоти фақат табиат бағридагина эмас, айни чоғда жамият қўйнида ҳам яшайди; жамият унинг иккинчи ва аммо ниҳоятда зарур моҳияти намоён бўлиши учун шароит ролини ўйнаши лозим. Ана шу зарурият туфайли Ер юзининг ҳамма жойида одамлар муайян тарихий даврда гала-гала яшашдан уруғ-уруғ, сўнгра қабила-қабила бўлиб яшашга ўтдилар. Ақлли одам зотининг муайян жамоа ва жамият бағрида мўътадил ҳаёт кечирishi, бу жамият умумий манфаатлари доирасида фаолият йўналишини белгилаши учун муайян маънавий-ахлоқий қадриятлар зарурлигини ҳатто ўтмиш аجدодларимиз ҳис этганлар. Қоҳин, афсусгар ва кекса авлод вакиллари хатти-ҳаракатлари таъсирида афсонавий дунёқараш шаклланиб, ақл-идрокли одамларнинг имон ва эътиқодлари шу дунёқараш илгарги сурган ғоя, қадриятларни олий ҳақиқат сифатида қабул қилиб, муносабат белгилашга асосланган. Тараққиётнинг муайян босқичида ҳар хил минтақаларда, турли тарихий даврларда жуда содда фалсафий қарашлар юзага келган. У натурфилософиянинг йўналишларидан бири сифатида аввало ибтидоий диний тасаввурлар, сўнгра уруғ-қабила, миллий, ниҳоят, ҳозирги жаҳон динлари — буддизм, христианлик ва ислом пайдо бўлган.

Ақл-идрокли одам зотининг кейинги 2,5—1,5 минг йил ичидаги имони ва эътиқоди асосан диний дунёқараш олға сурган ғоялар, қадриятларни ҳақиқат сифатида қабул қилиш (улар ҳақиқатми, йўқми — бундан қатъий назар), уларга астойдил ихлос қўйишга асосланди. Барча диний ташкилотлар, дин арбоблари ва аҳллари одамнинг бу зоти учун муайян маънавий-ахлоқий қадрият ниҳоятда зарурлигини ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам хоҳ жаҳон динлари, хоҳ миллий ва ёки уруғ-қабила динлари бўлмасин, уларнинг намояндалари ўзлари қадрлаган ғояларни, ахлоқ нормаларини боланинг жуда ёшлигиндан оқ унинг онгига сингдириб боришга асосий эътиборни қаратадилар, жамоатчиликнинг қаттиқ назоратини ўрнатish лозим деб ҳисоблайдилар. Афсуски, инсониятнинг бу ноёб тарихий тажрибасига кейинги ўн

Йилдиклар давомида назар-писанд қилмай қараш, ҳатто уни хурофот деб тавсифлаш учун дунёвий давлат маҳкамларидан фойдаланиш кенг тус олди. Моддий фаровонлик таъминлангач, ижтимоий муҳофазага эга бўлган одамлар гўё ўз-ўзидан инсоний сифатларга эга бўлиб қолаверади, деган ҳаёлий бир фикр қарор топиб, у давлат сиёсатининг негизи бўлиб қолган эди. Бироқ, шундай шароитда ҳам, кўпгина диний ташкилотлар, дин аҳллари одамнинг маънавий оламини қашшоқлаштиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга ўз имкониятлари доирасида қаршилик кўрсатиб, динларнинг халқ оммаси ўртасидаги таъсирини сақлаб қолишга эришдилар. Натижада одатий онгда имон фақат диндан келиб чиқади, диндор одамгина имонли бўлиб, маънавий-ахлоқий жиҳатдан пок шахс сифатида камол топади, деган фикр ёйилиб кетди. Бундай фикр-мулоҳаза эндиликда дунё миқёсида ижтимоий онг соҳаларини ҳам тобора кўпроқ қамраб олиб, ҳатто зиёлиларнинг кўзга кўринган арбобларининг дунёқарашларида ҳам мустаҳкам ўрни олиб бормоқда.

Илм-фан аҳллари учун ижтимоий, хусусан оддий ва яқин шахс онгида қарор топиб қолган бир ғайриилмий нудан назарга эътиборни қаратиш жоиз. Тарихий заруратлар туфайли юзага келган диний дунёқараш билан бир вақтда фалсафий қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, унинг ғоя, қадриятлари атрофида ҳам имон, эътиқод шаклланиб борди. Зеро, бундай имон, эътиқод эгалари ҳаётни инсонга монанд тарзда қайта қуриш, мамлакатлар, халқлар ўртасида тинчлик, дўстлик, ўзаро манфатли ҳамкорликка асосланган, нисбатан ижтимоий тенглик ва адолат қарор топадиган жамият ер юзида юзага келишига астойдил ишонадилар. Бу жараён муайян қонуниятлар таъсирида ривожланиб борса-да, аммо ана шу объектив ҳодисага таъсир кўрсатадиган инсон омиллари салмоқли бўлиши мумкинлигини эътироф этадилар; шундай қарашга ихлос қўйиб, шу асосда ҳаёт йўналишини белгилаб оладилар.

Имон—одамнинг инсонга айланиб боришининг муҳим маънавий шартидир. Имон одамнинг муайян ғоя ва ахлоқий қадриятлар реал ҳақиқат эканига ишончидан иборат маънавий-руҳий ҳолат бўлиб, ақл-идрокли одам онги ва аҳволи-руҳияти (психикаси)нинг нодир ҳодисаси ва одам ўз-ўзини англаб олишнинг ноёб воситасидир. «Фикрловчи мавжудод» бўлган одамнинг ҳозирги зоти

муайян имонга эга бўлмаса, у ўз-ўзини англаб олиши қийинлашади; имонсиз одамлар учун ўз ҳузур-ҳаловати, шаҳвоний ҳирс-туйғусидан бошқа маънавий «қадрият» қолмайди. Шунинг учун фалсафий дунёқарашлар асосида шаклланган имон-эътиқод эгаларининг дин аҳллари билан бирлашиб, ана шу ижтимоий офатга қарши курашишлари тарихий зарурият бўлиб турибди.

Фалсафий қарашларни ҳам, диний қарашларни ҳам олим ва уламолар, бинобарин, инсонлар ижод қилган. Уларнинг фалсафий ва диний қарашларини кўпинча бир-бирига мутлақ даражада қарама-қарши қўйиш ақлли одамлар иши эмас. Ҳар бирида ҳам мавҳум ва реал ҳақиқатлар бор. Шу сабабли ижтимоий онгнинг бу шакллари ўртасидаги тафовутларни ҳаддан зиёда бўрттириб, қабартириб, улардаги муштаракликни йўқ қилиб кўрсатиш тарихий ҳақиқатга мос эмас. Зеро, ҳозирги жаҳон динларининг пайдо бўлиш ва шаклланишида қадимги содда фалсафа — натурфилософиянинг таъсири кучли бўлган. Чунончи, христианлик қадимий араб-яхудий (семит) афсоналари заминида вужудга келган. Унда Тавротнинг таъсиридан ташқари, стоиклар* фалсафаси ҳам катта рол ўйнаган.

Барча динлар фалсафий-ахлоқий фикрларни жуда содда тарзда назарий онгга эга бўлмаган кенг халқ оммасига тушунарли этиб, унинг қалбидан ўрни олишига асосий эътиборни қаратган. Масалан, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳадисларида «Динда ҳаддан ташқари гулув (яъни чуқур) кетманглар. Чунки сизлардан илгари ўтган қавмлар динда ҳаддан ташқари гулувлари сабабли ҳалок бўлганлар»¹ дейилиши тасолифий эмас. Бу даъват зоҳидликка, мутаассибликка қарши қаратилган. Зоҳидликни ҳозирги мусулмон уламолари ҳам қоралайдилар, улар ҳар бир мўъмин дунёвий ва охиратий манфаатларни уйғунлаштириб бориши зарурлигини гоят ўринли тарзда уқтирмақдалар.

Қадимги дунё ва Ўрта асрда яшаган кўпгина файласуфлар одам ҳамма нарсани билишга қодир эмас, бинобарин, бошқаларнинг фикрига ишонши, ихлос қўйиши, эътиқод қилиши натижасида оламни, ўз-ўзини англаб боради, деган фикрни илгари сурган эдилар. Яна улар одам зоти дунё нимага асосланади, деган саволга ж. воб

* Стоиклар — қадимги юнонистондаги фалсафий мактаб таърифдорлари.

¹ Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Тошкент, 1990, 62-бет.

бериш ҳаёт-мамонт масаласи эканлигини ҳис этганлар. Оқибатда субстанция (бош асос) масаласи ўша замонлардаёқ кенг муҳокама, мунозараларга сабаб бўлган эди. Айрим файласуфлар дунё моддий нарса (материя)га асосланади деса, бошқалари дунё мавҳум, яъни умумий ғоя (руҳ)га асосланади, дер эдилар. Улар мана шу олий руҳнинг борлигига чуқур ишонч (имон) мавжуд бўлиши лозимлигини доимо уқтириб келганлар, диний ваъз-насиҳатлар, ахлоқ-одоб маромлари гарчи умуминсоний маънавий эҳтиёжлар асосида, одамларнинг муайян жамият ва маданият эътироф этган қонун-қондаларга ихтиёрий равишда амал қилишлари зарурати негизида вужудга келган бўлса ҳам, диний ташкилотлар, дин аҳллари умуминсоний қадриятларда ўзига ҳамоҳанг бўлганларини авайлаб, эъозлаб авлоддан-авлодга ўтказишнинг тарихий тажрибада синалганларини муқаддаслаштирганлар. Шу механизм ёрдамида инсоний фазилатларни тарғиб этиш орқали ўзлари ҳам, биринчи навбатда руҳоний уламо эмас, инсон бўлганликлари учун эъоз-эҳтиромга эга бўлганлар, ҳозир ҳам бўлмоқдалар. Динларнинг дунёқарашга доир ақидаларининг гайриилмийлигини исботлашга берилиб кетиб, улар билан биргаликда сақланиб келаётган хайрли анъана, маданий-ахлоқий қадриятларни назар-писанд қилмайдиган қарашлар таркиб топди. Ошкоралик, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш сиёсати шарофати ила ана шу бирёқламалик барҳам топмоқда; умуминсоний муаммоларни ҳал этиш учун диний ва илмий имон соҳибларнинг самарали ҳамкорлиги вужудга келса, ажаб эмас.

Бунинг учун, аввало «имон» тушунчаси билан «дин» тушунчасини айништиришдан иборат қарашлар илмий эмас, бибобарин, зарарли эканлигини омма англаб олиши лозим. Ҳамма динлар, жумладан исломни ҳам маълум маънода имоншунослик деса бўлади. Зеро, унинг барча ибодатлари, маросимлари, ҳайитлари, рамзлари ягона бир мақсадга — одамларни Аллоҳга, унинг панд-насиҳатлари мажмуаси бўлган Қуръоннинг барча оятлари илоҳийлигига қаттиқ ишонган, ўз ҳаётини шу руҳий ҳолат асосида белгилайдиган шахслар — аҳли исломни камол топтиришдан иборат.

Хўш, илмий ҳақиқатларга, фалсафий қарашларга ишонган одамларчи? Ана шу таянч-ишонч асосида ҳам муайян руҳий ҳолат таркиб топиб, ҳаёт йўналиши вужудга келаётган экан, уларни имонсиз-эътиқодсизлар

қаторига қўшиб юбориш адолатданми? Ҳозир биз яшаётган жамият учун хавф солиб турган ҳолат кўпгина одамлар, айниқса ёшларда таянч-ишонч асосида вужудга келадиган руҳий ҳолатдан иборат имон, эътиқод суюқлашиб, сусайиб бораётганидир. Муайян имон, эътиқод руҳи ёшларнинг онгига, қалбига гўдаклигидан оила, қариндош-уруғ, ўқув ва меҳнат жамоалари, жамиятдаги ижтимоий муассасалар воситаси ила сингдириб борилади. Ақл-идрокли одам зоти нима учун туғилганини, ҳаётнинг маъноси нимадан иборатлигини англаб, ўз хатти-ҳаракатларида, фаолиятида ўзи яшаётган жамиятдаги қонун-қондалар, одоб-ахлоқ нормаларига қаттиқ риоя қилишга одатланиб бориши лозим. Бунинг учун жамоатчиликнинг қаттиқ ва изчил назорати зарур. Сўз билан иш бирлиги, шартномаларга амал қилиш, ҳалол меҳнат билан кун кечирish, оилани боқиш, тарбиялаш, инсофли, диёнатли, адолатпарвар бўлиш, сахийлик, мурувватлилик, ўз халқи, унинг маданияти ҳақида қайғуриш, миллий ифтихорнинг оёқости қилинишига йўл қўймаслик фақат имонли одамларгагина хос фазилатлардир. Зеро, имонли одамлар ўз хатти-ҳаракатларини ўлчайдиган мезон — муайян ғоявий-ахлоқий қадриятга эга бўладилар.

Диний имон эгаси бўлган шахс учун асосий орзу диний ибодатлар, маросимларни бажариш, диний пайғамбарлар асосида ҳаёт йўналишини белгилаб, реал дунёда бахтиёр бўлиш ва охиратда жаннатдан жой олишдир. Илмий ҳақиқатлар атрофида имони шаклланган шахслар учун эса асосий идеал (юксак орзу) ҳаётининг маъноси шу яккаю ягона оламда чинакам инсоний муносабатлар, умумий фаровонлик ва адолатни қарор топтириш учун курашда бахтиёрликка, эл-юртнинг иззат-икромига сазовор бўлиб, ҳаётида ўзидан яхши ном қолдириб, авлодлар қалбида умрини давом эттириш, яъни ижтимоий абадийликка мушарраф бўлишдир. Диний маънодаги имон билан дунёвий (илмий) маънодаги имон, эътиқод орасидаги тафовут ана шундадир.

Жамиятни демократик асосда қайта қуриш, ундаги ҳамма муносабатлар чинакам инсонпарварлик асосларида шаклланиб боришининг зарур шартларидан бири диний ва дунёвий имон эгаларининг ана шу тарихий вазифани ҳал этиш учун ягона бир интифоқ бўлиб ҳаракат йўналишини белгилашига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. Чунки ҳамма динда, жумладан исломда ҳам бу дунё

муаммоларига назар-писандез қараш қаттиқ қораланади. Ҳар бир дин аҳли ўз эътиқодини турган ҳолда жамиятни демократлаштириш, инсонийлаштириш учун дунёвий имон, эътиқод эгалари билан бирлашиб, ахлоқсизликка, ўғирлик, товламачилик, мансабни сунистеъмор қилиш, босқинчилик, порахўрлик, тамағирлик, тошбағирлик, умуман имонсизликнинг барча кўринишларига қарши курашни кучайтирсалар, яшаб турган умумий уйимиз — жамиятимиз тезроқ покланиши, ҳамма соҳада ибратли ишлар қарор топиши мумкин ва лозим.

Инсоннинг икки моҳиятидан келиб чиқадиган ва доимо бир-бири билан ёнма-ён мавжуд бўлиб турадиган маънавий-руҳий ҳолатини асло эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Булар сирасига поклик ёки попоқлик, сахийлик ёки очкўзлик, меҳр-шафқат ёки тошбағирлик, инсоф ёки ноинсофлик, виждон ёки виждонсизлик, эзгулик ёки ёвузлик каби руҳий ҳолатлар киради. Муайян вазият тақозоси билан улар бир-бирга ўтиб туради. Гуё одамда икки қиёфа ва икки қалб бир вақтнинг ўзида мавжуддек туюлади. Биологик моҳият туфайли қалбдаги ҳайвоний майлларга эрк бериб юборилса, одам инсонлик сифатларидан қадам-бақадам маҳрум бўлиб бораётганини ўзи ҳам англамай қолади; бу пожини майлларнинг ёвуз руҳи қарор топиб қолмаслиги учун одам онги, қалби доимо изчил равишда эзгулик руҳидан олиқ олиб туриши лозим. Асанин олганда, илмий қарашлар ўз олдига одам моҳиятидаги ёвузлик руҳини бартараф этиб, эзгулик руҳини қарор топтириш мақсадларини назарда тутати. Демак, одамни инсонга айлантириш маъносида ҳурфикрлик билан тензм (художўйлик) ўз олдига қўйган мақсадлар бўйича уларда муштарақлик мавжудки, биз бошдан кечираётган ҳозирги тарихий давр шу муштарақ мақсадлар йўлида ижтимоий кучларнинг бирлашиши, иттифоқ бўлишини тақозо этади.

Одамзотда эзгулик руҳини қарор топтиришда маросимчиликнинг роли катта. Ҳозир Марказий Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадрлаб келаётган кўпгина маросимларнинг чуқур тарихий илдизлари бор. Масалан, Наврўз байрами, гул сайллари тантаналари, ҳосил (Рўзи меҳр) байрамлари исломдан бурунги бу ердаги халқлар эътиқодларини гавдалантиради. Ҳозир ўзбеклар амал қилиб келаётган тўй, фасл, касб ва дафн маросимларининг асосий кўпчилиги асло исломдан келиб чиқмайди. Шундай бўлишига қарамай, СССР мав-

жудлигида имон, эътиқоднинг тайини йўқ кишилар уларда хурфот, билъат элементларини кўриб, ана шу маросимларни ўтказган ёки унда қатнашган кишиларга нисбатан адолатсиз муносабатларни қарор топтиришга уриндилар. Бинобарин, ижобий маросимларни анъанага айлантириш ҳам одамларга эзгулик руҳини сингдириб, уларда имон-эътиқодни қарор топтиришга хизмат қилар экан, Худога ишонувчилар билан инсоният Ақл-заковатига ишонувчилар бу масалада ҳам ҳамкорлик, ҳамнафаслик вазиятида маросимчиликнинг тантанавор, одамларнинг оилавий бюджетларига ортиқча завол келтирмайдиган тарзда ўтказишга бош-қош бўлишлари мумкин.

Имон, эътиқод, одоб-ахлоқ масалалари бўйича диний ва илмий қарашларнинг қай бирини танлаш, маъқуллаш ҳар бир кишининг виждонига ҳавола бўлиб қолиши ўрииндир. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни ҳам, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси» ҳам шунини талаб этади. Дин аҳллари билан маданият намояндалари имон, эътиқод, одоб-ахлоқ масалалари бўйича кенг мунозаралар олиб боришлари мумкин. Бу талбирнинг афзаллиги шундаки, бундай мунозараларга одамлар, хусусан ёшлар жуда қизиқиб қарайдилар. Мунозара соғлом вазиятда, томопларнинг муаммони аниқ тасаввур этганлари ҳолда ўтиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мунозарада томонлар ўзининг ҳақлилигини намойиш этиш ниятида ўзаро бир-бирларига таъна тошлари отишдан тийилишлари лозим бўлади. Бундай мунозаралар аниқ далил, исботланган ғоя, тасдиқланган факт, ёрқин мисол, илмий хулоса, ишончли таълимот, конкрет фикрга асосланган бўлиши керак. Мақсад одамнинг чин инсонга айланиб боришида имон-эътиқод ва одоб-ахлоқнинг ижобий мавқеи, фаол ролига қаратилса, томонларнинг ўзаро поёни йўқ, демак, самарасиз тортишувлардан холи бўлишлари учун имкон туғилади.

Насимий, Умар Ҳайём, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Навоий, Турди, Фароғий, Машраб каби ҳам илоҳиётчи, ҳам файласуф шоир ва алломаларнинг ҳаёт йўллари имонли бўлиш машаққатларини англаб олишга ёрдам беради. Улар мансуб бўлган тасаввуф тариқати одамнинг чин инсонга айланиш йўлларини қидириб, нажот йўли худога сифинида эмас, балки уни севиш ҳис-туйғуси орқали баркамолликка эришинидадир, деб ҳар

Бир киши имонли инсонга айланиши мумкинлиги гоёис-ли илгари сурганлар. Улар ижодининг умумий йўнали-ши одам қалбини ҳайвоний ҳирслардан озод этиб, инсо-ний руҳ — худога ишонч, имон нури билан тўлдиришга қаратилган. Шу маънода улар зolim амалдор, ҳоким ва зоҳидлардаги ҳайвоний ҳирслардан келиб чиқадиган қусурларни қаттиқ танқид қилганлар. Одамни инсонлик-ка даъват этган тасаввуфнинг кўпгина намояндалари шунинг учун «кофир» деб эълон қилиниб, терсига со-мон тикилган (Насимий), дорга осилган (Мансур ибн Халлож, Машраб), қувғин остига олинган (Умар Хай-ём), сургун қилинган ва ҳоказо.

Тарихий ҳақиқат ҳам, бизнинг кунлардаги воқелик-лар ҳам одамнинг ўз ҳайвоний моҳиятидан узилиб, чин инсонга айланиш жараёни жуда машаққатли, азоб-уқу-батли, хавfli йўл бўлганлигидан далолат беради. Тўла маънодаги ва имонлиликнинг юқори мақомда турган кишилар ва диндорлар мана шу қийин йўлни ўз ихтиёр-лари билан танлаб олганлар. Бу йўлда учрайдиган бар-ча азоб-уқубатлар, машаққат ва маҳрумликларга бар-дош бериб, уларни енгиб ўтишга астойдил интиланлар ва ҳар қандай вазиятда ҳам имон-этиқодларига содиқ бўлиб қолганлар.

Сийсий қарашларга монанд равишда Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятида муҳим роль ўйнаган, тараққийпарварлик нуқтаи назарларида гуриб фикр юритган барча файласуф, илоҳиётчи, шоир, ёзувчи ва ҳатто ҳокимлар учун асосий этиқод манбаи бўлган, ху-сусан одамнинг инсонга айланиши аҳамиятини англаш-га ёрдам берадиган тасаввуфга муносабат қайта кўриб чиқиляётгани гоёят аҳамиятлидир.

Фан йўлига ўзини бағишлаган инсон ҳам токи бошқа ҳузур-ҳаловатлардан воз кечиб, ўзини илм йўлида фидо қилиб, у билан қўшилиб кетмаса, жиддий бир янгилек ярата олмайди. Умуман ҳар бир касбга мукамал эга бўлиш учун муайян босқичлар (маънавий ва жисмоний машаққатлар)ни босиб ўтиш, аммо ҳамма мақомда ўзи-ли ўша касбга бағишлани, сафарбар этиш лозим бўлади. Бундай руҳий ҳолатсиз одамзот бирон-бир нарсага му-шарраф бўлиб, ўз истеъдоди ва қобилиятини намоён этиши амримаҳол. Демак, тасаввуфда жуда улкан дунё-вий ҳақиқат борки, буни англаб етиш учун у таълимот-нинг устки томони — ҳодисаси остидаги моҳиятини ан-глай билиш лозим. Моҳият нуқи, хоҳ ишлаб чиқариши,

хоҳ снѳсат, хоҳ мафкура, хоҳ маданият ва бошқа соҳа бўлмасин, ҳақиқатга етишни йўли ниҳоятда мавнаққатлидир. Шу йўлни босиб ўтишга бардош бера олган одамгина чин инсонга айланиши мумкин, яъни ҳақиқат, адолат, касб-корга муҳаббат тимсоли бўлиб қоладики, бундан сўнг уни ташлаган йўлидан қайтариш мумкин эмас. Чунки бу йўл унинг учун ҳаёт мазмуни бўлиб қолади.

Жамиятнинг демократлаштириши ва инсонийлаштиришдан барча имонли кишилар манфаатдордир. Имонсиз одамлар ижтимоий жараёнинг бундай тус олишидан манфаатдор эмаслар. Бинобарин, улар бу жараёнга тиштирноқлари билан қаршилик кўрсатишлари табиий. Зеро имон, эътиқод эгалари барчаси бирлашса, текинхўрларча ҳаёт кечирини, маънавиятсизлик, эътиқодсизликнинг қарор топишига ўрни қолмайди. Имон, эътиқодли одамлар шу муаммони ҳал этишдаги иттифоқи юқоридаги тўсиқлар ва қаршиликларини бартараф этиш учун кафолат бўлур эди. Бу, ўз навбатида, илгари бўлганидек, диний ақидаларга ишонувчилар билан илмий ҳақиқатларга ишонувчиларнинг бўлиб ташланишига йўл қўймаслигини тақозо этади. «Орани бузу — ҳукмрон бўл» тамойилнинг қарор топишига шу жиҳатдан ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Бунини диний ва илмий арбоблар ҳам, снѳсат тепасида турган ва имон-эътиқодга эга бўлган шахслар ҳам назарда тутиб, фаолият йўналишини белгиласалар, Ўзбекистонда ижтимоий адолатга асосланган жамият қарор топиб, жаҳон маънавий-маданияти хазинаси янги қадриятлар билан бойиб бораверади.

Диншунослик асослари. Т., 1995. — 212—224 б.

ИМОН ВА ИМОНЛИЛИК ШАРТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ИДРОКИ

Сўз — дил гавҳари, тафаккурнинг улуғ неъматини. Бинобарин, бизнинг онгимиз ва тафаккуримизда мавжуд бўлган фикрларни сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодалар эканмиз, аввало ўша мулоқатдаги сўзлар ва сўз бирикмаларида ўз ифодасини топадиган мазмунни англашимиз ва шундан келиб чиқиб нарса, ҳодиса, жараёнларни баҳолаб, муносабат билдиришимиз лозим бўлади. Улуғ алломаларимиздан бири Сўфи Оллоёр одамлар ўртасидаги муносабатларда, шунингдек давлатлар ўртасидаги муносабатларда сўзнинг ўз ўрнида ва мазмунини англаган ҳолда ишлатишнинг аҳамияти бағоят катта эканлигига эътиборни жалб қилган эди. Халқимиз орасида «Сўзга эътиборсиз — элга эътиборсиз», «Яхши сўз билан илон инидан чиқади, ёмон сўз билан муслмон динидан чиқади» деган дурдона фикрларнинг остида олам-олам донинимандлик бор. Ҳозир Ғарбий Оврўпа мамлакатларида сўзни ишлатиш санъатини ўргатадиган махсус фан — герменевтика шаклланиши ҳам тасодиф эмас. Ғарбда лингвистик фалсафа борлигига ҳам ажабланмас бўлади.

Ўзбекистон мустақил бўлгач, мактаб ўқувчиси, талаба ва оддий фуқародан тортиб кўзга кўринган ёзувчи, журналист, олим ва сиёсатчигача имон сўзини жуда кўп ишлатадиган бўлиб қолди. Бироқ бу улуғ ва муътабар сўзни ҳар ким ўз билганича, ўз ҳоҳишича ишлатиб, кўпинча бу сўзнинг асл маъносини бузган ҳолда тушунади ва тушунтиради.

Ўзбекистонимиз мустақиллик шарофати ила оламга юз тутган ва олам ўз бағрини катта очиб уни қаршилаган экан, бу ҳол мана шу республикада яшаётган ҳар бир одамдан жуда катта масъулият талаб этаётганини ҳамма, аввало ёшларимиз билишлари керак. Зеро, буғунги мактаб ўқувчиси, Олий ўқув юрти талабаси эртага ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг зиддиятли майдонига бел боғлаб тушади. У орқали сиёсат билан тўқнаш келади ва мўйаян миллий сиёсий йўлни амалга оширишга киришади. Ёшларимизнинг элда, дунёда эътиборли бў-

лишлари кўп жиҳатдан уларнинг имон-эътиқод тушунчаларига муносабатлари билан ҳам белгиланади, десам муболага бўлмас. Агар биз чинакам имонли ёшларни, имони бутун кишиларни тарбиялай олсак, оламга таъинланган буюк аждодларимизнинг улуг аъёналарига солиқ қолган бўла оламиз. Аждодлар маънавияти янги авлод маънавияти билан найванд бўлгандагина тараққиёт бўлади, маънавият қарор топади.

Бугунги илмий ва баъдий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида «одам» сўзининг фалсафий тушунчаси биосоциал мавжудотни англитса, «инсон» нинг фалсафий тушунчасида социал биологик мавжудот маъносида қўлланилиши лозим. Яъни одам ҳали ўз ҳайвоний-зоологик қусурларидан тўла ҳоли бўла олмаган, ўз нафсини роса чегаралаши қобилиятига эга бўлмаган мавжудот бўлса, инсон муайян жамият, ижтимоий муҳитдаги қонун-қондалар, тартиб-интизомлар, одоб-ахлоқ маромлари доирасида хатти-ҳаракат белгилайдиган, фаолият кўрсатадиган мунаввар зотдир. Демак, у муайян дунёқараш руҳида тарбия топган ва бу дунёқараш тимсолига айланган имонли одамдир. Шунинг учун фалсафий маънода имон — чин инсонийликнинг намоён бўлишидир.

Бироқ бугунги индивидуал, оdatий ва ҳатто ижтимоий-миллий онгда «дин» билан «имон» тушунчалари айнан бир маънода англангани оdat тусига кирган, ҳатто «имон» тушунчасининг мазмуни янада торайтирилиб, у соф исломий маънода қўлланилмақда. Бу билан «имон» тушунчасига лоақал ислом илоҳиёти доирасида ҳам муносабатни белгилай олмаяптилар. Ислом илоҳиётчилари «дин» тушунчасида имон, эҳсон ва ислом (яъни тинчлик) маънолари борлигига эътиборни қаратишган. «Имон» тушунчаси «дин» тушунчасидан фарқли равишда ишонч, эътиқод, сўз билан иқрорлик ва амал бирлигини ифодалайди, дейишган. «Хужжатул ислом» номи билан машҳур мутакаллим Абу Ҳамид ал-Ғаззолий «Имон» билан «дин» тушунчаларидаги умумийлик билан бирга фарқ ҳам борлигини таъкидлаган. Алломанинг фикрича, таваккул (худога таяниш) имоннинг таркибий қисми бўлиб, умуман унда илм, ҳолат ва ҳаракат бирлиги ўз ифодасини топади. «Илм, — дейди ал-Ғаззолий, — моҳият эътибори-ила имон ҳамдир, зеро — имон қалбнинг эътиқоди, бу илмдир». Ҳадиси шарифларда ҳам илм олинган имонлиликнинг асосий белгиси сифатида талқин этилади, яъни бир соат илм билан шу-

ғулланиш, машғул бўлиш бир кеча ибодат қилишдан афзалдир, дейилади.

Ал-Ғаззолий Аллоҳга ишонч маъносидаги имон тўрт маънавий-руҳий ҳолатда бўлишини кўрсатган. Биринчисини мунофиқлик имони, иккинчисини изҳорга муҳтож (омонат) имон, учинчисини, яқинлашув имони, туртинчисини фанога, яъни ҳақиқатга айланган имон деб тавсифлаган.¹

Қуръонни Каримда имонли одамларнинг белгилари қуйидагича тавсифланади. Улар мўмин, роийш, ювош, итоаткор, қуруқ сўзлик (маҳмадоналик)дан қочувчи, покликка интилувчи, ўз ваъдалари, шартномаларига риязат этувчи, итоатга амал қилувчилардир. Умуман ислом сўзи «Салом» сўзининг синоними сифатида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ўзаро келишувни улуғлайди ва имонли одам албатта бу сифатларни ўзида гавдалантириши керак бўлади.

Тасаввуфнинг нақшбандийлик сулукида одамнинг ички туйғуси, кечинмалари, Ҳаққа етишга бўлган машаққатли изланишлари диний маросимчиликдан, яъни мусулмончиликнинг ташқи кўринишларидан устун қўйилади. Шу тариқа тасаввуфда имон энг олий қадриятга айланади. Имонли одам бошқаларнинг дилига озор бермайди, балки одамлар қалбига нур, зиё улашади, уларни фақат яхши, эзгу амалларга ўргатади. Машраб шу нуқтаи назардан туриб бундай дейди:

Тавофи оламий дил қил, жаҳонда бир башардинсен,
Агар бир дилни-огритсанг, юзар Каъба бузнамасу.

Эки Абдулла Авлонийнинг ушбу фикрлари ҳам диққатга сазовордир:

Ҳақ йўлида икки Каъба бўлиши ҳосил,
Бир Каъбан суврати эса, бири Каъбан дил.
Сен сайла ва дилларни зиёрат айла,
Минг Каъбадан ортиқроқ эмишдир бир дил.

Шу нуқтаи назардан қараганимизда ислом фундаментализми, экстремизми, ақидапарастлиги ва ваҳҳобийлик оқимида бўлган кишиларни исломнинг 5 амали-

¹ Қаранг Абу Хамид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере (Ийҳа улум ад-дин). М., 1980, стр. 204—205.

ни бажаришларига қараб эҳтимол диндорлар, руҳонийлар, мусулмонлар ҳам дейиш мумкиндир, ammo уларни Ислом каломи ва илоҳиёти бўйича ҳам асло имоили кишилар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунки мусулмон, христуан, буддавий бўлиш, уларнинг талабларини бекамукўст бажариш осон эмас, бироқ имонли инсон бўлишга интилиш ундан ҳам қийин, ундан ҳам машаққатлидир. Имонли одам барча маҳрумликларга онгли равишда бардош берган ҳолда ҳалол-поклик, инсоф-диёнатлилик, сахийлик, эзгуликни улуғлаш ва ёвузликка қарши кураш, ватанпарварлик, халқпарварлик каби фазилатларни ўзида гавдалантиришга ҳаракат қилади ва шунга эришади. У маънавий гўзалликни моддий тўкин-сочинликка асло қурбон қилмайди. Одамлар учун яшаш, улар дилини ўринсиз оғритмаслик, бировнинг ҳақига хиёнат қилмаслик имонли инсоннинг ҳаёт дастуридир.

Биз ёшларни аввало тарихий хотира билан қуролантириш ва бугунги реаллик билан тўла-тўқис ошно қилишимиз лозим. Тарих шундан шоҳидлик берадики, ислом ақидаларининг аксарияти эзгу мақсадлар йўлида одамларни бирлаштиради. Тарихий хотира яна шундан далолат берадики, исломнинг айрим ақидаларини унинг контекстидан юлиб олиб, сиёсий мақсадларни амалга ошириш, шу мақсадлар атрофида алданган одамларни бирлаштириш ҳам мумкин. Хатто исломни рўқач қилиб, Туркистоннинг уч хонлиги ўртасида қирғин-барот урушлар олиб боришгани оқибатида тараққиётдан 400 йил орқага кетиб қолиниб, пировардида мустамлака тизимида яшаганимиз ҳам фактдир. Бугунги реалликка теран кўз билан қарасак, Жазоир, Афғонистонда ислом ақидапарастлиги шиорлари остида мусулмонлар бир-бирларини қирғин қилаётганликларидан кўз юмиб бўлмайди. Ен қўшнимиз Тожикистонда бўлиб ўтган фожиалар ҳам ҳар биримизни жиддий ўйлантириши керак. Ана шундай ҳолатдан хабардор бўлган ҳолда баъзи ўзбек зиёлилари ислом билан ислом ақидапарастлигининг фарқига бормаётганига ҳайрон қоласан, киши. Баъзилар исломга тил теккизмаишлар, «Ислом — энг инсонпарвар дин» деган нуқтаи назарда турадилар. Гап исло ислом, яъни тинчлик дини ҳақида бораётгани йўқ, балки исломни сиёсийлаштириш, уни мафкура воситасига айлантириш мумкин эмаслиги хусусида бораётганини улар, афтидан, англашмайдилар. Зеро, зиёлиларимизнинг талай қисми ислом ва унинг фалсафасидан жуда юзакки билим-

га эга бўлганликлари сабабли, ислом фундаментализми ва ақидапарастлиги моҳиятини обдон билмайдилар.

Ҳамма динларда ҳам ақидапарастлик, мутаассибликка озиқ берувчи ғоялар бор. Улар тарихий, ижтимоий-психологик ва гносеологик иллизларга эга. Ақидапарастлик, мутаассиблик сиёсий мақсадлар учун ҳокимиятни қўлга киритишда авом халқни лақиллатиш воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам маҳаллаларда, мактаблар ва олий ўқув юртларида ислом билан ислом ақидапарастлиги ўртасидаги жиддий фарқларни малакали равишда тушунтириш ишларини кенг уюштириш муҳимдир.

Бугунги кунда имон муаммосига илмий ёндашиш бағоят муҳим бўлиб турибди. Маънавийят ва маърифатнинг бутун йўналиши, жумладан, диний маърифатнинг ғоявий йўналиши ҳам одамларни, хоҳ ислом, хоҳ христианлик, хоҳ буддавий, хоҳ илмий-маърифий йўл билан бўлсин, имонлилик руҳида тарбияланишга қаратилса, нур устига аъло нур бўлар эди. Бунинг учун индивидуал онгда ҳам, ижтимоий онгда ҳам имонни нафақат диний-исломий, шу билан бирга фалсафий мазмуни ҳам борлиги англаб олиниши бағоят муҳимдир.

Маълумки, «имон» сўзи арабча бўлиб, у ишонч, эътиқод маъноларини англатади. Фалсафий маънода бу ўзаро ишончга асосланган индивид ва ижтимоий гуруҳ ҳамда жамоаларнинг муайян маънавий-руҳий ҳолат мазмунига эгадир. Имон, бевосита маълум дунёқараш билан боғлиқ бўлган ва индивиднинг ички олами — «Мени» бутунлик (Аллоҳ, уч юзли Яқка Худо, Олий руҳ (буддада) ва бошқа Олий ибтидолар, шу билан бирга Олий ижтимоий мақсад ғояси) билан боғланишига интилиши натижасида ҳосил бўладиган алоҳида руҳий ҳолат ва бунга эдиқ қолишига бўлган ички аҳдиомани англатади.

Одамнинг инсонга айланиб боришида имонлиликка интилишнинг мақоми беқиссдир. Бу соҳада ҳамма динлар жуда катта тарихий тажриба тўплаганлар. Динлардаги барча сиёсий даъватлар, ибодатлар мазмуни, амалига айланган расм-русумлар, урф-одатлар, маросимларининг барчаси битта Олий мақсад — Худо ва унинг муқаддас китобларида баён этилган руҳсат ва тақиқларга сўзсиз ишониш, унга калима келтириш, яъни сўз билан иқрор бўлишга қаратилгандир. Индивид руҳонийлар раҳбарлигида Худога ишонишни ҳар лаҳзада сўз-

лар (дуолар) орқали иқдор қилиб боради, ўз аҳдига содиқ қолиш учун мунтазам қасамёд қилади. Шу жараёнда индивидда махсус руҳий ҳолат вужудга келадики, уни имон сўзи билан баён этилади.

Динларда индивиднинг Худога ишониши (имон келтириши) турли психологик даражаларда бўлишини илоҳиётчилар яхши билишади. Шу мақсадда улар имон бутунлиги учун шахсий ибрат ҳам кўрсатадилар. Инсонга идеал керак. Нафақат Худо, пайғамбарлар, балки динни қарор топтириш йўлида азоб чеккан барча кишилар, азиз-авлиёлар, қадр топган руҳонийлар, уламолар ҳам диндорлар учун ибрат мактаби ролини ўйнайдилар.

Фалсафий дунёқараш ҳақиқатларига ишонган, унга ихлос қўйган одамларда ҳам махсус маънавий руҳий ҳолат вужудга келади. Агар индивид ўрганган фалсафий оқимда чинакам инсонпарварлик ғоялари етакчи бўлса, одамда ноёб инсоний фазилатлар шаклланади. У ҳаёт маъносини тўғри англаб, фаолиятини инсоний эъга солиб юборади. Бинобарин, фан ҳам, фалсафа ҳам ишончни тақозо этади, чунки фан аксиомаларига ишончсиз одам тадқиқот соҳасига қадам қўймаган бўлур эди. Умуман одам муайян ҳақиқат ва қадриятга ишончсиз яшай олмайди. Қўп олимлар кундалик ҳаётда, ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятда одамлар ўртасидаги ишончни имонга тенглаштирганлар, уни билиш воситаси деб ҳисоблаганлар. Масалан, Афлотун билишда биринчи ўринга ақлни, иккинчи ўринга фаҳм-фаросатни, учинчи ўринга ишончни, тўртинчи ўринга ўхшатишни, қийёслашни қўйган. Пармениднинг фикрича, имон ёт одамларнинг фикрини ўзлаштириш усулидир. Альберт Великий имон билимдан илгариллаб кетади, зеро унинг ёрдамидагина ҳақиқатни топиш мумкин, деган. Угринович талқинида имон шахснинг муайян предметга алоҳида ҳиссий-баҳовий муносабатидир.

Ўзбекистон ёзувчилари, шоирлари ижодида ҳам «имон» ва «ишонч» тушунчалари кўпинча айниқлаштирилади.

Юрак чақмоқ теккан осмон юзидай,
Лекин эътиқоди, имони бутун.

Зулфия бунда «имон» сўзини эътиқод билан айниқлаштиришига қарамай, маънавий оламининг поклиги, иродасининг мусхақкамлиги билан боғлайди.

Тура Сулаймон ҳам «имон» ва «эътиқод»ни маънодош тушунчалар деб билади ва, ўйлаймизки, у имонни диний мазмунида талқин этиб, ўз нушаймонлигини яширмайди:

Дунёда энг бебахт, армонли зотдай,

Юрак-бағри яра, вайронли зотдай,

Эътиқод, имони гумонли зотдай,

Очиқ кетар бўлди кўзларим менинг.

Иzzат Султон собиқ шўролар даврида «Имон» деб аталган драматик асар ёзган эди ва у жуда муваффақиятли чиққан эди. Уша спектаклда профессор Комилов имонга маънавиятнинг асоси сифатида қарайди ва, бинобарин, ўз ўғлининг товламачи бўлгани учун имонсиз деб, уйдан ҳайдайди. Агар бойлик хонадонимга кириб, имон чиқадиган бўлса, ўт қўяман бундай бойликка, деган мазмунида гапиради.

Уламоларимизнинг маърифий чиқишлари, панд-насихатларида ҳам «имон» билан «дин» тушунчаларини айниёлаштирилади, яъни мусулмон одамгина имонли ҳисобланади.

Абу Али ибн Сино тушунчавий тафаккурни шакллантиришнинг муҳимлигига эътиборни қаратган эди. Зеро мақсадни белгилаш ва одамларни бу мақсад атрофида бирлаштириш учун кўпчилик эътироф этган ялпи умумий жозибали тушунча албатта керак.

Фикрлашимизча, имон жамиятда маънавиятни қарор топтирадиган, одамни инсонга айлантириш учун қудратли руҳий воситадир, демакки, Конституциямиз руҳига монанд у одамларни миллати, дини, ирқидан қатъи назар бир-бирига яқинлаштирадиган, ҳамкор, ҳамнафас бўлиб ўзаро ишонч билан яшашга имкон берадиган жозибали тушунчадир.

Фалсафа эндиликда нафақат дунёқарашни, у билан боғлиқ ҳолда имон ва эътиқодни ҳам шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши лозим. Чунки имон туфайлигина фалсафий дунёқараш оммавий онгда қарор топиб, у одамларда маънавий гўзаллик ва ахлоқий покликка кучли эътирос ҳисларини тарбиялаши мумкин.

Имонни фалсафий категория сифатида тушуниш, уни шундай талқин этиб, муносабат белгилаш ўзбек зиёлиларимиз учун жуда оғир кечмоқда. Уларнинг бир қисми имон фақат ислом динига хос феномен деб тушунсалар, бошқаларни имон хусусида фалсафий талқинни ате-

измга қайтиш деб баҳоламоқдалар. Хатто улар «дин» худудига «бош суқиш» мумкин эмас, «Иелсвий эътиқод қалб мулкига айланган» кишигина бу ҳақиқатни англай олади, деб имон масаласида ҳатто баҳс кўришишга ҳам қарши чиқмоқдалар.

Имон иккита ёки бир нечта бўлади, деган фикр ҳеч қаерда баён этилмаган. Одам ўзи бир олам бўлгани сабабли, у имон йўналишларидан бирини тавлаб олади ва бу унинг гражданлик ҳуқуқининг таркибий қисмидир.

Ҳап имон оддий ишончдан фарқ қиладиган олий дунёқараш билан узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли имон йўналишлари ҳатто дин доирасида ҳам айван бир эмаслиги ҳақида боради. Чунончи, тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, биз яшаб турган дунёда учта жаҳон динидан ташқари, ўнлаб миллий динлар ва юзлаб мазҳаблар бордир. Уларнинг ҳар бири руҳонийлари ўзлари мансуб бўлган дин ақидаларини ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида ўз қавмларига тушунтирадилар. Агар мусулмон Аллоҳга имон келтирса, христиан уч юзли якка худога имон келтиради. Латин Америкасидаги Индус Биби Марямга имон келтириши мумкин. Шундай қилиб диний имон йўналишлари хилма-хил бўлган ҳолда мазмунан олий бир ибтидога ишонч руҳининг қалбда қарор топишидан келиб чиқиб дунёни англашдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, собиқ Шўролар даврида большевиклар инсон маънавий ва руҳий таянчи бўлган динлар орқали одамлар аҳволи руҳиясидан жой оладиган имонни тортиб олиш учун зўр бериб уриндилар. Улар имон ўрнига атеистик эътиқодни одамлар маънавий-руҳий таянчига айланишига умид боғладилар. «Илмий атеизм» номи билан аталган ўша атеизм асло илмий эмаслиги, балки у сиёсий атеизм эканлиги эндиликда аён бўлди.

Одамлар, халқлар назарида сиёсий атеизм маънавий-руҳий таянчдан ва ахлоқ-одобдан маҳрум этадиган, умуман инсонларни маънавий-руҳий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган алоҳида соҳага ўхшаб қолди. Бинобарин, собиқ шўролар даврида яшаган одамлар назарида атеизм ҳурфикрлиликнинг бир йўналиши эмас, балки уларни таянч-ишонч — имондан маҳрум этадиган ғоявий оқим сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги дунё илгариги XX аср ўрталаригача бўлган ва, маълум маънода, алоҳида-алоҳида минтақалардан иборат дунёлардан тубдан фарқ қилиб бормоқда. ИТИ

туфайли биз яшаётган дунё бир бутун бўлиб қайта шаклланмоқда. Иқтисодий, сиёсий, маданий интеграция ҳамда коммуникация ва информатиканинг замонавий воситалари туфайли элатлар, халқлар, миллатлар турмуш тарзи, у билан боғлиқ ҳолда тафаккур тарзи жиддий ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Бундай шароитда илгариги анъанавий тушунчалар янги мазмун билан тўлиб, янги тарихий шарт-шароитлар тақозоси билан бойиб бормоқда. Гап «Имон» тушунчасининг албатта фалсафий мазмуни ва талқини устида боряпти. Файласуфларнинг илмий, ижодий фаолиятлари туфайли «Имон» тушунчаси соф диний мазмундан фалсафий мазмун касб этиб бормоқда. Бу муаммога бағишланган илмий мақолалар, монографиялар ва китоблар нашр этилди. Уларда инсонда имон диний йўл билан ҳам, илмий-маърифий йўл билан ҳам шаклланиши мумкинлиги исботланмоқда. Имонли бўлишнинг буддавийлик, насроний, исломий ва бошқа йўналишлари билан бирга, илмий-маърифий (фалсафий) йўналишлари ҳам бор. Имон шахс маънавий-руҳий оламида қайси йўналишда қарор топмасин, унинг шарти асосан биттадир. Яъни имонли одамнинг сўзи билан иши бир бўлади, бундай инсон ҳар қандай шароитда ўз сўзи ва аҳдномасида туради. Агар шундай қилмаса, виждон азобида қолади ва ўзини-ўзи сира кечирмайди. Демак, виждон, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, инсоф-диёнат, саховат, мурувват, халқ, ватан ишқи билан яшаш фақат имони бугун одамларгагина хос фазилатлардир.

Демак, бугунги дунёмиз учун қайси йўналишда бўлишидан қатъи назар, имонли комил инсонларни тарбиялаш объектив руҳда етакчи, бошловчи майл бўлиб қолмоғи лозим.

Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. Т., 1998. — 112—120 б.

ДОНИШМАНДЛИК ФАНИ

Ҳозирги кунда демократик, ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг пойдеворини дадил одимлар билан тиклаётган ёш авлодда янгича дунёқараш ва янгича тафаккурнинг шаклланишида ижтимоий фанларнинг, хусусан, фалсафа фанининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Шу муносабат билан Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари муаммолари институтининг бош мутахассиси, фалсафа фанлари номзоди, доцент Эркинхожи Юнусовнинг фалсафа фанлари доктори, профессор И. Қаримов билан ана шу мавзудаги мулоқотини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

— Маълумки, собиқ Шўролар даврида марксча-ленинча фалсафа барча олий ўқув юртларида мажбурий фан сифатида ўқитиб келинди. Домла, айтнинг-чи, олим сифатида илгари ўқитиб келинган фалсафага муносабатингиз қандай?

— Аввало «марксча-ленинча фалсафа» атамаси илмий эмас, балки сиёсий термин эканлигини айтмоқчиман. Бу атамани биринчи марта Сталин қўллаган, яъни «ленинизм давримизнинг марксизмидир», деган фикрнинг илгари сурган.

Маркс ҳам, Ленин ҳам ижтимоий ҳодисаларга муносабатда синфийлик (партиявийлик) тамойилига амал қилади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам давлат йўқсиллар қўлида бўлгандагина ижтимоий адолат қарор топади, деб ҳисоблашади. Ва ўша давлат синфсиз коммунистик жамият асосларини яратишга қатъий ишоннади. Бу жараёнда коммунистик партия етакчи раҳбар бўлиши кераклигини таъкидлашган.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга фақатгина илмий асосга таянилган фалсафа ва фалсафа фанигина муносиб ҳисса қўша олиши мумкин.

— Айрим манбаъларда фалсафа фан мақомига эга эмас, деган фикрлар пайдо бўлмоқда. Сиз бунга қандай баҳо берасиз?

— Фалсафага, Сиз айтгандек, салбий муносабат билдираётган кишиларнинг бир тоифаси у соҳадан жуда

юзакки билимга эга бўлса, иккинчилари фалсафа деганда фақат Шўролар даврида «марксча-ленинча» деб номланган фалсафани тушунадилар, учинчилари Фарбий Оврўпадаги неопозитивистлар, прагматиклар, экзистенциалистлар таъсирида фалсафа махсус фан сифатида шаклланишини инкор этадилар.

Аслида «фалсафа» «фалсафий таълимот», «фалсафа фани» тушунчаларида умумийликдан ташқари тафовут ҳам борлигини англаш маъқул. Фалсафа донишмандлик ифодаси сифатида 3—4 минг йиллик бой тарихга эга. Нафақат дунёвий илмларда, балки динларнинг муқаддас китобларида ҳам инсоният тўплаган бой тажриба мужассамаи сифатида фалсафий фикрлар кўп. Агар улардаги донишмандлик ифодаси бўлган фалсафий фикрлар олиб ташланса, динларнинг қадри тушиб кетган бўлур эди.

Сир эмас, инсоният бугунги тараққиёт даражасига етиб келишида фалсафанинг беқиёс хизмати бор ва ҳозир ҳам унинг салмоғи сезиларлидир. Чунки одамнинг шахсга айланишида, у ўзлигини таниб олишида фалсафий фикрларнинг роли беқиёсдир. Ҳар қандай одамга маълум даражада файласуф (донишманд)лик хос, дейиш мумкин. Чунки ҳаётнинг ўзи донишмандларча фикр юритган ва фаолият белгилаган одамларга кулиб боқадди, омад келтиради. Аммо бу дегани ҳамма файласуф ва барча фалсафа фани сир-асрорларидан хабардор, деган маънони англатмайди. Чинакам файласуф бўлиш учун бу фан тили, тушунчалари, категориялари ва методологиясини обдон ўзлаштириб олиш керак бўлади.

— Ҳозир матбуотда фалсафани янгилаш керак, деган фикрлар пайдо бўлмоқда.

— Тушунарли. Ҳозир фалсафа фанини янгилаш ҳақида ҳам фикрлар ўртага ташланаётгани тўғри. Бундай фикрларга шунинг учун қўшилиб бўлмайдики, фалсафа фан сифатида ҳозиргидек шаклланишга қадар турли мамлакатлардаги фозил кишиларнинг азиятли изланишлари туфайли фалсафий тушунчалар, тамойиллар, қарашлар вужудга келган. Уларсиз фалсафа фан бўла олмайди. Фалсафа бошқа фанлар сингари у умумбашарий мақомга эгадир. Бу фанни янгилаш эмас, балки такомиллаштириш керак, деб ўйлайман.

«Маърифат» газетаси, 1998 йил 2 май сони.

ИЛМИЙ БАҲС — ИЖТИМОИЙ ЗАРУРАТ

Фалсафа фанлари доктори, профессор Малик Орипов ўзининг «Сирли олам» ойномасида чоп этилган (1998 йил, 12-сон) «Инсонни билиш илми» номли мақоласида фалсафа бир қатор инсоншунослик (ижтимоий-гуманитар) фанлар қаторида туриб ёки уларнинг мазмун-моҳиятини ўзлаштириб, «инсон, унинг тақдири, бахт-саодати, комил инсон, миллат, миллатпарварлик, ватан, ватанпарварлик, миллий истиқлол, миллий давлат, ижтимоий тараққиёт сингари тушунчалар»ни изоҳлаш билан шуғулланиши зарур, деган нуқтаи назарни ҳимоя қилади ҳамда тарихан шаклланган фалсафий тушунчалар, категорияларни «мавҳум ва мужмал» деб атаб, янги дарсликларда улардан воз кечиш керак, деб ҳисоблайди. Соддароқ айтганда, фалсафа «инсонни билиш илми» сифатида ўз тадқиқот соҳаси, ўз билиш услубини ўзгартириши лозим, деган ғояни илгари суради.

Файласуф олим шундай фикр билан майдонга чиқаётгани таҳсинга лойиқ, албатта. Ахир, ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, жумладан, таълимни ислоҳ қилиш сиёсатига бефарқ ва лоқайд қарагандан кўра, янги фикрлар ва янги ғояларни кўтариб чиқаётган кишилар фаолиятини қўллаб-қувватласа арзийди. Шўро даври сиёсати ва мафкураси исканжасида фаолият кўрсатишга мажбур бўлган зиёлиларимизда мутеълик, лоқайдлик, бефарқлилик каби унсурлар шаклланиб қолганини ҳисобга олсак, ана шу тафаккур тарзидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли маълум андозаларга сиғмайдиган фикрларни дадил ўртага ташлаш, ижтимоий онгни қарахтлик ҳолатидан чиқаришнинг тарих синовларидан ўтган воситаси чинакам илмий баҳс-мунозара эканлиги аён бўлади. «Фалсафа — яхлит фан» («Қамолот» нашриёти, Т., 1998 й.) рисоласини чоп этишдан бош мақсадимиз ҳам мана шу эди. М. Ориповнинг эътироф қилишича, бу рисоланинг чоп этилиши ижобий ҳодиса бўлиб, «бугунги фалсафа фанига доир чалқаш ва мавҳум фикрларимизни аниқлаб олиш учун мунозара қилиш имконини яратди». Шу мазмундаги фикрни профессор И. Раҳимов ҳам айтади. Камина олий ўқув юртларида фалсафа худди физика, кимё ва бошқа фанлар каби ўқитилиши тарафдориман ва синфийлик тамойилларига амал қилиб, уни бирон-бир мактаб—моддиюнчилик (материализм), руҳиятшунослик (идеализм) ва ҳоказо оқим-

ларга бўлиб муносабат белгиланганига қаршиман. Илло, фалсафани соҳаларга парчалаб юбориш, унинг муайян мактабларини мутлоқлаштириш майли ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига завола бўлади, деб ҳисоблайман.

Фалсафани фан сифатида тан олмай, уни соҳаларга парчалаб ўрганишга даъватлар нафақат назарияда, балки амалиётда ҳам қўллаб-қувватланаётгани оддий маъқулот. Гап, масалан, ҳуқуқ фалсафаси, иқтисод фалсафаси, тасаввуф фалсафаси ва ҳоказоларни ўрганмаслик устида бораётгани йўқ, балки шундай майллар жозибадорлигига маҳлиё бўлиб, фалсафани яхлит фан сифатида тадқиқ этишни унутмаслик мавзуида бормоқда.

Фалсафа фан сифатида ўзининг тадқиқот соҳаси ва билиш услубига эга бўлиб келган ва ҳамisha шундай бўлиб қолади. Бугунги фалсафа фани ўзининг ҳозирги замон табииётшunosлик, техникашunosлик, жамиятшunosлик фанлари хулосаларига таяниб ўз тамойиллари, тушунчалари, категориялари, қонунлари, услубларини изоҳлаётгани учун ҳам уни илмий фалсафа деб атамоқ жоиз.

Эркин, ижодий илмий баҳс-мунозара шунинг учун керакки, таълим тўғрисидаги Қонун, кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш ишлари бугунги куннинг долзарб масалаларига айланди. Бу умуммиллий, умумдавлат аҳамиятига молик ислоҳотга шахсан Президентимиз бошчилик қилаётгани ҳар биримиздан янги куч-гайрат ва шижоат билан ишлашни тақозо этади. Бу ислоҳот ўз аҳамияти жиҳатидан оламшумул аҳамиятга эга бўлиб, барча бошқа ислоҳотлар тақдирини ҳам маълум маънода таълим соҳасидаги ислоҳотнинг илмий ёки ғайриилмий йўналиши олишига боғлиқ десак, муболаға бўлмас.

М. Орипов диалектикани марксизм-ленинизмдан келиб чиқиб, таълимот сифатида тасаввур этади. Билишнинг диалектик услубига қарши турган олимларнинг ҳам ўзига яраша асослари бор: Ўзбекистон Фан ва техника Давлат Қўмитасида «Диалектика ва билиш назарияси» деган фан йўналиши қайд этилган. Тадқиқотчилар диалектикага билиш услубларидан бири сифатида эмас, балки таълимот сифатида ёндошишга мажбурлар. Яъни билиш назарияси «Материалистик-диалектик таълимот» (марксизм)нинг бир соҳаси бўлиб қолмоқда. Халқ ибo-

раси билан айтганда, ёқа — этак, этак эса ёқа тарзида тасаввур этилмоқда. Диалектика биллининг битта услубидир, ундан бошқа услублар ҳам борки, улар билли назарияси таркибига киради. Мана шундай илмий муаммоларни ким ҳал этади? Ишлари шундоқ ҳам ошиб-тошиб ётган республикамиз Президенти бу ишга ҳам шахсан ўзи бош-қош бўлмагунча биз қараб тураверишимиз керакми? Ахир, булар биз — файласуфларнинг тўғридан-тўғри вазифамиз, бурчимиз-ку! «Фалсафа — яхлит фан» рисоламнинг дунёга келиши бонси ҳам ана шу муаммоларга баҳоли қудрат ўз муносабатимни билдириш эди.

Назаримда, бугунги фалсафа фани табиётшунослик фанлари далилларига таяниб, ўз тушунчалари, категориялари, қонунларига янгича мазмун бериши лозим. М. Орипов онг ва унинг келиб чиқиши, ривожини тўғрисида ҳозирги замон табиётшунослигини эришган муваффақиятлар асосида билдирган фикрларимни ҳам далил-исботсиз рад этади, аммо бу хусусдаги ўз фикрларини ўртага ташламайди. Қарийб 1,5 аср мобайнида одамшунослик (антропология), палеонтопология, элшунослик (этнография) ва шу каби қатор фанлар инсон ва унинг онги келиб чиқиши, тарихий-тадрижий ривожини тадқиқ этиб, маълум ютуқларга эришди. Бу соҳага Ўзбекистон табиётшунос олимлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшган. Бундай соф илмий ютуқлардан кўз юмушимиз ва айни шу соҳада тадқиқот ишлари олиб борган олимларни даҳрийликда айблашимиз инсофданми?

Замонамиз комил инсонларга муҳтож бўлиб турган экан, одамзот ўз-ўзини бошқариш ва назорат қилишнинг қудратли воситаси бўлмиш кенг қамровли тафаккур тарзини шакллантириши ва оммага имон-эътиқод руҳини сингдириши керак, деб ўйлайман. Бунинг маъноси шуки, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талабларидан келиб чиқиб, Форобий, Беруний, Ибн Синолардек кенг фикр юрита оладиган чинакам имон-эътиқодли мутахассисларни тарбиялаб вояга етказишимиз зарур. Бу мақсадга эришиш учун барча фалсафий оқимлар, жумладан, тасаввуф, экзистенциализм фалсафаси ва бошқа йўналишлар хулосаларидан ҳам ижодий фойдаланиш лозим, деб ҳисоблайман. Айни шу маънода республика файласуфларининг бошини қовуштириб, тўпланиб қолган фалсафий муаммоларни кенг ва эркин баҳс

йўли билан ҳал қиладиган қандайдир бир марказга эҳтиёж сезилмоқда.

«Муаллиф, — дейди М. Орипов каминани назарда тутиб, — негадир фалсафанинг сиёсат билан боғлиқ эканини тан олмасдан, гўё бу ҳол фалсафа фанини давлат хизматкорига айлантириб қўяди, деб ташвишланади. Қайси даврда, қайси заминда, қачон фалсафа сиёсатдан ва мафкурадан холи бўлган?»

Камина эса сиёсат ҳамда мафкура фалсафа ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлардан озикланиб шаклланса, муайян йўналиш олсагина илмий асосга эга бўлиб хатолардан, субъективизмдан қутилиб, барқарорлик касб этади, деган фикрдаман. Ахир, Шўролар даврида сиёсат ва мафкура қулига айланиб қолган фалсафа ҳамда ижтимоий-гуманитар фанлар инқирозга юз тутган экан, бу хатоликларни яна такрорлашимиз шартмикин?

Сиёсат ва мафкура фалсафа ҳамда бошқа фанлар хулосаларига таяниб ривожлансагина жамият, давлат барқарор бўлиши мумкинлигини Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Президент Ислом Қаримов мустақил Ўзбекистоннинг янги тараққиёт йўлини белгилар экан: «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг», деган тамойилни асос қилиб олди. Яъни, юртбошимиз назарий билишнинг диалектик услуби талабидан келиб чиқиб, тараққиётнинг янги босқичига ўтишда ворисликни сақлаш лозим, деб ҳисоблади. Бугунги Ўзбекистондаги муваффақиятлар, сиёсий барқарорлик негизда ана шу сиёсат ётганини исботлаш шарт бўлмаса керак. Умуман, Ислом Қаримовнинг барча асарлари, айниқса, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» китобини синчиклаб ўқисангиз, улар диалектик инкор ва билишнинг диалектик услубидан озик олиб ёзилганига гувоҳ бўласиз. Диалектик инкор ва билишнинг диалектик услубини назар-пиданд қилмай, яъни тараққиётни белгилаётганда ворисликни сақлаш заруратини ҳисобга олмай, «хушдан кетказиб даволаш» сиёсати Россияни қай аҳволга солиб қўйганини кўриб турибмиз. Ёки ҳали демократик тамойиллар онгимизга сингмаган, яъни тоталитар Шўро давлат тизимидан эндигина чиққан оммага меъёридан ортиқ эркинликлар бериб юбориш қандай оқибатларга олиб келгани Тожикистон «тажрибаси»дан маълум. Буларнинг бари фалсафа билан сиёсат мустаҳкам алоқада эканини, аммо фалсафа сиёсат ва мафкура ортидан эргашса, фан сифатида ўз вазифасини бажара олмаслиги-

ни, аксича, сиёсат ва мафкура фалсафа ҳамда бошқа фанлар ҳулосаларига таянса, у жамиятдаги барқарорликка, тараққиётга, нисон камолотига хизмат қилишини далиллайди.

Каминна ўз рисоламда баъзи ҳурматли файласуф олимларимизни, М. Оринов таъкидлаб ўтганидек, «чаласаводликда», «билимлари юзакиликда» айблаш фикридан мутлақо йироқман. Мен уларнинг ҳаммасини фидойи тадқиқотчилар сифатида танийман ва ҳурмат қиламан. Айни вақтда уларнинг илмий ишларига ўз муносабатимни билдирганиман, холос. Лекин ҳамкасбимиз И. Раҳимов синергетикани янги фалсафий таълимот йўналиши сифатида билишнинг диалектик услуби ўрнига қўймоқчи экан, қадрларни диалектик тафаккур тарзидан маҳрум этиш қанчалар илмий заминга эга эканлигини исботлаши керак-да. Қайд этиш — илмий исбот дегани эмас. Синергетика билиш назариясининг битта услуби сифатида тан олинishi мумкин. Бироқ, у фалсафий билишнинг диалектик услуби ўринини асло боса олмайди. Каминна шундай фикрдаман.

И. Раҳимов «Фалсафа» (Қисқача конспект. Т., «Университет» нашр., 1998) китобида диалектика қадимдан тарихан таркиб топганини, ҳатто Форобий, Ибн Сино, Беруний каби олимларимиз Суқрот, Афлотун, Арасту-нинг диалектик қарашларини ривожлаштирганларини тан олади. У кини маркча-ленинча фалсафага таяниб, диалектикага таълимот сифатида қарайди. Синергетикани ҳам таълимот, ҳам услуб сифатида талқин этади. Айни чоғда уни идеаллаштириб, янги муносабатларни фалсафий таҳлил этувчи йўналиш, дейди. Шу тарзда материалистик диалектик таълимот билан билишнинг диалектик услубини ўзаро чалкаштириб, билишнинг диалектик услубини синергетикага қарама-қарши қўяди. Маълумки, ҳозирги фалсафа фанига доир қўлланмалар, дарсликлар шўро анъаналарига биноан тарихийликдан мантиқийлик услубига ўтиш йўналишида ёзилган. Бизнингча, мантиқийликдан тарихийлик услуби асосига ўтилса, талабалар фалсафий тушунчалар, категориялар, қону-ларни чуқурроқ ўзлаштириш имконига эга бўладилар. Таълим ислоҳоти бошида турган Президентимиз бу соҳага жуда катта маблағ ажратилишига йўл очиб бердилар. Бу — жуда қувонарли ҳол, албатта. Демак, биз — олимлар ва педагогларнинг ишлари ҳам ана шу эъти-

борга яраша юксак илмий савияда туришимиз керак бўлади.

Бунинг учун эса ҳар бир фан соҳаси олимлари, мутахассисларининг кенг қўламадаги илмий баҳс-мунозаралари ҳозирги ўтиш даврида ижтимоий зарурат бўлиб турибди. Хусусан, фалсафа фани соҳасида, уни ўқитиш услуби ва усуллари бўйича жуда кўп муаммолар тўпланиб қолганки, уларни кенг ва асосли муҳокама қилиш муҳитини вужудга келтирмай туриб, ечимини кутаётган муаммоларнинг ижобий ҳал қилиниши амримаҳол. Нафақат бовиқарини тизимида, балки таълим тизимида ҳам мавжуд муаммоларга ошша-оғайнгарчилик, фан оламида юқори нуфузга эга кимсалар обрўйига путур етказмаслик каби «тамойиллар» бўйича ёндошини асло мумкин эмас. Шу биле ҳам камини фалсафа соҳасида заҳмат чекаётган, унинг равнақи борасида чин юракдан қайғураётган уч олимнинг номини рисоламда тилга олишдан мақсадим — уларни илмий баҳсга тортиш эди. Профессор М. Орипов баҳсга биринчи бўлиб киришгани учун у кишига ўз миннатдорчилигимни билдираман. «Аксинг сувда кўр деб жомдин чиқди садо», деб ҳазрат Навоий бежиз айтмаганлар. Агар мен эски қадрдоним Малик Орипов номини тилга олмаганимда, у кишидан садо чиқиши қийин эди, албатта. Бошқа олимлар ҳам ўз нуқтаи назарларини менинг «тажовузим»дан шу тариқа ҳимоя қилиш имкониятига эгалар. Зеро, Президентимиз айтганларидек: «Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»

«Сирли олам» журнали, 1999 й., 2-сон. — 6—7 б.

ДИННИ СИЕСИЙЛАШТИРИШ ЁВУЗЛИКДИР

Пойтахтимиз Тошкентда 1999 йил 16 февралда бўлиб ўтган мудҳиш ҳурирезликлар ҳаммамизни янада хушёрроқ бўлишга, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ҳар биримизнинг кундалик, амалий ишимиз бўлиб қолишига бир жиддий туртки бўлди. Бу ҳодисотлар, уни ташкил этган диний-сиёсий кучлар ўйлаганидек, кўп миллат вакиллари қўлни-қўлга бериб, ўтиш қийинчиликларини мардонавор енгишга ва ҳуқуқий демократик давлат қуришга аزمи қарор қилган ўзбекистонликларни ваҳима ва саросимага асло сола олмади. Аксинча, Ўзбекистонни ўз Ватани ҳисоблаган ҳар бир киши Президентини

миз Ислом Каримов ва у киши бошқараётган мустақил давлат атрофига одамлар, миллатларнинг янада мустақкамроқ жипслашини ҳамда иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларда кетаётган ислохотларда тағин ҳам фаолроқ иштирок этини туйғуларини вужудга келтирди. Ўзбекистонни севган, ўз халқига садоқатли бўлган ҳар бир киши «Мустақилликни қадрлаш, уни мустақкамлаш йўлида қилаётган ишларим етарлими?» деган саволга жавоб қидира бошлади. Бундай савол кишиларимизга ўз фаолиятлари, ўз қарашларига танқидийроқ ёндашув руҳини юзага келтириши табиий.

Ўзбекистон аҳолисининг аксариятини ташкил этган ўзбеклар маданияти, уларнинг турмуш тарзи узоқ замонлардан бери Ислом қадриятлари билан бир-бирига шундай сингиб кетгани, уларни баъзан ажратиб олини ҳам мушкул. Бинобарин, мустақиллик учун кураш бошланган 80-йилларнинг охирларидан то ҳанузгача ислом қадриятларини тиклаш орқали миллий қадриятларни барқарор қилиш ҳаракати давом этмоқда. Бу ҳаракат ўз моҳияти билан инсонпарварлик, миллатпарварлик таснифига эга, албатта. Шунинг учун ҳам динларга, жумладан исломга муносабат қандай бўлиши керак, деган савол кўндаланг бўлиб турибди. Назаримда, илгари ҳам юқорироқ манбаларда, ваҳҳобийлар энди-энди ўзини маълум қилиб қўяётган пайтларда айтганимдек, халқимиз, айниқса, ёшларимизда динга илмий муносабатни шакллантириш ҳаёт-мамот масаласидир. Дин инсониятининг тарихан тўплаган тажрибасининг мужассами бўлиб, у ҳар бир жамиятда маънавиятни қарор топтиришининг қудратли воситасидир. Бинобарин, унга билим ва илм сифатида ёндашиш муҳимдир. Зиёлиларимизнинг ҳаммалари динга билим сифатида ёндашув кераклигини тушунишптимиз? Агар тушунаётган бўлсаклар, уни билиш учун, унга илмий муносабат вужудга келтириш учун қилаётган ишлари замон талаблари даражасидами?

16 февраль воқеалари муносабати билан диний фундаментализм ва диний экстремизм ҳақида жиддий гаплар бўляпти. Диний экстеримизм динга гайриилмий муносабатлар мавжуд бўлган муҳитдагина юзага қалқиб чиқа олади. Диний фундаментализм ва диний экстремизмга озиқ беришда мадраса ва мактабларда таълим олмаган, аммо ўзларини ихёотда доно қилиб кўраганига урниэётган чала мулла ва чала отинларнинг таъсири катта бўлади, албатта. Аммо динга билим ва илм си-

фатида ёндашмаётган, бинобарин, уни ўрганмасдан дин номидан гапирришга одатланиб қолган баъзи зиёлиларимиз бу ҳолни англаб етишиятими? Жойлардаги мансабдорлар ислом фалсафасидан хабардорми? Умуман ислом маданияти деганда нимани тушуниш керак?

Тўғри, бошқа ривожланган демократик ҳуқуқий давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам таълим тизими диндан, дин эса давлатдан ажратилган. Бироқ, ҳеч қачон дин жамиятдан, халқдан, одамлардан ажратилган эмас. Одамлар орасида ишлаётган, каттами-кичикми бир жамоага бошчилик қилиш масъулиятини ўз зиммасига олган ҳар бир шахс бу ҳолатни инобатга олиб, фаолият белгилани бurchдир. Зеро, дин гўё бир тиниқ азим дарё. Унга илмий муносабатни шакллантира оласак, илм — зиё тарқалиши — бунёдкорлик энергияси ҳосил бўлиши мумкин, борди-ю, диннинг билим, илм эканини эътибордан соқит қилсак, у сиёсий корчалоқлар дастёрига айланиб, худди асов дарё каби ҳаммаёқни ваёрон қилиш қувватига эга бўлиши тарихдан маълум.

Исломга бир бутун таълимот тизими сифатида ёндашсак, унда ҳар бир жамиятда барқарорликни таъминлаш, одамлар орасида чинакам инсоний муносабатларни шакллантириши устувор ғоялардир. Бугунги кунда исломдаги ана шундай ғояларни қадриятга айлантириши муҳимдир. Ундаги баъзи бошқа ғоялар ўз тарихий вазифасини ўтаб бўлдики, ёшларда уларга қадрият сифатида қараш руҳини сингдириш жамият тараққиёти ва инсон камолотига хизмат қилмайди. Масалан, исломдаги жиҳод ғояси араб халифотини юзага келтириб, исломни барқарор қилишда тарихан роль ўйнади. Аммо ҳозирга келиб, яъни бутун дунё ҳамжамиятида барча соҳада тинч интеграция жараёни кетаётган бир пайтда, бу ғояни устувор этиб кўрсатиш исломни сиёсийлаштиришга, уни мафкура воситасига айлантиришга олиб келадикки, бу аввало, дунё ҳамжамияти назарида исломнинг ўзини қадрсизлантиради, иккинчидан, одамларда ёвузлик руҳи қарор тоинишга сабаб бўлади. Худди шу каби мусулмон мустаснолиги ғояси ҳам ўз тарихий вазифасини ўтаб бўлган, деб ҳисоблаш учун етарли асослар бор. Христиан мустаснолиги ғояси қанчалик ғайринисоний бўлса, мусулмон мустаснолиги ғояси ҳам шунчалар ғайриилмий, ғайринисонийдир.

Қуръони карим Бақара сурасининг 11-оятда бундай фикрлар бор: Имонсиз одамларнинг дилларида гараз

борлиги учун Аллоҳ «Ер юзида бузгунчилик қилманг» деса, «Биз ислоҳ қилувчилармиз» дейдилар. Демак, Қуръони каримда динни «ислоҳ қилиш» шиорлари остида уни парчалаб юбориш, яъни турли оқим ва мазҳабларга бўлиб юбориш кескин қораланади. «Улар (яъни имонсиз одамлар — таъкид меники Ш. Қ.) ҳақ йўлнинг ўрнига залолатни танлаб олган кимсалар бўлиб, бу савдоларида фойда қилмадилар ва тўғри йўлга юрувчилардан бўлмадилар», зеро (улар) қар, соқов, кўрдирлар, демак (йўлларидан) қайтмайдилар», — дейилади Бақара сурасининг 16- ва 18-оятларида. Ушбу суранинг 108-оятда «Ким иймонга қуфрни алмаштира, албатта тўғри йўлдан адашади», дейилади.

Имонан бўлиш мусулмончиликнинг биринчи ва асосий шартидир.

Тасаввуфда Ватанин севиш имон шарти ҳисобланади. Демак, Қуръони Карим ва ислом фалсафаси нуқтаи назаридан ўз Ватанига қасд қилиб, бегуноҳ одамлар ҳаётдан кўз юмишларига сабабчи бўлган кимсалар ҳам, уларни пул, қурул билан таъминлаган ташкилотчилар ҳам имонсиз одамлардир. Шу манфур ишни ижро этишига рози бўлган ёшлар Қуръони карим ва ислом фалсафасининг ана шундай даъватларидан хабардор бўлганларида, улар бу мудҳишликка асло қўл урмаган бўлардилар, деб ўйлайман.

Иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий соҳаларда кенг қамровли ислоҳотлар кетаётган, халқимиз ўз бошидан ўтти машаққатларини кечираётган ҳозирги вазиятда исломни ҳар қандай шакл-шамойилда сиёсийлаштириш ва уни мафкура воситасига айлантириш ёвузликка йўл очиб, тажовузкорликни оқлаш бўлиб, у жамият ривожини учун жуда катта хавф туғдиради. Ислому унинг моҳияти ҳақида етарли билим ва маълумотга эга бўлмаган, яъни чала муллалар ва чала отинлар таъсирига тушиб қолган ёки динлар таҳлили бўйича лозқал бошланғич билимга эга бўлмаган кишилар раҳбарлигида ишлаётган, ўқиётган аҳоли диний шиорлар остида арзон обрў орттириш, муайян диний жамоа орасида ўз мавқеини мустаҳкамлаш ниятида яшаётган лўттибозларга қўл келди. «Эй одамлар, биз сизларни бир ота ва бир онадан, яъни Одам алайҳиссалом ва Момо Ҳаводан яратиб, ер юзига ҳар хил қабила ва элатлар тарзида тарқатиб қўйдик. Токи сизлар бир-бирингиз билан топшиб, ўртада меҳр-оқибат ҳосил қилдингизлар», дейи-

лади Қуръони каримда. Ана шу даъватга жиддийроқ эътибор қилинса, Аллоҳ «Эй мусулмонлар», эмас, «Эй одамлар» деб хитоб қиляпти, дунёдаги барча одамларни миллати, irqи, насл-насаби ва эътиқодидан қатъи назар Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқалгани таъкидланяпти. Дунёдаги турли миллат ва элатлар ўзаро меҳр-оқибатга асосланган муносабатлар ўрнатишга Аллоҳ олдидан бурчли эканлиги уқтириляпти.

Исломда «Бисмиллаҳир раҳмонир роҳим»дан сўнг «Ассалому алайкум» туради, десак хато бўлмас. Яъни, мўъмин-мусулмон бутунлай нотанини, бегона одамга тинчлик ва хотиржамлик тилашни бурчи ҳисоблайди. Унга жавобан «бегона» одам «Ваалайкум ассалом» деб жавоб қайтаради. «Эй одамлар, орангизда салом беришни кўпайтиринг», — деб даъват этадилар Муҳаммад С. А. В. Зеро, салом-алик одамларни руҳан бир-бирига яқинлаштиради, улар қалбидан гина-қудуратни йўқотиб, ўрнига меҳр-муҳаббат ҳисларини киритишга хизмат қилади. Тинчлик, барқарорлик одамларга ўз қобилиятларини бунёдкорлик ишлари учун сарфлашга имкон туғдирса, меҳр-оқибат, нафақат битта эътиқод ихлоسمандлари, балки барча эътиқод эгаларига ҳурмат билан қарашга, уларнинг иззат-нафсларини ва эътиқоқ ҳис-туйғуларини ҳақорат қилмасликка ўргатади.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» янги таҳрирдаги Ўзбекистон Қонунида «Диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотни, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бонққа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди»,¹ — дейилган. Демак, Конституциямизнинг диний ва илмий эътиқодларга муносабати ҳам исломнинг асосий ақидаларига тамомила мувофиқ келади. Шундай экан, бу қонунни изчил равишда ва доимо аҳоли орасида тарғиб қилиш, одамлар назарида унинг моддаларидаги йўл-йўриқларни қадриятга айлаштириши знолиларимизнинг муҳим бурчлари бўлиб қолиши маъқул.

Агар исломга билим ва илм сифатида бинашилганига эришсак, ундан Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳ-

¹ Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрири) // «Маърифат» газетаси, 1998 йил 16 май сони.

камлаш манфаатлари йўлида самарали фойдаланамиз. Шунга эриша олмасак, турли сиёсий кучлар ўз фаразли ниятларини амалга ошириш учун уни сиёсийлаштириб ва мафкура воситасига айлантириб, одамларда, аynиқса, ёшларда ёвузлик руҳини қарор топтиришга бундан буён ҳам уринаверади.ларки, бунга асло йўл қўйиб бўлмайди.

«Маърифат» газетаси, 1999 й., 27 февраль соҳи.

МАЪНАВИЙ ИЛДИЗИ ТЕРАН МИЛЛАТ

Халқимиз орасида ўз миллатини улуғлаган, демакки, миллатнинг камситилишига рози бўлмаган кишиларни қатагон қилиш сиёсати рус большевиклари томонидан қай даража изчиллик билан амалга оширилган бўлмасин, барибир, илгор зиёлиларимиз ўша оғир шароитларда ҳам миллатимиз қадимийлиги, у жаҳон цивилизацияси бешикларини тебратган халқлардан бири эканини тушунтиришдан тўхтамадилар. Зеро, ўз миллатини таниш, унинг чив ўтмиши билан ошно бўлиш ҳар бир инсонда пок руҳ ва кучли иродани тарбиялашнинг тараққийпарвар зиёлилар яхши билардилар.

Президентимиз Исроом Қаримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобида: «Биз ўзимизни доимо мустақил миллат — ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз», деган фикри менинг қалбимда чексиз ғурур уйғотди.

Аслида, одамлар феъл-атвори, фаолиятини гоёлар дунёси бошқаради. Тушунчалардаги мазмунлар моҳияти фалсафий қарашлар ёрдамида аён бўлади. Агар турк элатлари тарихидаги муштараклик бу халқларнинг жаҳон миқёсидаги муайян сиёсий, иқтисодий, маънавий муаммолар ечимини топишида ўзаро ишонч, ҳамкорлик маъноларини англатса, нур устига нур. Бироқ бу тушунча ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқишлар, сиёсий шнорлар билан бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлса ва «ўзбек» деган миллат йўқ», балки фақат «туркий халқ бор» деган ғайриилмий қарашлар тиқинтирилмоқчи бўлса, бундай нуқтан назарга қатъий зарба бериш лозим.

«Ўзбек» деган ном Ўзбекхондан анча бурун ҳам бўлган. «Ўзбек» сўзи «ўз», яъни асл, ажойиб, таги мустақ-

кам маъносини билдирган бўлса, «бек» сардор маъносини аниқлаган. Демак, ўзини-ўзи бошқара оладиган оидлар, элатлар «Асл бек» маъносидан ўзбеклар деб атаб келинган. «Ўзбек» деган тушунча мовар (венгер) лар Европага келмасдан олдин ҳам инъатилгани тарихий манбаларда учрайди. Вамбери ўзбекларнинг «маънавий томонлари энг аввало уларнинг очик кўнгиллилиги, мардлиги, жиддийлиги, ҳақиқий туркий ҳимматга эгалигида яққол кўзга ташланиб турибди», дейди ва ўзбеклар камгап, оғир-вазминлиги билан қўшнларидан ажралиб туришини таъкидлайди. У ўзбеклар аввал ўйлаб, сўнгра гапирди ва ўз сўзларида муқим турадилар, дейди.

Турк элатларининг кучи ва мартабаси улар маънавий илдиэларининг чуқурлигида, бу маънавий маданиятнинг жаҳон маданий тараққиётида салмоқли ўрни борлигида эди. Рус олими П. С. Гуревичнинг таъкидлашича, ҳозирги замон Франция олимлари инсонларварликнинг дастлабки шакли Марказий Осиёдан Хитойга, Ҳиндистонга ва Европага орилар руҳи сифатида кириб келган, дейди. Эрадан олдинги мингинчи йилларда китоб ҳолига келган «Овасто»да дастлаб Марказий Осиё, Олтой ва Волга бўйларида яшаб, сўнгра дунёнинг бошқа жойларига тарқаб кетган орий қабилаларининг руҳи сақланган. Туркий қавмларининг бир қисми бўлган ўзбеклар ориларнинг авлодларидир. Япон тадқиқотчилари ҳозирги замон миллий маданиятларининг илдиэи Ўзбекистонга келиб тақалаётганини мамнуният билан айтмоқдалар.

Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудий чегарасини собиқ шўролар даврида рус большевиклари белгилашган. Мапа шу ҳудудда илгари яшаган уруғ-қабилалар, элатлар ва халқлар, тарихан қандай номланганидан қатъи назар, биз ўзбеклар улар шакллантирган ижтимоий муҳит ва давлатларнинг қонуний ворисларимиз, бу билан фахрланишга ҳақлимиз. Қадимги хоразмликлар, марғиёнийлар, парфиёнлар, сўғдлар, бақтрияликлар, фарғоналиклар авлодлари эканимизни унутмаслигимиз керак. Бу халқлар жаҳон маданияти хазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитганларки, бунинг ҳеч ким инкор эта олмайди. Тадқиқотчиларнинг аксарияти Зардушт Аму ва Сирдарё оралигидаги халқларнинг дунёқарашлари, урф-одатларини ўрганиш асосида «Овасто»ни яратганини таъкидлашади.

«Овасто»даги далиллардан маълум бўлишича, Марказий Осиё халқлари бундан 4—3 минг йил муқаддам мураккаб ижтимоий тузилмаларга эга бўлганлар. Шунинг учун ҳам унда кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш, бир йўла 2—3 та бола туққан аёлларга мукофот берилиши ҳақида сўз боради. «Овасто»да давлат тузилishi, ижтимоий муносабатларнинг демократик тамойиллари ҳақида қимматли фикрлар бор.

Ғарб олимларининг айтишича, Ҳиндистондан тортиб Америка қитъасигача «Овасто»га бағишланган минг жилдан ортиқ қадимий китоблар, луғатлар, илмий рисолалар, турли маъруза ва мақолалар тўпламлари, махсус нашр ва ахборотномалар чоп этилган. Инглиз тадқиқотчиси Мэрэ Бойс хоним зардуштийлик ва унинг жаҳон маданиятида тутган ўрнига бағишлаб 4 жилдлик китобни нашрдан чиқарди. Торонто ва Чикагода «Овасто»га бағишланган бир неча симпозиумлар ўтказилди. Зеро, у дунёдаги энг биринчи муқаддас китобдир. Рус олими И. М. Стаблин-Каменскийнинг эътироф этишича, тадқиқотчилар «иуданизмда ҳам, христианликда ҳам, исломда ҳам, буддавийликда ҳам Зардушт таълимотининг унсурлари борлигини топишган». Зардуштийлик инсонлар қалбини эзгулик нури билан ёритишга қаратилган таълимотдир. Эзгу фикр (ният), эзгу амал зардуштийлик имони ва ахлоқининг асосини ташкил этади.

Ўзбек халқи ўз бошидан кўп босқинчиликларни кечирди. Уларнинг барчаси ҳам бирон-бир тушунчани мафкура воситасига айлантириб, аҳолини алдаш орқали руҳий қулликка рози бўлиб яшашга кўндириш учун ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, Президентимиз Ислоҳ Каримов айтганларидек, ўзбек халқи «Овасто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади. Бундай турмуш тарзи, бундай тарих, бундай манавият бетақрор бўлиб, у жаҳон маданиятининг беқиёс дурдоналаридан ҳисобланади.

Биз тарихимиз, маданиятимизнинг айрим жиҳатларига тўхталиб ўтдик, холос. Уни кенг, холисона ўрганиш ёшларимизда ўз миллати, Ватанига бўлган ихлосни янада оширади, уларда турли ташқи таъсирлар, ғайриилмий қарашлардан ҳоли бўлиш қобилиятини шакллантиради. Зеро, ўзбеклар энг қадимий элат-миллатлардан бири бўлиб, маънавий маданиятлари илдининг теран-

лиги сабабли асрлар давомида ташқи тажовузларга дош берибгина қолмай, дунёнинг жуда кўп халқлари ва миллатларига ўз ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда.

«Маърифат» газетаси, 1999 й., 23 июнь сони.

ЗИЁЛИЛИК МАСЪУЛИЯТИ

Оламга қуёш зиё таратса, одамзод қалбига зиёли инсон нур сочади. Илм йўлида машаққат чекишдан ҳайиқмайдиган, қанчалик оғир ботмасин ва аччиқ бўлмасин, бор ҳақиқатни айта оладиган кишиларни зиёли дейдилар. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий қиёфаси кўп жиҳатдан унинг зиёлилари дунёқараши, билимдонлик савияси ва жасоратига боғлиқ.

Маълумки, ҳар қандай фикр, нуқтан назар, ғоя жамият аъзолари онгидан, руҳидан ўрин олиши учун муайян ижтимоий муҳит зарур. «Ҳизби таҳрир»чиларнинг мусулмон оламида халифалик тузумини ўрнатиш ёки ваҳҳобийларнинг «соф исломни тиклаш» тўғрисидаги ғоялари баъзи ёшларимиз эътиборини ўзига жалб этган экан, бу жаҳолатпарастлик қулай ижтимоий муҳитдагина шаклланиши мумкин эди.

«Халқимизнинг каттагина қисмида ҳақиқий ислом нима эканлигини тушунмаслик аломатлари пайдо бўлди, — дейди таниқли уламоларимиздан Фозилқори Ёсин ўғли. — Мустақиллигимизнинг шарофати билан эса яна динимиз халқимизга қайтарилди. Худди шу жараёнда биз, диний мутахассислар исломга ташна халқимизга динимизнинг фақат эзгуликка хизмат қилишини, қон тўкиш, кишиларга озор бериш унга ёт эканлигини тушунтиришимиз керак эди. Афсуски, бу исломий бурчимизни тўла бажара олмадик. Халқ орасида амри-маъруф қилувчиларнинг баъзилари ҳатто бунга қодир ҳам эмасди».

Маълум бўлишича, ваҳҳобийлик, «Ҳизби таҳрир», аҳмадий, баҳоий, кодидний ва бошқа оқимлар намоёндаларининг ҳақиқий исломга зид ғоялари асримизнинг 50-йилларидан мамлакатимизга кириб, 80-йиллардан томир ота бошлаган. Аммо у ривожлана олмаган. Ошкораликка йўл қўйиш ва демократик эркинликлар берила бошлангач, дин орқали кенг халқ оммасига ғоявий таъсир кўрсатиш тобора кучайиб борди. Хорижий мамла-

катларнинг молиявий ёрдами ва маънавий-руҳий қўллаб-қувватлаши натижасида жойларда «исломни тарғиб этувчи даъватчилар» пайдо бўлиб, улар ўз «хожалари»нинг йўл-йўриқлари асосида оммага ғоявий таъсир кўрсатиб, бўшаб қолган коммунистик мафкура ўрниши турли чиқиндилар билан тўлғиза бошладилар. Халқ оммаси «даъватчилар»нинг асл мақсадларини тушунишга ожиз эди, аммо руҳонийларимиз ҳам, зиёлиларимиз ҳам у заҳар-заққум ғояларга қарши курашишга тайёр эмасдилар. Зеро, ўша кезларда мадраса ва маъҳад (диний олиб мактаб)ларда таҳсил кўрганлар бармоқ билан санарли эди. Сиёсий атеизм ва коммунистик ғоялар билан заҳарланиб бўлган зиёлиларимиз, жумладан, ўқитувчи ва муаллимлар эса на динлар тарихи ва на динларнинг ўзига хос тарихий ўрни ва мақоми (роли) ҳақида етарли тасаввурга эга эдилар. Натижада оилалар, истиқомат жойларида аҳолига ғоявий таъсир кўрсатиш асосан чала мулла ва чала отинлар ихтиёрига ўта бошлади. Улар кўнгилларига нима хуш келса, шуни ислом номидан айтиб, арзон обрў қозонишга ҳаракат қилдилар.

Аллоҳнинг ягоналигига, фаришталар мавжудлигига, Қуръон Аллоҳнинг каломи эканлигига, пайгамбарларга, охиратнинг муқаррарлигига, пешонага азалдан ёзилган тақдир (қисмат) борлигига ва ўлгандан кейин қайта тирилишга бутун қалби, вужуди билан ишонган, имон келтирган киши — мусулмон ҳисобланади. Исломдаги бундан бошқа тушунчалар илоҳиёт нуқтаи назаридан ақида ҳисобланмайди. Диний билим савияси наст бўлган, диннинг асл моҳиятини сийқалаштирадиган кишиларни ақидапарастлар дейиш расм бўлган. Чунки ақидапарастлик учун чуқур билим эгаси бўлиш шарт эмас. Ўрни келганда шуни айтиш жоизки, ақидапарастлик нафақат ҳар қандай динда, балки илм-фанда, жумладан, фалсафада ҳам мавжуд. Ҳар қандай соҳада чуқурроқ билимга эга бўлмаган кишилар ақидапарастликни ташувчи, уни рағбатлантирувчи ижтимоий кучга айланиб қоладилар. Чунки ақидапарастлик дин ва фан (айниқса фалсафа)даги дунёқараш билан боғлиқ бўлган ва муайян ғояга эътиқод қилишга имкон берадиган тушунчаларни ёдлаб олиб, вақт (замон) ва фазо (макон)дан узилган ҳолда уларни ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида тарғиб этадилар.

Ақидапараст ўзи саёз билимга эга бўлгани учун баҳс-

мунозарага тиш-тирноғи билан қарши чиқади. Чунки чинакам диний ёки илмий баҳсда у ўз йўлини ўтказиш у ёқда турсин, балки шармандаю шармисор бўлишини яхши англайди. Маҳаллаларда ўтадиган аксари амри-маъруфларга эътибор берсангиз, амри-маъруф олиб борувчи ва унинг атрофини қуршаган кишилар шундай бир вазиятти вужудга келтирадиларки, бундай ҳолатда ҳатто савол берган киши ҳам энг ноқулай аҳволга тушиб қолиши аниқ. Бундай йиғинларда ислом помидан айтилган нотўғри фикрларни ҳам авом халқ ҳақиқат сифатида қабул қилаверади.

Эсимда, маҳалладошларимиздан бири отаси вафотидан сўнг амри-маъруф ўтказишни лозим топиб, бир муллани чорлаган экан. У ёш бўлишига қарамай, қуюқ қора соқол қўйиб олиб, ўзини жуда билимдон қилиб кўрсатишга тиришарди. Мулла махсус сўрида, микрофон олдида ўтириб амри-маъруф бошлаб кетди.

«Сизлар, — деди у, — паловни тановул қилаверинглар, мен эса муқаддас динимиздаги муборак фикрларни баён этаман».

Тўпланганлар мулланинг амрига бўйсуниб, ошни тановул қилиб ярмига етган чоғларида у гап орасида «ушбу еятган ошларингиз ҳаром, чунки исломда ўтганларни бу тариқа знёфат билан ёд этиш бидъат ҳисобланади», деса бўладими! Издиҳомдагилар ош ейишни ҳам, емаслигини ҳам билмай мўлзам бўлиб қолдилар.

Яна бир мисол. Қўшниларимиздан бири худойи қилиб, мулла айттириб келди. Тўғри, у киши дин соҳасида анча билимдон бўлгани учун одоб-ахлоқ, бурч ҳақида ибратли фикрларни айтди. Айни чоғда гап орасида «магазиннинг гўшти ҳаром, чунки уни ким сўйган, қандай сўйгани номаълум, бинобарин, ундан ҳазар қилинглар», деди. Ўтирганлар бир-бирларига маъноли қараб олишди, чунки уларнинг барчаси ўша кезларда рўйхат бўйича ҳафтада маҳалладаги магазиндан бериладиган арзон гўштни сотиб олиб, бола-чақа боқишарди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида чала мулла, чала отинларнинг хатти-ҳаракати билан истиқомат жойларида шундай бир ҳолат шаклланиб қолдики, дин соҳасида озгина уларга зидроқ фикр билдирган одамлар ҳақорат қилина бошлади. Агар собиқ шўролар даврида диний маросимларга мойил бўлган одамларни «эскилик сарқитини ташувчи», «буржуа мафкурачиси» деб, ишдан бўшатишган бўлса, чала мулланинг нотўғри

фикрларига эътироз билдирган одамларни «атеист», «кофир» деб таъқирлаш, ҳатто маҳалладаги йигитларга аралаштирмаслик йўлини тутдилар. Динни тарғиб қилиш, унга ихлосни ошириш учун таъвиқот юргизиш бошқаю, ammo динни зўравонлик йўли билан қарор топтиришга интилиш бошқа. Чинакам уламолар, мударрислар, руҳонийлар дин масаласида асло зўравонликка йўл қўймайдилар.

Назаримда, амри-маъруфлар одамларга гоъвий таъсир кўрсатиш воситаси бўлгани сабабли, уларни махсус диний билимга эга бўлган (мадраса ёки маҳадни битирган)лар, айни чоғда чинакам ватанпарвар бўлган шахслар ўтказиши маъқул. Ҳар қандай мулла ёки отин авваламбор шу Ўзбекистон деб аталган улуг ва муътабар диннинг бир фуқароси эканини, ана шу Ватанини севиш, унга хизмат қилиш ватанпарварлик бурчи эканлигини англаб, ҳар бир сўзини чуқур ҳис этган ҳолда ўйлаб гапириши лозим. Улар ислом моҳият-эътибори билан асрлар давомида инсонларни яхши амаллар, эзгу ишларга, одамлар, халқларга озор бермасликка даъват этиш орқали барқарор бўлиб борганини эринмасдан ёшларга тушунтирсалар, уларни тўғри йўлга бошлаган бўладилар. Ҳадису шарифларда қўлидан, тилидан одамлар озор топсалар, уни мусулмон деб бўлмайди, дейлади. Шундай экан, исломга одамларни зўрлик, зўравонлик билан киритишга қаратилган ҳар қандай даъват қораланиши лозим.

Исломдаги инсонпарварлик, халқпарварлик гоъяларини ташвиқ этиб, унинг ривожига катта ҳисса қўшганлар орасида Марказий Осиё алломаларининг роли беқиёс. Уларнинг ҳаёт йўллари, ибратлари, дунёқарашлари, имон-эътиқодлари йўналишини обдон билиб олиш, исломнинг софлиги йўлида қилган хизматларини изчиллик билан кўрсатиб бериш ёшларимизда катта қизиқиш уйғотиши мумкин. Бизнинг мутафаккирларимиз диний билимларни дунёвий илмлар билан омۇхта қилиб, миллатимиз ва умуман башариятга бепазир хизмат қилиб келганлар. Узоққа бормайлик, асримизнинг бошларида миллатни асрий асоратдан чиқаришнинг бирдан-бир йўлини улар маърифатпарварликни тарғиб этиш деб билганлар. Бу йўлда молу дунёларини аямаганлар ва ҳатто жонларини ҳам фидо этганлар. Муфтий Маҳмуд-хўжа Беҳбудийнинг дин ва илмга қарашлари бизнинг руҳонийларимиз учун ҳозир ҳам улуг бир мактаб бўла

олади. У аллома ақидапарастларнинг илм-маърифат йўлига тўсиқ бўлишларини қоралаб бундай деган эди: «Ҳозир янги ва бошқа-бошқа замондир. Бу замонда илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ори ва ахлоқи ҳамда обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлар». Эътибор берсангиз, Беҳбудий диннинг мустаҳкамлигини аввало илм-маърифатда кўрган. Шунинг учун замонавий мактаблар очган ва ёшлар дунёвий билимлардан баҳраманд бўлишлари учун бутун кучини сарфлаган. Алломаларимиздан Фитрат миллат дарди билан нафас олар экан, «дин ҳам дунё илмлари билан жиҳозлансун» деган хулосага келади. Ҳам исломий билимлар, ҳам дунёвий илмларни яхши билган Абдулла Авлоний илмини энг олий ва муқаддас деб билиб, у «Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюриб берур. Бизларни илм жаҳолат қоронғулиғидан қутқарур, маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва одоб соҳиб қилур...», дейди.¹

Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Аммо шуни айтиш кифояки, бизнинг алломаларимиз исломга, шариатга билим сифатида ёндашиб, уни чуқур ўзлаштиригач, илм-маърифат орқалигина инсон баркамол бўла олиши ва чинакам тараққиётга эришиши мумкин, деб ҳисоблаганлар. Уларнинг ибратлари ва даъватларидан ҳозирги замон руҳонийларимиз илҳом олиб, диний билимлар билан чекланиб қолмай, дунёвий билимларни ҳам эгаллаш, ижтимоий ҳодисаларга илмий муносабатни шакллантириш учун ҳаракат қилсалар, миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, ёшларни тўғри йўлдан бошлаш ишига беҳад улкан ҳисса қўшган бўлур эдилар. Президент Ислоҳ Каримов ғояга қарши фақат ғоя билан баҳсга киришиш, курашиш кераклигига эътиборимизни қаратар экан, бу жиддий назарий қоида ҳаммага, даставвал зиёдилар зиммасига улкан масъулият юклайди.

Биз бир давлат тузумидан, бир ижтимоий-иқтисодий муносабатдан бутунлай бошқасига, яъни инсонлар устидан зўравонлик билан ҳукм сурадиган давлатдан инсонларга хизмат қиладиган демократик давлат тузилмасига ўтмоқдамиз. Мулкнинг давлат монополияси шакли-

¹ Ватан ва миллат муқаддасдир. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996 й, 56-бет.

дан қўй укладди мулкка асосланган ижтимоий муносабатларни қарор топтириш учун курашмоқдамиз. Бундай ўтти давридаги барча муаммоларни фақат кенг баҳс-мунозара йўли билан ҳал қилишга, фикрлар хилма-хиллиги тамойилларига қатъий амал қилишга интилишимиз лозим. Шунда ҳозирги миллий, умумбашарий муаммоларни куч ишлатиш, зўравонлик йўли билан ҳал этиш асло мумкин эмаслигини ҳамма, аввало ёшларимиз билиб оладилар.

«Адолат» газетаси (1999 йил 19 март), «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» (муҳокама, мулоҳаза, баҳс, таклиф) мавзuida бир қатор соҳалар мутахассисларининг Президент Ислом Қаримовнинг «Туркистонпресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига берган жавобларни юзасидан билдирган фикр-мулоҳазаларини чоп этди. Унда ислом, унга муносабат масаласида бағоят диққатга сазовор фикрлар баён қилинди. Жумладан, республика «Камолот» жамғармаси бошқаруви раисининг ўринбосари Қ. Қурбонбоев ва журналист М. Қалонхонов диний жаҳолатпарастликка қарши нафақат имом-хатиблар, айни чоғда мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув юртларининг профессор-муаллимлари ҳам ёшларга сабоқ беришлари мумкин, деган фикрни илгари сурдилар. Бу фикрга умуман қарши эмаслигини таъкидлаган ҳолда Халқаро Ислом тадқиқот маркази бўлим мудирини С. Муҳитдинов мана бундай нуқтан-назарда турганини маълум этиб: «Лекин қўй сўйса ҳам қассоб сўйсин, деганларидек, бу иш билан диний мутахассисларимизнинг шуғулланишлари кўпроқ фойда беради», деди. Агар бу фақат ҳурматли исломшнос олим С. Муҳитдиновнинг шахсий фикр-мулоҳазаси бўлса, унчалик хатарли эмас. Борди-ю, шундай фикрлардан келиб чиқиб, диний жаҳолатпарастликка қарши кураш фақат кичик бир гуруҳ зиёлиларининг вазифаси деб қаралса, муносабат белгиланса, ўйлайманки, бизнинг ёшларга кўрсатишимиз лозим бўлган ғоявий таъсиримиз ниҳоятда чекланиб қолади ва уларнинг ёт таъсирларга тушиш имконияти янада кенгайди. Очигини айтганда, мустақиллик йилларида мамлакатимизда дин масаласи билан фақат имом-хатиблар шуғулланишга ҳақли, деган нуқтан-назар барқарор бўлиб қолиб, зиёлиларимизнинг энг кўп ва одамларга яқин қисми — ўқитувчилар, профессор-муаллимлар бу ғоявий курашда муҳофазақорлик мавқеига ўтиб олмаганларида, ваҳҳобийлик ва «Ҳизби таҳрир»

оқимлари домига талай ёшларимиз тушиб қолмас эдилар. Агар биз Тошкентдаги 16 февраль воқеаларидан жиддий хулосалар чиқариб олишни истасак, Президент Ислам Каримовнинг «жамиятимиздаги бугунги вазият, мавжуд хавф-хатарлар ва уларнинг олдини олиш чора-ларини ҳақида олимларимиз, пешқадам зиёлиларимиз халққа ўз сўзларини айтишлари керак, улар бу борада жамият олдида қарздор эканликларини унутмасликлари лозим» деган фикрлари ҳаммамиз учун дастурула-мал бўлиб қолиши зарур.

Замонамиз талаби шуки, аввало олимлар, қолаверса, барча зиёлиларимиз динга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишлари, исломнинг инсон камолоти ва жамият тараққиётида ўйнаётган тарихий ролини аниқ-равшан тасаввур эта олишлари ҳам фарз, ҳам қарзидир. Математика ўқитувчиларидан тортиб, тарих ва адабиёт ўқитувчиси, физика муаллимидан тортиб файласуф профессор-доцентгача динлар, жумладан, ислом тарихи ва унинг миллий мустақиллигини мустаҳкамлаидаги ўрни ва ролини муайян тарзда идрок эта олсаларгина ёшларга гоёвий таъсир кўрсатиш оммавий тус олиши мумкин. Гоё ва қарашлар кураши кетаётган, маънавиятимизни миллий асосда қарор топтиришда ислом омилидан фойдаланиш зарурати пайдо бўлган бир даврда, ўқитувчи ва муаллимларнинг бу курашдан четда қолишлари асло мумкин эмас, деб ўйлайман.

Хулоса шуки, эндиги зиёлиларимизнинг барчалари маълум даражада динлар тарихи ва диннинг ижтимоий ҳаётда, тараққиётда, инсон камолотида ўйнаган ва ўйнаши мумкин бўлган ўрни ва мақомини равшан тасаввур этиб, миллат фарзандларини тўғри йўлдан бошлашлари учун ўз бурчларини бажаришлари шарт. Шу билан бирга бугунги руҳонийларимизнинг барчалари Ўзбекистон фуқароси сифатида диний тарғибот-ташвиқотини ўтиш даврининг долзарб муаммолари билан узвий боғлаб олиш малакаларини ўзларида ҳосил этишлари, яъни диний билимлар билан чекланиб қолмай, илмий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, эстетик онгларини ошириб боришлари фарз ва қарз эканлигини англаб етишлари лозим. Шунда ҳар хил сохта гоёлар томир ёйишининг олди олинган бўлади.

«Халқ таълими» журнали, 1999 й., 5-сон. — 47—53 б.

ФАЛСАФА ВА ТАРАҚҚИЁТ

Илмий баҳс, қизғин ва асосли мунозара ҳақиқатни англашнинг тарих синовидан ўтган усулидир. Баҳс-мунозарага кенг йўл очилган ва фикрлар хилма-хиллиги қадрланган жамият ва давлатдаги илм-фан, техника ва технология ривожланиши, индивидуал ва ижтимоий онг қарахтликдан, лоқайдликдан, мутеликдан чиқиб, у фасл тус олиши, илмий-иждодий муҳит вужудга келиши мумкин. Бу эса ижтимоий тараққиёт учун кенг йўл очиш билан бирга давлатнинг қудратли, жамиятнинг барқарор бўлиши учун зарур шарт-шароитни вужудга келтирадн. Шунинг учун ҳам Ислом Каримов «Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»¹ деб, гоийий-назарий муаммоларни таҳлил қилишга даъват этмоқда.

Ўзбекистон «Қизил империя» таркибидан чиқиб, тараққиётнинг мустақил йўлига киргач, турли соҳалар бўйича янгича фикрлар, янгича ёндашувлар юзага келгани тамомла табиий ҳолдир. Жумладан, олий ўқув юртларида марксна-ленинча фалсафа асосларидан ва унинг сифийлик тамойилидан воз кечиб, фалсафага фан сифатида ёндашув кераклигини кўпчилик, илмий жамоатчилик англаб етди. Шу жараёнда, бир томондан, «фалсафани янгилаш», «миллий фалсафа яратиш» тўғрисидаги фикрлар ўртага ташланмоқда. Иккинчи томондан, асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб, минглаб олимларнинг машаққатли тадқиқотлари туфайли шаклланган фалсафий тушунчалар, категориялар, қонунларга, билишнинг фалсафий услубларига янгича мазмун бериб, олий ўқув юртларида бирон-бир фалсафий оқимни эмас, балки фалсафани фан сифатида ўқитиш, демакки, замон талаблари асосида унга янгича методологик ёндашувни қарор топтириш ҳақида асосли таклифлар киритилмоқда.

Нега айнан фалсафа соҳасида кўп тушунмовчиликлар, қарама-қарши кутбга эга бўлган фикрлар юзага келмоқда? Чунки муайян фалсафий йўналиш жамият тараққиёти ва инсон камолотига хизмат қилган бўлса, бошқа бир йўналиш жамиятда турғунлиқни вужудга келтиргани, ижтимоий ва индивидуал онгни жиловлаб

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирамиз келажак йўли // «Мулоқот», 1998 й., 5-сон, 3-бет.

қўйгани узоқ ва яқин тарихимиздан маълум. Шунинг учун фалсафа соҳасида кетаётган ҳозирги баҳс-мунозаралар йўлини тўсиб қўйишга қаратилган майлларнинг ижтимоий оқибатлари яхшиликка олиб келмаслигини обдон ўйлаб кўриш керак, деб ҳисоблаймиз. Зеро, Ватанимиз истиқлоли, халқимиз истиқболи ҳақида жиддий қайғуриш шунини тақозо этади. Ўзбекистонда шаклланиши назарда тутилган фалсафа фан сифатида қарор топиб, у миллий маҳдудликдан ҳам, ғарбпарастлик ва арабпарастликдан ҳам ҳоли бўлмоғи лозим.

БИЛИШ ДИАЛЕКТИК УСЛУБИНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Оламда қарама-қаршиликлар борлиги ва улар ўртасида муқаррар кураш мавжудлигини одамлар қадим-қадимларда идрок этишган ва шу реалликдан келиб чиқиб табиий ва ижтимоий ҳодисаларга муносабат билдирганлар. Ўзбекистонлик тадқиқотчилар тарихий манбаларга таяниб, ички зиддиятларга эга бир бутун олам ҳақидаги тасавурлар 4 минг йил олдин маълум эканлигини айтишади. Қадимги Шарқ мифологиясидан бизгача етиб келган дoston, ҳикоялардаги фалсафий тасавурларда оламдаги қарама-қарши кучлар борлиги зухур этилган. Чунинчи, «Жафокаш авлиё ҳақида дoston», «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» ҳикоясида яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқлик, ҳурлик билан хўрлик ўртасидаги зиддиятлар, улар ўртасида ўзаро кураш ва муросасизлик ҳақида гап боради.

Марказий Осиё мифологиясида ҳам яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасида кураш борлигига эътибор қаратилган. Умуман инсон яхшиликни англаши учун ёмонлик ҳақида тасавурга эга бўлиши лозим. Бордию ёмонлик тўғрисида тасавур бўлмаса, яхшилик ҳақида фикр юритишнинг иложи қолмайди. Бироқ, бир нуқтаи назардан яхшилик ҳисобланган фикр бошқача нуқтаи назарда ёмонлик бўлиб туюлиши мумкин. Одамзод қарама-қарши тушунчалар ёрдамидагина оламдаги ҳодисаларни англайди ва шундан келиб чиқиб муносабат белгилайди, яъни фаоллият йўналишини аниқлаб олади.

Туронзаминда ижодий фаоллият кўрсатган буюк олим ва илоҳиётчи Зардушт-Спитома дунёда икки қарама-

қарши куч борлигини айтиб, уларни эзгулик ва ёвузлик руҳи деб атаган. Унинг таълимотига кўра, бу кучлар ўртасидаги абадий курашда одамлар ё у, ё бу томонда туршишга мажбурдирлар. Аъло одам, яъни баркамол одам албатта эзгулик томонида туради, chunkи у ёвузлик ҳақида тўла ва тўғри тасаввурга эга бўлгани учун имонли инсон сифатида ўзини намоён эта олади. Оламда қарама-қаршиликлар борлигини қадимги Хитой ва Хиндистон олимлари билишгани илмий жамоатчиликка маълум. Бинобарин, оламда қарама-қаршиликлар бирлик, бир бутунлик асосида мавжудлигини идрок этиш даставвал Шарқ тафаккури тарзининг маҳсулидир. Сўнгра, қадимги грек олимлари «диалектика» сўзини илмий мулоқотга киритиб, бу категория орқали оламни илмий аниқлаш мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Грекча сўз бўлган «диалектика»нинг лугавий маъноси баҳс юритиш, далиллаш санъати демақдир. Суқрот диалектикани тушунчаларни аниқлаш мақсадида суҳбат қуриш санъати, Афлотун эса уни олий фан, ғояларни билиш усули, деб ҳисоблаган. Ҳераклит ва Демокрит диалектикага билиш услуби сифатида ёнданганлар.

Афлотун ва Арастунинг фалсафий қарашларини илмий шарфлаб, ўзи ҳам ноёб фикрларини илгари сурган Абу Наср ал-Фаробий оламдаги нарса, ҳодиса ва жараёнларни идрок этишда жадалий восила (билишнинг диалектик услуби) билан жадалий хивора (диалектик баҳс)нинг ролга жуда катта эътибор билан қараган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Фарғоний, ар-Розий, Беруний, Улуғбек, Бедил ва бошқа мутафаккирлар фалсафий категорияларни илмий мулоқотга киритишга катта ҳисса қўшганлар. Уларнинг асарларида у ёки бу тарзда мазмун ва шакл, сабаб ва оқибат, имконият ва воқелик, миқдор ва сифат каби категориялар ўз ифоасини топган. Ана шунай категориялар ёрдамида олам, унда одамнинг ўрни тўғрисида, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга таъсир этишда инсонларнинг мақоми ҳақида подир фалсафий фикрларни бизга мерос қилиб қолдирганлар. Уларнинг ҳар бирининг фалсафий категорияларга муносабатини баён этишнинг ушбу мақола доирасида иложи йўқ. Фаробийнинг бу масаладаги қарашларининг ўзидаёқ Уйғоқиш давридаги мутафаккирларимиз оламдаги мавжуд зиддиятларни инкор этмаганликлари, балки реал ҳаётда бор нарсаларни инкор этганликлари маълум бўлади.

Форобий сабаб ва оқибат категориясини асослаш учун катта тадқиқотлар олиб борган. Борлиқ билан худони айнанлаштириб, уларни оламдаги ўзгаришларнинг биринчи сабаби деб изоҳлаган. Материя (моддий нарсалар) — сув, ҳаво, тупроқ, оловдан ташкил топади деб изоҳлаган. Аллома материя ва шакл категорияси хусусида фикр юритиб, улар бир-бирига сабаб бўлмайди, чунки ҳар иккаласи бирликда мавжуддир, бирсиз иккинчиси яшай олмайди, деган. Форобийнинг фикрича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса ҳаракат манбаидир.

Форобий айтадики, ҳар қандай қонун умумийлик кўриниши бўлиб, оқил одамлар улар ёрдамда айрим нарсалар моҳиятини англаб оладилар. Аммо умумийликдан айримликка бориш учун инсонда етарли билим, малака бўлмоғи лозим. Афлотун ва Арастунинг фалсафий қарашларини таҳлил этиб, улар оламда қарама-қаршилик борлиги ва ўзаро туташ жуфт қувватлар олами англашга ёрдам беришини кўрсатганликларини айтади. Айни чоғда улар меъёр категориясининг роли ва аҳамиятини уқтиришади. «Афлотун, — дейди Форобий, — инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. Масалан, камтарлик таҳсинга сазовор, аммо камтарлик ҳаддан ошиб кетса, у ҳолда ўз кучини йўқотади ва зарарли бўлиб қолади. Хушёрлик ҳам таҳсинга сазовор, аммо ҳаддан ошиб кетса, у қўрқув ва ўзини тийишга айланиб, зарарли бўлиб қолади».¹

Арастунинг «Китоб фи ал-маъқулот» («Категориялар») номи рисоласини таҳлил этиб, Форобий категорияларнинг илмий билишдаги ролига юксак баҳо беради. Арасту табиат (физик) ҳодисаларини «таҳлил қилишда жадалий (диалектик) восила (услуг)ни қўллайди, — дейди аллома. — Жадалий хивора (диалектик баҳс)га қобилият пайдо этувчи ҳолатга олиб келувчи нарсани тушунтириш учун у шундай йўл тутайди. Демак, у ушбу нарсаларга илмий қонунларни татбиқ этади ва улар туфайли уларнинг моҳиятини ўрганади».²

Фозиллар ва жоҳиллар шаҳри тўғрисидаги фикрида Форобий диалектик зиддиятни иқрор этади. «Фозиллар

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1998 й., 22-бет.

² Уша асар, 78—79-бетлар.

шаҳрининг зидди бўлган шаҳар — жоҳиллар шаҳри, беномуслар шаҳри, айирбошловчилар, адашган, залолатдаги одамлар шаҳридир».¹ Жаҳолатдаги одамлар моддий нарсалар, безакларга сиғиниб, уларнинг назарида булар «бахт-саодат бўлиб кўринади. Зотан, (моддий ва руҳий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин».²

Абу Али ибн Сино оламдаги сабабий боғланишлар (детерминизм) ҳодисасига катта эътибор билан қараган. Сабабсиз бирон нарса содир бўлмаслигига ишонган аллома касаллик сабабларини аниқлаш билан жиддий шуғулланиб, медицина (мададсино) фанига асос солдики, мана шу қарашлари учун ўша даврнинг ақидапараст руҳонийлари уни кофирликда айблаганларида, бундай жавоб қайтарди:

Менинг куфрим айбларга дилимдан ўзга
султон йўқ,
 Бу оламда менинг покиза имонимдек
имон йўқ.
 Замон аҳли аро танҳо мусулмон мен
эдим, э вех!
 Агар кофир эсам мен ҳам — бу дунёда
мусулмон йўқ!

Умуман дунё доимий ўзгаришда ва ҳаракатда, бузилиш ва янгиланишда, нарса ва ҳодисалар ўзаро қарама-қаршиликда, бир-бирини рад этиш ва айни чоғда бир-бирини тақозо этишда эканини қадимги дунё алломалари ҳам, Шарқ Уйғониш даврининг таниқли мутафаккирлари ҳам ўз асарларида таъкидлаб, фалсафий тафаккур ривожини ва фалсафий маданият юксалишига бебаҳо ҳисса қўшганлар.

XVIII асрдан Фарбий Оврүпода тарқала бошлаган ва ижтимоий тараққиёт ҳамда инсон эрки учун кенг йўл очган фалсафий фикрлар бўм-бўш ерда майдонга келмаган. Немис файласуфлари — Кант, Гегель, Фейербах, Маркс ижодлари ҳам умумбашарий фалсафий фикрларнинг вориси сифатида вужудга келган. Улар яшаган даврга келиб, фалсафий тушунчаларни муайян тизим (система)га солиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Ана шуни аввало И. Кант ва Г. Ф. Гегель бошқалардан кўра чуқур-

¹ Абу Наср Фиробий. Фозил одамлар шаҳри. 161-б.

² Ўша асар, 163-бет.

роқ англадилар. Гегель фалсафасининг тадқиқот объекти «Олабий руҳ» ва унинг гавдаланиши, ўзидан узоқлашиши ва ўзига қайтишидир. Бу ҳолатни аниқлаш усули ва услубияти сифатида диалектикани асос қилиб олади. Биз, юқорида айтганимиздек, фалсафий тушунчалар, категориялар, қонулар Шарқ ва Ғарб фойласуфларининг асарларида у ёки бу тарзда ўз ифодасини топган бўлса-да, аммо ҳали фалсафага фан сифатида қаралмас ва уни «фанлар фани» ҳисоблаб келинарди. Кант ва Гегелдан бошлаб фалсафий тушунчалар маълум тартибга солиниб, унинг фанга айланиш даври бошланди. Гегель ўтмиш фалсафий меросга таяниб туриб, фалсафий категориялар ва қонуларни бир тизимга солишни бошлаб берди.

Агар Гегель бутунликни «Олий руҳ»да деб англаган бўлса, Фейербах ва Маркс уни материя ва унинг ҳаракати, деб изоҳладилар. Шу фикрга таяниб ва синфийлик тамойилини фалсафага татбиқ этиб, Маркснинг материалистик диалектик таълимоти юзага келдики, Лениннинг бошлиқ рус большевиклари бу «таълимот»ни дунёвий мутаассиблик дини даражасига кўтардилар.

Хулоса қилиб айтганда, диалектика (жадалий воқоила) олабий фалсафий билишнинг битта услуби бўлиб, у ўзининг чуқур тарихий илдизларига эгадир.

ФАЛСАФА — ФАН

Ҳар бир соҳанинг тадқиқот объекти ва туркумий жиҳатлари (базаси) аниқ-равшан бўлгунга қадар узоқ тарихий вақт ва олимларнинг ниҳоятда машаққатли изланишлари зарур бўлади. Фалсафанинг тадқиқот объекти барча фанларда зуҳур бўлади, деб тушунилган даврларда уни «фанлар фани», «фанлар опаси» деб таърифлаш расм бўлган эди. Эшитилиши жозибадор бўлган бу таъриф аслида фалсафани конкрет фан сифатида тан олмаслик оқибати эди.

XIX аср бошларидан эътиборан, Ғарбий Оврўпо фойласуфлари, аввало, Гегелнинг ташаббуси билан фалсафанинг категориялар жиҳатлари бир тартибга солина бошланди. Унинг предмети ва билиш услуби маълум даражада ойдинлашди. Ўтган яқин 2 аср давомида фалсафа фан даражасига кўтарилди. У олабий ва унда одамнинг ўрнини аниқлаш билан бирга эндиликда инсон онги

ва руҳини инсонийлаштириш учун, унинг тафаккур тарзини ўзгартиришни ҳам ўз тадқиқот объектига айлантириши назарда тутилмоқда. Шу билан бирга янгича методологик асослар ва тамойилларда ривожланадиган фалсафа фани одамзот руҳий олами ва жамият маънавий-ахлоқий муҳитини инсонийлаштиришнинг тарих синовларидан ўтган воситаси — имон-эътиқод масаласи билан ҳам жиддий шуғулланишга даъват этилмоқда. Шундай қилиб, янгича методологик ёндашувга асосланган фалсафа фани ўтмишдаги барча энг ибратли ижтимоий-фалсафий меросни ўзлаштирган ҳолда, тадқиқот соҳасини замон талабларига мувофиқ янада кенгайтириши керак бўлиб турибди.

Бугунги фалсафа фани жуда бой категориялар ва чуқур негизларга эга. Чунончи, борлиқ, фазо ва вақт, миқдор, сифат, меъёр, ҳаракат ва тараққиёт, материя, субстанция, онг, руҳ, инкор, ворислик, эволюция, революция, сакраш, портлаш категориялари; сабаб ва оқибат, айримлик ва умумийлик, мазмун ва шакл, имконият ва воқелик, зарурият ва тасодифият, моҳият ва ҳодиса, бутун ва қисм каби бир-бирини тақозо этадиган алоқадорликларни ифодалайдиган жуфт категориялар; қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бири-бирига ўтиши, инкорни инкор каби ялпи умумий қонуилар; объективлик (халислик) ва илмийлик каби тамойиллар; оламни фалсафий билиш методлари — диалектика, метафизика, синергетика, трансдентал билиш, қадриятлар орқали билиш ва бошқалар. Оламдаги ялпи умумий алоқадорликлар, ўзаро тақозоларни идрок этишга имкон туғдирадиган бу категориялар, қонуилар, тамойиллар ва методлар босқа тадқиқотчилар учун ҳам фалсафа методологик асос бўлиши ҳуқуқига эга.

Шундай қилиб, фалсафа соҳасида тадқиқот олиб бораётган олимлар «фалсафани янгилаш», «Ўзбекистон ёки ўзбек фалсафасини яратиш» шпорларини илгари сурришлари билан фалсафа фанининг тарихий илдизларига раҳна солмоқчи бўладилар. Фалсафа фанининг предмети ҳақида умумий келишув албатта керак. Шу асосда намунавий дастурлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Ўрни келганда шуни таъкидлаш лозимки, бу масалада Фарбга тақлид қилиб фаолият йўналиши белгилашимизга ҳожат бўлмаса керак. Чунки И. А. Каримов айтганларидай, «Европада илдиз отиши мумкин бўлган нарса

Шарқда униб ўса олмайди». Фалсафани олий ўқув юр-ларда фан сифатида ўтиш асло уни «мутлоқ ҳақиқат даъвоси билан чиқиши»ни билдирмайди. Аксинча, у кадрларимизни ҳақиқатни англаб олишларига, айниқса, мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни чуқурроқ идрок этишларига, воқеаларни олдиндан кўра билишга ўргатади. Чиндан ҳам кадрлар тайёрлаш Миллий дастури «ҳар биримиздан астойдил, бетиним изчил меҳнатни талаб этади», бинобарин, «бу нозик масалада суеткашликка ҳам, қош қўяман деб кўз чиқаришга ҳам йўл қўйиб бўлмайди», — деган эди И. А. Қаримов.¹

ФАЛСАФАДА ЖАҲОЛАТПАРАСТЛИК ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Тарихий хотирага эга бўлиш тарихда йўл қўйилган жиддий хатоликларни бошқа бир шаклда такрорламаслик учун кафолатдир. Агар ўз тарихимизга ҳам, ўзгалар тарихига ҳам жиддий назар ташласак, шу нарса маълум ва равшан бўладики, нафақат динларда, балки фалсафада ҳам ақидапарастлик ва жаҳолатпарастликка оғиб кетиш давлари бўлган. Агар диний ақидапарастлик бир гуруҳ экстремистларнинг қўлига қурол олиб ҳокимиятни эгаллашига ғоявий асос яратган бўлса, фалсафий ақидапарастлик ижтимоий ҳаёт қобиғи орасига аста портловчи бомбага ўхшаш фикрларни жойлаб, қудратли давлатлар ва барқарор жамиятларнинг барҳам топиши учун қулай ғоявий-сиёсий муҳитни шакллантирган.

Шарқ Уйғониш даврида Марказий Осиёда катта илмий салоҳиятга эга улуғ мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу даврлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт муҳитини илмий-фалсафий қарашлардаги тараққийпарвар ғоялар устуворлиги, уларнинг сиёсат ва мафкурага кўрсатган ҳаётбахш таъсирлари белгилаган эди. Бироқ дин ва илоҳиёт, илм ва фалсафа соҳасида ақидапарастлик ва жаҳолатпарастликнинг аста-секин ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий соҳаларда муқимлашиб бориши аввало ягона Туркистон халқлари давлатининг парчаланиб кетишига, жамиятда беқарорликнинг авж олишига сабаб бўлди. Ақидапарастлик таълим тизимида қироатхонлик-

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси XII сессиясида қилинган маъруза. // «Халқ сўзи», 1998, 28 август.

ни қарор топтириб, бутун маънавий маданиятни ғайри-иламий, ғайрининсоний изга солиб юборди. Уша даврларнинг ҳукмдорларидан тортиб маҳаллий амалдорларига-ча халқ оммасини қоронғиликда, маърифатдан узоқроқ туришидан манфаатдор бўлиб қолдилар. Айрим ҳукмдорлар ўзлари дарвешона ҳаёт кечиришни афзал билиб, одамлар эътиборини бу дунё муаммоларини ҳал этишдан чалғитдилар, у дунё ҳузур-ҳалавотлари тўғрисидаги ғояларни қадриятга айлантирдилар. Оқибатда Марказий Осиё халқлари миллий давлатларидан ва миллий мустақилликларидан маҳрум бўлдилар.

Европада эса XIX аср ўрталаридан бошлаб XX аср давомида битта фалсафий оқимни муқаддаслаштириш бошқа барча фалсафий қарашларни асоссиз равишда нигилистик инкор этишга ва уни мафкура воситасига айлантиришга олиб келинди. Бу таҳлитда марксча фалсафа дунёвий мутаассиблик динига айланди ва шу асосда илм-фанда ақидапарастлик ҳукмрон мавқега эга бўлиб қолди. Табиийётшуносликда у қишлоқ хўжалиги ривожига мисли кўрилмаган зиён етказди, илм-фан, техника ва технология йўлида ўзига хос ғоявий-сиёсий тўсиқларни вужудга келтирди. Фалсафани фан сифатида инкор этиш ва унинг битта оқими бўлган марксча-ленинча фалсафани идеаллаштириш шунга олиб келдики, унга таянган ижтимоий-сиёсий тизим таназзулга юз тутди ва натижада Совет давлати деб аталган «қизил империя» ҳалок бўлди.

СИНЕРГЕТИКА ЖИДДИЙ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛГА МУҲТОЖ

«Синергетика» грекча сўз бўлиб, у ҳамкорлик, кўмаклашиш маъносини англатади. Яъни бир бутун яхлит ҳаракатда турли имкониятлар ёки энергия турларининг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро таъсири борлигини эътироф этишдир. Бунда, бир томондан, турли соҳа олимларининг шу масаладаги ҳамкорлиги назарда тутилса, иккинчи томондан, баъзи структуравий тузилишларда тўсатдан бўладиган ташкилланишдан иборат бир-бирдан ажралган элементларнинг биргаликдаги ҳаракати инобатга олиниб, «синергетика» термини танлаб олинган.

Табий ҳодисалардаги уйғунлик, коинотда беқарорлик ва барқарорлик муносабатлари ўзаро алоқада, бир-

бирга ўтиб туришида эканини қадимги Хитой ва Грецияда шаклланган фалсафий қарашларда учратиш мумкин. Масалан, қадимги юнон мифологияси ва фалсафасида турли элементлар ибтидоний бетартиб аралашма ҳолатда бўлиб, барча мавжудот ана шу аралашмадан ҳосил бўлади, деб ҳисобланган. Уйғониш даври Шарқ, жумладан, Марказий Осиё файласуфлари биринчи сабаб — Худо эканини эътироф этган ҳолда, асосан материя тўрт элементдан ташкил топиши ва уларнинг бири-бирига таъсири оқибатида турли моддий жисмлар, системалар ички қонуний алоқадорликлар асосида ўз-ўзидан юзага келишини исботлашга интиланлар. Демак, синергетиканинг эндиликда экспериментал тарзда исботлаган моддий жисмларнинг ахборот (информация) алмашиш имкониятларини улар фаҳмлаганлар.

Синергетика шуни исботладики, барча табиий ва ижтимоий бирикмалар ўз-ўзини ташкиллаш ва бошқариш механизмга эга. Бинобарин, табиий ва ижтимоий бирикмаларга ҳар қандай шаклда аралашинишга қаратилган ҳаракат дастурлари салбий оқибатларга олиб келади. Масалага бундай ёндашув системанинг ички хусусиятлари, унинг мавжудлик алгоритми, умуман, ўз-ўзини ташкиллаш қонуниларини ўрганишни тақозо этади.

Синергетика асосчиларидан бири Г. Хакен табиий ҳодисаларга синергетик ёндашув структураларнинг тўсатдан шаклланиши, макроскопик даражаларда сифат ўзгаришлари, янги сифатларнинг бирданига вужудга келиши, очиқ системаларда ўз-ўзидан бўладиган жараёнлар борлигини назарда тутаяди, дейди. Синергетик қарашларнинг анъанавийликдан фарқи шуки, бунда системанинг оддийдан мураккабларига, ёпиғидан очигига, бир чизиқликдан кўп чизиқликка, мутаносиблик ва мутаносибликка яқин жараёнларни англашни тадқиқ этишни, барқарор мувозанатлар нарисида бўлган ҳодисаларни ўрганишни тақозо этади.

Синергетика туфайли материя ҳаракати, субстанция, инъикос, информатика, вақт тўғрисидаги илгариги антропоморф тасаввурларимиз мазмунан бойиб, чуқурлашмоқда, реалликка яқинлашмоқда. Масалан, шу чоққача ҳаракат материянинг яшаш усули дейиш билан чегараланиб келдик. Эндиликда материянинг структуравий сақланиши ва бир шакл бошқа шаклларга ўтишида улардаги кодлашган ахборотли инъикос асосий ролни ўйнаши маълум бўлди. Инъикос оддий таъсир ва ўза-

ро таъсир бўлиб қолмай, айни чоғда, у макро ва микро-оламдаги системаларнинг ўз-ўзини ташкиллани ва бошқариш омили ҳам экан. Кибернетика ва синергетика муваффақиятлари инъикос назариясининг туб мазмунига жиддий ўзгартишлар киритади. Нотирик ва тирик табиатда ахборот алмашиш ўзига хос шаклларда намоён бўлса-да, ammo моҳиятан улар ўртасида жиддий фарқ йўқ экан.

Шундай қилиб, айрим олимлар эндиликда тадқиқотларда асосий урғу субстанцияга эмас, балки муносабатлар, алоқалар ва вақт масаласига берилиши керак, деб ҳисоблашади. Масалага шундай ёндашув фалсафада асрлар давомида жиддий тортишувларга сабаб бўлиб келган муаммони ҳал этиш имкониятини беради. Субстанция тўғрисидаги самарасиз тортишувлардан нарса, ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни, ўзаро алоқаларни, фазо ва вақт муаммосини ўрганиш, тадқиқ этиш муҳимдир.

Вақт масаласидаги анъанавий тасаввурларимиз ҳам чекланганлиги маълум бўлмоқда. Географик, социал ва индивидуал вақтлар, объектив ва субъектив вақтлар, жисм ичидаги нарсада вақтнинг ўтиши ўша жисм жаракат тезлигига боғлиқлиги, вақт фазоси тўғрисидаги янги тушунчалар фалсафий қарашларимизни янада пурвиқор қилади. Масалан, вақт фазоси тушунчаси бўйича жамиятда ўтмиш, ҳозир ва келажакка урғу берилишига қараб вақтга муносабат белгиланади. Баъзи кишилар ва халқлар ўтмиш билан яшаса, бошқалари келажак ҳузур-ҳаловатлари орзуси билан яшайдилар. Ўтмиш вақтга урғу берувчилар уни идеаллаштириб, ҳозирги вақт ҳаётини қадрламай қўядилар. Ваҳҳобийлар ва Ҳизб таҳрирчилар ўтган замон билан яшаб, ўша вақтлар қайтарилишини орзу қиладилар. Коммунистлар эса келажакда қандайдир ижтимоий адолатли жамият қурилажанига ишонч билан қараб, ҳозирги кунлар машаққатларини гўё зарурат деб талқин этдилар ва шу тариқа тақдирга тан бериш руҳини одамлар онгига сингдирдилар. Инсон ўтмишни холисона баҳолаш, ҳозирни қадрлаш ва порлоқ келажакни яқинлаштириш ишқи билан яшагандагина у баркамол бўлиши мумкин. Бунинг учун у ҳозирги замон фанларини ўқиб-ўрганиши, бир соҳанинг яхши мутахассиси бўлиши билан бирга у ўзида фалсафий тафаккур тарзини шакллантириши керак.

ФАЛСАФАНИ САФСАТАГА АЙЛАНТИРИШ МАЙЛЛАРИ

Ўзбекистон халқлари мустамлакачилик кишанларидан ҳоли бўлиб, тараққиётнинг мустақил йўлига тушгач, баъзи олимларда давлат ва жамиятда, иқтисод ва сиёсатда, маънавият ва маърифатда сифат ўзгаришлари борар экан, демак, фалсафа ҳам бундан четда қолиши мумкин эмас, бипобарин, уни бутунлай янгилаш, ҳатто миллий фалсафа яратиш зарур, деган қарашлар пайдо бўлиб, эндиликда бу амалий ҳаракат тусини олмақда.

«Янги фалсафа — миллий фалсафа яратиш» ташаббуси билан чиқайтганлар «немис фалсафаси», «инглиз фалсафаси», «Хитой фалсафаси», «Ҳиндистон фалсафаси» бор экан, нега «Ўзбек фалсафаси» бўлмаслиги кесрак, деган нуқтан назарда турадилар. Тўғри, фалсафий адабиётларда юқоридаги каби фалсафани мамлакатлар ёки халқлар номи билан аташ илмий мулоқотга кириб қолган. «Ўзбек миллий математикаси, физикаси, кимёси» ва ҳоказо ҳақида гапирини қанчалик кулгани бўлса, «Ўзбекистон миллий фалсафаси»ни яратиш тўғрисидаги қарашлар ҳам шунча асоссиз ва ғайриилмийдир. Зеро, ҳар қандай фан, гарчи даставвал миллий заминда шаклланса ҳам, аммо у умумбашарий аҳамиятга молик бўлади. Масалан, алгебра асосчиси, ватандошимиз Мусо ал-Хоразмий, тиббиёт асосчиси Ибн Сино, астрономия асосчилари Фарғоний ва Улуғбек бўлса-да, аммо ҳеч ким уни «Ўзбек алгебраси», «Ўзбек астрономияси» ва ҳоказо дейишга тили айланмайди, чунки улар фан сифатида тан олингани, ва демакки, умуминсоний аҳамият касб этгани учун уларни мамлакатлар, халқлар номи билан атамайдилар.

Ўзбекистон Миллий университети профессори, фалсафа фанлари номзоди И. Раҳимов республикамизда фалсафа фани жонкуярларидан бири. Янгилик яратиш учун доимо изланишда бўлган бу олимнинг қаламига мансуб мақолаларни, фалсафий ва мантиққа доир қўлланмаларни ўқиш ҳар бир кишини фикрлашга, чуқур мулоҳаза этишга даъват қилиши билан диққатга сазовордир. Маълумки, собиқ Шўролар даври, унинг коммунистик мафкураси миллий республикаларда эркин, ижодий фикр юритувчи зиёлилар бўлишига жиддий монелик қилар, бундай кишиларга турли ёрлиқлар ёпиштириб,

уларни ишдан четлаштирар ёки бирон-бир тухмат билан қамар эди. Шу сабабдан Ўзбекистон зиёлилари, жумладан, олимлари инҳоятда эҳтиёткорлик, муҳофазакорлик руҳида тарбияланиб қолишди. Ҳозирда илм-фан равнақиға жиддий тўсиқ бўлиб турган ана шу ёвуз руҳга тезроқ барҳам бериш учун кенг равишда илмий баҳсга йўл очиш, бунда дадиллик кўрсатаётган ҳар бир олимни қўллаб-қувватлаш ижтимоий ва миллий зарурат бўлиб турибди. Зеро, Президентимиз таъкидлаб ўтганларидай, «бизнинг тараққиёт сари интилишимизни эса фикрлаш, ҳаракат қилиш ва ташаббус кўрсатишсиз тасаввур қилиб бўлмайди».¹

Шу нуқтаи назардан қараганда ва фикрлар хилма-хиллиги мавжуд бўлган мамлакат халқларининг истиқболи порлоқ бўлиши тарихий ҳақиқат эканини англаган ҳолда, И. Раҳимовнинг газета ва журналларда мақолалар билан чиқаётгани, фалсафага доир ўқув қўллашмалар чоп этаётганини табриклаш ва рағбатлантириш мумкин. Бироқ, профессор И. Раҳимов оғизда фалсафани фан сифатида тан олса-да, амалда уни инкор этиб, тарихий илдишлардан маҳрум бўлган ва синергетика асосига қурилган қандайдир «миллий фалсафа» яратиш ва уни «муроса фалсафаси» сифатида шакллантиришдан иборат хато фикрга келиб қолган экан, уни шу хато йўлдан қайтариш лозим. И. Раҳимовнинг Фарбга тақлид қилиб «муроса фалсафаси» ёки «миллий фалсафа», «мустақиллик фалсафаси»ни синергетика тамойиллари асосида шакллантириш тўғрисидаги фикрларининг ўзинёқ у миллий заминдан маҳрум қандайдир бир фалсафий оқим бўлишини кўрсатади. Фарбдаги «ҳаёт фалсафаси», фрейдизм, экзистенциализм, прагматизмга бўлган зўр ихлосига қараганда, «миллий фалсафа» бошдан-оёқ фарбпарастлик руҳи билан суғорилган бўлиши, бинобарин, Шарқдаги нодир фалсафий фикрлар уларнинг соясида қолиши керак бўлади. И. Раҳимовнинг «янгича фикрлаши», «янгича тафаккур услуби», «янгича дунёқараши», моҳият эътибори-ила марксизмни пригожинизм билан, большевизмни миллий шовинизм билан, диалектикани синергетика билан алмаштиришдан иборат қарашлар мажмуидир. Агар марксизмда зарурият идеаллаштирилиб, тасодифият унинг соясида қол-

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўёғасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й., 45 бет.

дирилган бўлса, И. Раҳимовнинг «мустақиллик фалсафаси»да тасодифлар идеаллаштирилиб, зарурият иккинчи даражалли бўлиб қолади. Большевиклар ҳамма нарса ва ҳодисаларга космополитизм нуқтан назардан ёндашган бўлсалар, И. Раҳимов уларга миллий маҳдудлик мавқендан туриб ёндашишни афзал билади. Большевиклар диалектикани материалистик таълимот ҳисоблашган бўлса, И. Раҳимов синергетикани янги фалсафий таълимот, дунёқараш, илмий билиш методи ва тамойилли сифатида мутлоқлаштиради. Синергетиканинг асосчилари Хакен ва Пригожиннинг жиддий огоҳлантиришлариға қарамай, ҳали роса фан сифатида шаклланишға улгуриб етмаган ва шунинг учун ўз категориял базасиға эға бўлмаган синергетик қарашларни у социал ҳодисаларға дарҳол татбиқ этишни ташвиқ қилиб, бу билан сохта обрў орттирмоқчи бўлади.

Агар биз И. Раҳимовнинг газета ва журналларда чиққан мақолалари ва «Фалсафа» (қисқача конспект) ўқув қўлланмаси¹ асосида фикр юритсак, мантиқшунос олим не учун шунчалар мантиқсиз, бир-бириға зид фикрларға йўл қўйганиға ҳайрон қоламиз. Диалектиканинг тарихий илдизлари борлигини тан олган ҳолда, у XIX асрнинг «30—40-йилларида табиат ва ижтимоий тараққиётнинг фалсафий бирикуви натижасида пайдо бўлди», дейди. Бир ўринида «илмий тафаккур ва фалсафий фикр тарзи азалдан ўзаро таъсир асосида ривожланган», деса, бошқа жойда «фан ва фалсафанинг ўзаро фарқи энди улар орасидаги зиддият, қарама-қаршилиқ ҳамда антогонизм (?) тўғрисида эмас, балки ҳамкорлик, бирлик ҳақида фикр юритишни тақозо қилмоқда» дейди ва гўё синергетика ана шу азалий «антогонизм»ни ҳал этади, деган фикрни илгари суради. Фалсафадаги «эволюция» тушунчасини «революция» тушунчасиға қарама-қарши қўйиб, бу икки тушунчани одатий (кундалик) онг даражасида туриб таҳлил этади. Моддий жисмларда ҳам, социал бирикмаларда ҳам аста-секин содир бўладиган эволюцион ўзгаришлар маълум бир нуқтаға етгач, илгариги меъёр бузилиб, тўсатдан бўладиган ва синергетик қарашларда ҳам ўз ифодасини топган структуравий ўзгаришлар — портлашни фалсафада «революция» тушунчаси билан ифодаланиб келганини рад этади.

¹ Раҳимов И. Фалсафа (қисқача конспект). Тошкент. «Университет» нашр., 166 бет.

И. Раҳимов «беқарорлик борлиқнинг муҳим бир жиҳати» деб туриб, пастроқда борлиқ «беқарорлик ва барқарорликнинг муштараклигидан иборатдир», дейди. У илмий билиш жараёнига инсон фаолияти қўшилгани боис «инсонийлашган жараёндир» дейди. Ахир инсон фаолиятисиз илмий билиш мумкинми? Бир томонда марксизмни, унинг диалектик материалистик таълимотини қопқора бўёқларда кўрсатса, иккинчи ўринда мутлақо асоссиз равишда унга меҳнаткаш халқ манфаатини ифодаловчи фалсафа, деб баҳо беради ва бу билан бошқа фалсафий оқимлар меҳнаткашлар манфаатини гўё ҳимоя қилмайди, деган маънада фикрни тугдиради. У бундай дейди: «Маркс фалсафага кишиларни маънавий озод этиш воситаси деб қаради». «Маркс инсон юксак қадрият экан, уни озод қилиш кераклигини таъкидлайди».

Хуллас, И. Раҳимов «асарлари»да бир-бирини инкор этувчи бундай фикрлардан ташқари жиддий хатолар ҳам учрайди. Масалан, тарихан жуда кўп олимлар, жумладан, Марказий Осиё мутафаккирлари фалсафий категориялар, қонунлар асосида оламнинг фалсафий маънасини яратиб, диалектикага метод ва баҳс санъати сифатида қараб келдилар. И. Раҳимовнинг эса фалсафий категориялар, қонунларсиз оламни фалсафий идрок этиш мумкин, деган фикрини унинг «Фалсафа» ўқув қўлланмасида яққол кўриш мумкин. Фалсафий тушунчалар, категориялар, қонунлар таҳлил этилмаган ана шундай «қўлланма»лардан талабалар нима ҳам оларди? Ушбу «қўлланма»да фалсафий категориялар ва қонунлар таҳлил этилмагани тасодифий ҳол эмас. Бу китобда биттагина категория — борлиқ тилга олиниб, у ҳам ғарбпарастлик руҳида таҳлил этилган. Шарқ файласуфларининг бу ҳақдаги фикрлари берилмаган. Маънавий борлиқ ҳақида мутлақо фикр йўқ. Ғарб олимлари И. Раҳимов учун бир олий қадрият, буюк тимсол: «Ғарб олимлари диалектикани инкор этмаган ҳолда синергетикани мустақил тафаккур услуби» деб билмоқда. Хўш, синергетика «мустақил тафаккур услуби» бўлса, у фалсафий тафаккур услуби мавжудлигини инкор этиш учун асос бўла оладими? У фалсафий қарашларни кенгайтириб, чуқурлаштириб, билишнинг назарий даражасини оширмайдими!

И. Раҳимов, синергетика тараққиётнинг эволюцион тамойилини кашф этди, дейди. Тараққиётнинг эволю-

шион қонуни инглиз олими Ч. Дарвин томонидан кашф этилганини ўрта мактаб ўқувчиси ҳам билади.

Биздан ташқаридаги ва инсон онги билан боғлиқ нарса, ҳодиса ва жараёнлар қарама-қаршиликлари бирлиги ва курашнинг мавжудлиги қадимдан маълум экан, уни инкор этиб «зиддиятсизлик назарияси» яратиш ва уни «миллий фалсафа», «муроса фалсафаси» асосига қўйиш илмий фалсафий кашфиёт бўла олмайди. Бизнинг назаримизда, мавжуд зиддиятларни ҳаспўшлаш, уни йўқдек этиб кўрсатиш фақат фалсафий мушоҳада юрита олмаслик эмас, балки у ижтимоий зарарли оқибатларга ҳам олиб келади.

Президентимиз И. А. Каримов ўзининг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» китобида хавфсизликка солинаётган таҳдидлар замонавий ижтимоий зиддиятларнинг инфодаси эканини таъкидлайди: «Улар сёсий экстремизм, шу жумладан, диний руҳдаги экстремизмнинг, миллатчилик ва миллий маҳдудликни, этник, миллатлараро, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик асосидаги зиддиятларни, коррупция ва жиноятчиликни, экология муаммоларини ўз ичига олади».¹

Демак, дунё миқёсида ана шундай зиддиятлар, муаммолар мавжуд экан, қандай қилиб «муроса фалсафаси» ҳақида гап бўлиши мумкин? Шунингдек, И. А. Каримовнинг «Шунинг эса тутишимиз керакки, бутун тарих таҳдидлар ва уларни даф этишдан иборат»² деган фикри табиат ва инсоният тарихи донмий зиддиятлар, қарама-қаршиликлар ва уларни даф этишдан иборат эканлигини англатади. Бинобарин, диалектика умумий фалсафий категория сифатида ҳар бир давр, ижтимоий-илмий тараққиёт силсилалари асосида бойиб, табиат, жамият ва инсонни билишнинг методологик асосларидан бири сифатида яшаб қолаверади. Уни на буржуа диалектикаси, на Маркс диалектикаси, на француз ва на ўзбек диалектикасига ажратиб бўлади. «Демократия» сўзи ҳам худди шундай. Уни бирон мамлакат, бирор шахс, ёки миллат билан боғлаш мумкин эмас. Гап фақат демократик тамойилларнинг қачон ва қаерда қарор топиши ва ривожланиши, амал қилиши ё амал қилинмаслиги ҳақида бўлиши мумкин. «Диалектика»нинг ҳам «демократия» сингари на отаси, на онаси бор. Уни тан

¹ Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й., 14-бст.

олиш ё тан олмаслик, унга асосланиш ёки асосланмаслик мумкин. Илмдаги, ҳаётдаги «бозорбоп» модалар кетидан қувиб яшаш ва ҳаётнинг асосини ташкил этувчи, тарихан шаклланган ва синовдан ўтган маънавий неъматларини инкор этмаслик лозим.

«Гулистон» журнали, 2000 й., 3-сон. — 10—14 б.

УЙЛАБ ТОПИЛГАН УҚУБАТ*

«Одам маймундан тарқаган» деган назариядан уқубат чекаётган бўлсангиз, бунинг Дарвинга даҳли йўқ.

Соғлом авлод, бизнинг назаримизда, аввало маънавий-руҳий дунёси бой, ахлоқи пок, имон-этиқоди бутун камил инсондир. Шунинг учун ҳам, Президентимиз айтганидек, «дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасида мўътадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак». Айни чоғда «дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларининг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас»лигига, бундай «потўғри ва ғаразли талқинларга мутлақа қарши» турниш кераклигини Президент таъкидламоқда¹. Бу сифатларга ёшлар аввало замонавий илм-фанни эгаллаш, маънавият ва маърифат орқали эриша олишлари мумкин.

Биология фанлари доктори, профессор Муҳсин Валихонов «Маймун одамга айлангани ёхуд бир назариянинг уқубатлари» («Миллий тикланиш» ҳафтаномаси, 2000 йил 26 апрель) сарлавҳали мақола эълон қилди. Президент Ислам Каримов: «Ҳақиқатни топиш учун қарама-қарши фикрларни ўртага ташлайлик, муҳокама қилайлик» деб олимлар ва уламоларни қизғин баҳсга чорлаётган бир пайтда, биолог олим ўз фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин оммага изҳор этиши таҳсинга лойиқ, албатта. Чунки худди шундай фикрда юрган, аммо уни ошкор этишга журъат эта олмаётган кишилар ҳам бў-

* Мақола биология фанлари доктори, профессор К. Нишопбоев билан ҳамкорликда ёзилган.

¹ Донишманд халқимизнинг мустақил продасига Ишонман (Президент Ислам Каримовнинг «Fidokog» газетаси муҳбири савол-жарига жасоблари). // «Fidokog» газетаси, 8 июн, 2000 й.

лиши мумкин. Уларни хато фикрлар асири бўлиб қолмасликлари учун чинакам соғлом баҳс муҳитини вужудга келтириш миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш омилларидадан бири бўлиб турибди.

Бироқ, фикрлар хилма-хиллиги фикр билдирувчидан чуқур, кенг билим ва фалсафий маданиятни талаб этади. Танқид қилмоқчи бўлган тадқиқотчи муаммони обдон ўрганмай, унинг асл моҳиятига етмай фикрлар билдирса, у одамларни, жумладан, ёш авлодни ҳақиқатдан чалғитиб, уларда ғайриилмий тасаввурларни шакллантириб қўяди. Биолог олим М. Валихонов Ч. Дарвиннинг эволюцион назариясини эндиликда «танқидий ва илмий асосда ўрганish фурсати келди» деган ҳолда, бу назарияни ғайриилмий ва тарафкашлик (тенденциоз) асосларда танқид қилишни лозим тоғганини тушунини қийин. Олим Дарвин таълимотини Аллоҳга эътиқод ва миллий мафкура доирасида қайта кўриб чиқишни маслаҳат беради. Бир томондан маънавий меросга танқидий ва илмий ёндошиш лозимлиги тўғрисидаги мутлақо тўғри нуқтаи назар, иккинчи томондан, амалда Дарвин таълимотини ғайриинсоний қилиб кўрсатини мавқандан келиб чиққан ғайриилмий қарашларни «илмий» дея талқин этадики, назаримизда, шу муаммо хусусида ҳолис мулоҳазаларни ўртоқлашини, кўпчилик эътиборига ташлаш мавриди келди, деб ўйлаймиз.

БИРИНЧИ ДАЪВО ВА УНГА ЭЪТИРОЗ

Дарвин одам тури тўғридан-тўғри маймундан меҳнат туфайли келиб чиққан деганми? Дарвиннинг тирик организмлар тарихий-тадрижий тараққиёт натижаси тўғрисидаги эволюцион назариясини танқид қилишдан аввал, лоақал унинг 8 жилдлик асарлар тўпламига кирган «Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий тапланиши» деб номланган 5- ва 6-жилдларини ўқиб чиқиш шарт. Қолаверса, ушбу мақола муаллифларидан бири томонидан ёзилган «Аждодларимиз маймундан тарқалмаган» (Каримов И. «Фан ва турмуш» журнали, 1990 йил 6-сон) сарлавҳали мақоласига бирров кўз югуртириб чиқилганда ҳам илмийроқ фикр билдириш мумкин эди. Унда Дарвин одам асло маймундан келиб чиққан деган фикрни билдирмагани таъкидланиб, Ф. Энгельснинг «Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли» асари ил-

мий таъқид қилинган эди. Агар марксизм аввал меҳнат ва у туфайли онг вужудга келиб, шундан сўнг маймунсимон мавжудотлардан одам пайдо бўлган, деган фаразга асосланса, ҳозирги замон табиийётшунослик фанлари бу тахминни рад этганига эътибор қаратилган эди. Маълум бўлишича, табиат ўзи янги турларни яратиш қобилиятига эга экан. Космосдаги радиациянинг, Ерга гравитацион ва магнит майдонининг ўзгариши туфайли қандайдир бир тур мия ҳужайраси хромосомаларида ўзгариш содир қилган. Натижада австралопитек (жанубий маймунсимон) ларда ақл элементлари прогрессив ривожланиш йўналишини олган. Шундай қилиб, ўша мақолада аввал онг, сўнгра ақлий меҳнат пайдо бўлиб, одам мияси ҳажми ва структураси доимий меҳнат машқи ва малакаси туфайли кенгайиб, такомиллашиб борганлиги айtilган. Сичқондан каламуш, мушукдан йўлбарс пайдо бўла олмаганидек, маймундан ҳам асло одам вужудга келмаслиги исботланган эди. Мабодо биолог олим ана шунга ўхшаш фикрлар билан таниш бўлганида, «Дарвиннинг эволюцион назарияси бўйича тадрижий тараққиётнинг ҳар хил ноғонасида маймун турларидан бир неча ирқлар ҳамда миллатлар пайдо бўлган» деган фикрларни билдириб, улуг олимнинг руҳини асосиз қақшатмаган бўлур эди.

Маълумки, Дарвин ўз асарларида одам мия ярим шарларига хос бўлган ва унинг тик туриб юришига имкон берган сифат биронта ҳам маймунда учрамайди, деб таъкидлаган. Юқоридаги китобнинг 47-бетида Дарвин бундай дейди: «Ўз аجدодларимизнинг тана катталиги ёки кучига нисбат берадиган бўлсак, шимпанзе ёки гориллага ўхшаш маймунлардан вужудга келганлигини биз билмаймиз..., бинобарин, одамзод учун қандайдир ожизроқ шакллардан вужудга келиш афзал эди, чунки ана шу ҳолат у ўз ақлий қобилиятларини ривожлантиришга ва турмушининг ижтимоий шаклида яқинларига ёрдам беришга мажбур этарди».

Дарвин ҳайвонот олами ва одамзот феъл-атворини кўп йиллик кузатувларига таяниб, одам осмондан узлиб ёки ер тубидан ногаҳон отилиб чиққан бир тур эмаслигини исботлашга уринди ва уни сут эмизувчи ҳайвонлар синфидаги мавжудот деган фикрларга қўшилди. «Маймунсимон одамлар» ёки «одамсимон маймунлар» ибораларини Дарвин асарлари умумий мазмундан юлиб олиб, ақидапарастларча муҳокама юритиш юзаки ху-

доса чиқаришдан ўзга нарса эмас. На дарвинизмда ва на биология фанида маймун тўғридан-тўғри одамга айланиши ҳақида фикр йўқ.

Мақола муаллифи, Дарвиннинг табиий танланиш тўғрисидаги таълимоти «худди бозор иқтисодиёти қонунларини эслатади», буни эса XIX—XX аср олимлари пайкамай қолиб, жамият тараққиётини ҳам эволюцион назария билан таҳлил қилишга одатландилар, дейди. У XX асрдаги барча фожеалар, жумлаан, Гитлер фашизми ва Ленин-Сталин большевизмининг ана шундай қарашлар маҳсули сифатида талқин этиб, содда одамлар бундай сохтакорликларга ишониларига умид боғлайди.

Дарвиннинг эволюцион таълимоти ўз даврида ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам жиддий танқид ва эътирозларга учраганига қарамай, у даврлар имтиҳонидан ўтиб, моҳият-эътибори-ила тўғри назария эканлиги маълум бўлди. Бу таълимот асосида ривожланган анатомия, эмбриология, цитология, молекуляр биология, антропология, палеонтология, полевтнография ва бошқа кўп фанлар ҳам одам ҳозирги физиологик тузилиш ва ақлий камолотга етгунга қадар миллион-миллион йилларни қамраб оладиган эволюцион босқични босиб ўтганини рад этиб бўлмайдиган далиллар билан исботлади. Нафақат илмий доираларда, балки диний доираларда ҳам одам бирданга эмас, тарихий-тарихий тараққиёт маҳсули эканлиги тан олина бошлади.

Ақл билан яшаш учун курашга 5 миллион йил муқаддам ўтган дастлабки ажодларимизнинг бўйи ўртача 145—150 см, миёна бош суяги ҳажми 300—400 куб сантиметр бўлган, эволюцион тараққиётнинг кейинги босқичларида питекантроп, синантроп, неандертал тоифасидаги одамлар пайдо бўлганини фан исботлаганини, ҳозирги одамларни жамиятда яшашга одатланганликлари учун ақлли одам — *Homo Sapiens* деб аталишини биолог олим билмаганига таажжубланасан, киши. Дарвин одамзот эволюциясини миёна эволюцияси билан боғлиқ деб қилган илмий тахмини (гипотезаси) эндиликда экспериментал тарзда тасдиқланди. Ҳозирги одамлар қадимги қўли узунроқ, бели букилганроқ, танаси жунли ажодларимизнинг вориси бўлган ҳолда *Homo Sapiens*нинг миёна ҳажми 1400—1500 куб сантиметр бўлгани, айниқса, миёна иланг-нилангларининг мураккаблиги, физиологик жиҳатдан беҳад такомиллашгани, ижтимоий ҳа-

ётга мослашгани учун қадимги аجدодларидан тубдан фарқ қилади, албатта.

Эволюцион назариянинг асосида одам ўзини табиатдан, борлиқдан ажралган ва улардан устун туриши тўғрисидаги хурофий тасаввурларнинг ғайриилмий эканлиги тўғрисидаги ғоя ётади. Дарвин ҳайвонот олами билан одам зоти ўртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқлигини, ақл элементлари ривожланган ҳайвонларда ҳам борлигини айтиб, айрим ахлоқий жиҳатлардан улар маҳрум эмаслигини исботлади. Баъзи ривожланган ҳайвонлар муайян сўзлардан, товушлардан завқланиши, севиш ва севилиш ҳисларидан бегона эмасликлари, рағбат ва мақтовга мойилликларини рад этиш қийин. Айни чоғда ваҳший сифат одамлар ҳайвонлардан ҳам тубан эканлигига Дарвин эътиборни қаратиб, бундай дейди: «Кўпчилик ваҳший одамларнинг жуда жирканч безаклар ва ана шундай мусиқалардан завқ олишларига қараб баҳо берганда, уларнинг эстетик тушунчалари қуйи ҳайвонлар, масалан, қушларникидан ҳам тубан деб аташ мумкин». Улуғ инсонпарвар олим ўзининг аждоди сут эмизувчи ҳайвонлар зотига мансуб қандайдир бир турдан эканини таъ олишдан ҳазар қилувчиларга қарата айтадики: «Ўз турини (яъни, одам зотини) қийнашдан, қонли урушлар олиб боришдан, ҳеч бир виждон азобисиз ўз боласини ўлдиришдан, ўз аёлига итоаткор кул сифатида қарашдан уялмайдиган ва ўта хурофотга берилган одам бўлгандан кўра, тоғдан тушиб ёш ўртоғини ажабланиб қолган итлар галасидан голубона ажратиб олган қари павиан бўлишни афзал билардим».¹ Дарвиннинг бу кинояли гаплари бутун инсониятга қарата жиддий огоҳлантириш бўлиб, одамларнинг ирқига, миллатига, синфига, эътиқодига қараб ажратиш ва шундан келиб чиқиб душман тимсоли (образи) яратиш нечоғлик ғайринисоний эканига эътиборни жалб қилишдир. Дарвин нуқтаи назарида бутун инсоният қавми битта турдан тарқалган бўлиб, ирқий, миллий ва бошқа тафовутлар кейинги тараққиёт маҳсулидир.

Ўрни келганда шунини таъкидлаш жоизки, одамзотнинг анатомик тузилиши моҳият-эътибори-ила ривожланган ҳайвонларникидан кам фарқ қилишини Дарвиндан анча илгарни яшаб ўтган бир қатор олимлар ҳам

¹ Дарвин Ч. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 2. Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий таълими. СПб., 1899, стр. 421.

англаганлар. Масалан, милоддан илгари яшаган грек олими Анаксимандр, ўрта асрларда яшаган Абу Наср Форобий одамзот билан ҳайвонот олами ўртасида алоқадорлик борлигига эътиборни қаратганлар. Одам билан ҳайвон анатомик тузилишидаги ўхшашликлар Беруний ва ибн Сино асарларида ҳам учрайди. Демак, бизнинг баъзи олимларимизнинг назарий онглари қадимги давр мутафаккирлари даражасига ҳам кўтарилмагани учун одам зоти билан ҳайвон тури ўртасида «Хитой девори» ўрнатмоқчи бўлиб, ёшларни ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги илмий-тадқиқот ишларини тўхта-тиб қўйишларини билвосита талаб этиб, улар онгида ақидапарастликни қарор топтиришни афзал билмоқдалар, дейишга асосимиз бор.

ИККИНЧИ ДАЪВО ВА УНГА ЭЪТИРОЗ

М. Валихонов Маркс таълимоти Дарвиннинг эволюцион назарияси асосида юзага келиб, бу икки таълимот инсоният бошига беҳад қулфатлар келтирди, деган даъво билан чиқади.

Маркснинг жамият тараққиётини формацияларга бўлиш тўғрисидаги ноилмий таълимотига билвосита қўшилиб, Дарвин эволюцион назариясини «Ғарб мамлакатлари ривожланишининг капиталистик босқичида ишлаб чиққан», дейди. Шундан сўнг Марксни «илмий» таъқиқ қилишга ўтиб, гўё у инқилоб йўли билан «эскилик тарафдорлари жисмонан йўқ қилиниши керак» деган фикрни илгари сурди, деб туҳмат қилади. Валихонов бундай дейди: «Табиий танланишга асосланган эволюция назариясининг жамиятнинг иқтисодий ва ҳўжалик фаолиятига татбиқ қилиниши натижасида инсоният тарихида марксизм дунёга келди». Ахир марксизм дунёга келганда Дарвин ҳали «Турларнинг келиб чиқиши» асарини ёзмагани маълум-ку!

Маркс шахси билан Дарвин шахсини, марксизм билан дарвинизмни айнанлаштириш гаўриилмийдир. Маркс жанговар атенстик эътиқод эгаси бўлса, ўз муҳитининг фарзанди бўлган Дарвин христиан дини урф-одатларини ҳурмат қилган, динларнинг маънавиятни қарор топтиришдаги тарихий ўрнига муносиб баҳо берган. Унинг фикрича, ижтимоий инстинктлар ҳам табиий танланиш маҳсули бўлиб, «ахлоқ одат (кўникма), маориф, дин ва бошқалар таъсирини ривожланади».

Дарвиннинг табиий танланиш концепцияси инсонларга нисбатан татбиқ этилганда, унга танқидий ёндашишни олимнинг ўзи назарда тутган. Агар «мен ошириб юборган бўлсам, — деб ёзган эди Дарвин, — умид қиламанки, жуда деганда ақидапарастликка барҳам берувчилар учун хизмат қилган бўламан».

Агар биз одамзот тарихий-тадрижий ривожига тўғрисидаги ҳозирги замон табиий-табиийлик ва инсоншунослик фанлари далилларига эътибор берсак, тарихий тараққиётнинг муайян босқичида табиий танланиш қадимги одамлар ўртасида ҳам мавжуд бўлган. Кучли одамлар, асосан эркаклар, кучсиз ва ҳимоясиз одамларни еганлар, фанда бу ҳодиса каннибализм деб аталади. Бирок, одамзотда ижтимоий муносабатлар етакчи бўла борган, яшаш учун курашнинг бу шакли таъқиқлаб қўйилди. Инсоният яшаш учун курашнинг зўравонлик, ваҳшийлик ва уруш шаклини танлаб олиши ва бу феъл-атворини муайян ғоявий қарашлар билан оқлаши асло табиий танланиш эмас, балки маънавий-руҳий жиҳатдан ҳали чинакам инсон даражасига кўтарилмагани оқибатидир. Масалан, ваҳҳобийлар, ҳизбитаҳрирчиларнинг Куръони каримга ҳилоф равишда зўравонлик йўли билан бутун дунёда исломни қарор топтириш йўлидаги хатти-ҳаракатлари чинакам ислом таълимотига ҳилоф бўлганидек, гитлеризм ва большевизм ҳам чинакам дарвинизмга ёт бир ҳаракатдир. Социал дарвинизм вужудга келиши эса Дарвин эволюцион таълимотини сийқалаштириш натижаси, бунини оми одамлар тушунмаслиги ярим фожа, аммо олим одамларнинг англамаслиги тўла фожадир.

Умуман айтганда, бозор иқтисоди муносабатларига ўтишнинг Ислом Каримов асос солган ўзбек модели маънавиятнинг қарор топтиришига биринчи даражали аҳамият берилишини тақозо этади. Республикада маънавий-руҳий оламни миллий ва илмий негизда ривожлантиришида динлар, жумладан, исломнинг бетакрор ўрни бор. Шу маънода ислом идеаллаштирилишига муҳтож эмас, балки Куръони каримда баён этилган ҳикматлар дунёни илмий идрок этишида кўмакчи вазифасини ўташи, яъни улардан илмий тафаккурни шакллантиришида фойдаланиш тўғрироқ бўлади, деб ўйлаймиз.

«Хуррият» газетаси, 2000 й., 2—8 август сони.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Жушқин қалб садоси	5
Маданиятимизнинг муҳим белгиси	11
Зардуштийлик ҳақида ҳақиқат	14
Диншунослик фанининг янги концепцияси ҳақида	26
Динлар тарихини билиш — тарихий зарурат	29
Ҳаёт-мамот масаласи	34
Маънавият имондан бошланади	36
Нажот имонда	43
Марксча фалсафа: унинг қадр топиши ва қадрленганиш сабаблари	49
Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий муаммолари	65
Ўз-ўзини аниглаш ва миллий ўзлигини аниглаш диалектикаси	76
Ҳозирги замон умумбашарий (глобал) муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари	90
Маданият ва диваллизация	101
Марказий Осиё халқлари тарихида дин	113
Маънавий маданият ривожда ҳурфикрликнинг тугган ўрни	131
Имонли одамлар иттифоқи муаммоси ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи	148
Имон ва имонлилик шартларининг фалсафий идроки	159
Донишмандлик фани	168
Илмий баҳс — ижтимоий зарурат	170
Динни сиёсийлаштириш ёвузликдир	175
Маънавий илмни теран миллат	180
Зиёлилик масъулияти	183
Фалсафа ва тараққиёт	190
Ўйлаб топилган укубат	206

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: *М. Саидова*
Тех. муҳаррир: *П. Вирясова*

Басмахона 29.01.2001 й. берилди. Босишга 15.03.2001 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. Шартли босма табоқ 11,34. Жами нусха 2000. № 4216 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, акад. Я. Ғуломов кўчаси, 70-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-басмаханасида босилди. 700002. Тошкент, Соғбон, 1-берк кўча, 2-уй.